

M A G Y A R   S Z Á Z A D O K

Ágoston Gábor–Oborni Teréz

A tizenhetedik század története

MAGYAR SZÁZADOK

21001000203725

Miskolci Egyetem

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG MINISZTERIUMA

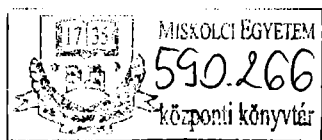
Készült a Magyar Millennium alkalmából
a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumának
támogatásával

Ágoston Gábor–Oborni Teréz

A TIZENHETEDIK
SZÁZAD
TÖRTÉNETE

PANNONICA
— KIADÓ —

Sorozatszerkesztő
SZVÁK GYULA

© Ágoston Gábor – Oborni Teréz, 2000
© Pannonica Kiadó, 2000
© Szvák Gyula editor, 2000

*„...legyetek annakokáért okosok, mint a kígyók,
és szelídek, mint a galambok.” Máté 10, 16*

ELŐSZÓ

„Minden író tanúsítja, mi pedig magától a gyakorlattól és természetes észjárásunktól tanuljuk, naponta tapasztaljuk, hogy írni valamit, ami akár az emberek közös hasznára, akár fejedelmek, nemzetek, híres férfiak emlékezetének az utókor előtt való hirdetésére szolgál, minden időben kedves, dicséretes, szokásos, igen-igen hasznos volt... Ha tudniillik az emberiség hajdani történelme feledésbe merül, kétségtelen, hogy tapasztalatunk is tökéletlenebb lesz, meg a jelenben és a jövőben is kevésbé gyönyörködünk, nem tudván, hogy a világon ez is maradandó, és kevesebb ösztönzést kapunk akár a bűnök kerülésére, akár az erények gyakorlására, ha egyikre sem áll előttünk példa...” A 16. század közepén Verancsics Antal, aki Fráter György életéről szóló munkájában írta le a fenti sorokat, a mai történész számára is ismerősen fogalmazta meg válaszát a történetírás értelmét feszegető kérdésre.

Verancsics óta sokan töprengtek azon, miért és hogyan érdemes tanulmányozni a múltat. A lehetséges válaszok közül most csak egyet említünk, Hayden White gondolatát, aki a 19. század első felének gondolkodóihoz tért vissza: a történetírás feladata, hogy sajátos módon dimenziót adjon az emberiség öntudatának, hogy tudatosítsa az emberekben, jelenünk és múltunk sajátosan emberi döntések és választások produktuma, amely újabb választásokkal módosítható is. Századunk sok új, kísérletező formát teremtett meg, olyanokat, amelyek a történelem totalitását elismerve nem szándékoztak a teljes igazságot elmondani, csak „*egyfajta*” igazságot.

Könyvünkben a hagyományos kronológiai-politikatörténeti megközelítéssel szemben a korszak általunk meghatározónak vélt jelenségeit és jellegzetességeit kívántuk előnyben részesíteni, azokat, amelyekről úgy véltük, hogy értékelésünk által új megvilágításban, más hangszívekkel kerülhetnek az olvasók elé. Hogy végül is mit ölel fel e könyv, azt alapvetően három szempont határozta meg: a rendelkezésre álló forrásanyag és a korszak feldolgozottsága; a szerzők képzettsége és történeti iskolázottsága; s végül a szerzők érdeklődése és kutatási területe. Nem tartottuk szükségesnek azt sem, hogy kitérjünk a korszak történetének minden megközelítési szempontjára, és ezzel tényleges mondanivalónk számára az amúgy is szűkös terjedelmet még tovább csökkentsük. Így e könyv is csak egyfajta igazságot próbál közvetíteni, de nem az egyedüli igazságot.

Az olvasó könnyen gondolhatja, hogy a „török hódoltság” koránál aligha van jobban feldolgozott, részletesebben ismert korszaka történelmünknek. A kor kutatója, kívált, ha arra szánta el magát, hogy egy rövid összefoglalás keretében kísérli meg elmondani mindazt, amit a korból fontosnak tart, amit a korból sikerült megértenie, lépten-nyomon szembesülni fog a felismeréssel: bizony még a legalapvetőbb területeken is óriási hiányok, nehezen feloldható ellentmondások vannak. Nincs könnyű dolga annak, aki a hagyományos politika- vagy diplomáciatörténeten túllépve a magyar, a Habsburg- vagy az oszmán politika mozgatórugóit kívánja megérteni. De a pusztulás és újjáépülés számszerű mutatóit, a migráció és a nemzetiségi viszonyok alakulását vagy a magyar védelmi rendszer költségeit, az ország teherbíró képességét, az életfeltételeket rekonstruálni kívánó kutató dolga sem problémamentes. Hiányoznak ugyanis a magyar gazdaság- és társadalomtörténet európai összefüggésekbe ágyazó korszerű összefoglalók, az időjárási viszonyok változásait, a táj átalakulását, az erdőpusztulást vagy az el-mocsarasodást, az ország szárazföldi úthálózatát és vízi útjait bemutató kézikönyvek. Nem készült átfogó történeti-földrajzi áttekintés vagy a domborzatot, a vízálózatot, a növényzetet és az ország település- és úthálózatát egységben ábrázoló modern történelmi atlasz sem. Márpedig ezek nélkül a település- vagy gazdaságtörténet kutatója éppoly bizonytalan talajon jár, mint a hadtörténész: az egyik azon csodálkozik,

hogyan miért nincsenek települések egy adott területen, mert nem tudja, nem is tudhatja, hogy az érintett régióban már rég a mocsár vagy a bozótvilág vette át az uralmat, a másik meg lehet, hogy mocsártengeren vagy járhatatlan bozótban, sűrű erdőn vezet át a korabeli seregeket. Ráadásul a két „török kori” század feldolgozottsága között is óriási egyenlőtlenségek vannak, hiszen az utóbbi évtizedek alap kutatásainak köszönhetően sok tekintetben jobban ismerjük a 16. századi viszonyokat, mint a következő századot.

A kutató előtt tornyosuló nehézségek és csapdák száma tovább növekszik, ha túllép az ország határain, és a tágabb közép- és kelet-európai régióban keresi kérdéseire a választ, hogy a magyarországi eseményeket azokkal összefüggésben, azokra figyelve próbálja megérteni. Itt nemcsak nyelvi akadályokba ütközik, de ki kell(ene) küszöbölnie a közép-európai „kis államok” történetírására oly jellemző, mindig más és más színezetben újjáéledő nacionalista történelemszemlélet buktatóit, a tudatos csúsztatásokból és elhallgatásokból, a lényegtelen események és a régióbeli kapcsolatok szándékos felnagyításából származó torzításokat is. Ha a kutató nem vigyáz, még olyan mindennapos munkaeszközei is jócskán félrevezethetik, mint a történelmi atlaszok, amelyekről csak a naiv kisiskolás gondolhatja, hogy „értékítélet nélküli”, megbízható segédeszközök. Sajnos, e kis nemzetek történészei ahelyett, hogy a szakma elfogadott nemzetközi normái alapján, közös vállalkozásokban igyekeznének a múltat minél hitelesebben feltárni, hozzájárulván ezzel egy egészségesebb önismeret és nemzettudat kialakulásához, sokszor még ma is egymás ellen dolgoznak, vagy jobb esetben is gyakorta „elkutatnak” egymás mellett, így a szakmailag megbízható eredmények is csak nehezen és nagy késéssel épülnek be a szomszédok történelmi ismereteibe. Márpedig a szomszédok ismerete nélkül nincs egészséges önismeret sem.

Könyvünkben igyekeztük elkerülni e buktatókat, bár nem áltatjuk magunkat azzal, hogy ez minden esetben sikerült. Távol áll tőlünk, hogy munkánkat a 17. század mérvadó összefoglalásának tekintsük, amely a hajdanvolt sokszínű valóságot a maga komplexitásában képes visszaadni. Művünket csupán a századból általunk kiemelt folyamatok

ELŐSZÓ

és jelenségek *egyik lehetséges interpretációjának* tartjuk, mert valljuk, hogy sokféle korrekt bemutatása lehetséges a 17. századnak.

Mestereink mellett sokat köszönhetünk diákjainknak, hisz ők voltak azok, akik kétkedéseikkel gyakran ráébresztettek bennünket, hogy az, amit mi természetesnek gondolunk, nem is oly magától értetődő. Kérdéseikkel, felvetéseikkel olykor új kutatási problémákra hívták föl figyelmünket. Nagy örömünkre szolgál, hogy lelkesedésüket, érdeklődésüket és szeretetüket most azzal köszönhetjük meg, hogy könyvünket nekik ajánljuk.

Budapest–Washington–Róma, 2000. Böjtelő havában

BIRODALMAK SARKPONTJÁBAN

Magyarország 16–17. századi helyzetére is igazak Báthory István erdélyi fejedelem szavai, aki saját országáról írta 1575-ben, hogy országa „a világ két legnagyobb hatalma között, vagyis azok sarkpontjában helyezkedik el”. A történelem érdekes egybeesése, hogy a Magyarország területén egymásnak feszülő két nagyhatalom, a Habsburg és az Oszmán Birodalom, közel azonos időben, a 13. század végén lépett a történelem színpadára, és hogy mindkét dinasztia névadója – Habsburg Rudolf (1273–1291) és Oszmán bég (c. 1273–1324) – viszonylagos gyengeségének és jelentéktelenségének köszönhette megerősödését.

A Habsburgok országai A 17. században Magyarországot a Habsburg-császárok és -királyok éppúgy sajátjuknak tekintették, mint az oszmán szultánok, de hazánk Bécsből is, Konstantinápolyból is végvidéknek látszott, s így is kezelték mindkét birodalom fővárosában. Jóllehet a magyar rendek egy része Mohács után éppen azért választotta királyául Habsburg I. Ferdinándot (1526–1564), mert azt remélte, hogy az gyors és hathatós katonai segítséget tud majd szerezni bátyjától, V. Károly császártól (1519–1556) az oszmánok ellen. Reményeikben azonban hamar csalatkozniuk kellett, mert a császár politikájában nem a magyarországi oszmánellenes védelem, hanem a Franciaország és az oszmánokkal a Földközi-tenger medencéjében és Észak-Afrikában zajló hatalmi vetélkedés élvezett prioritást. Némileg változott a helyzet, amikor a császár – belátván, hogy az amerikai spanyol gyarma-

toktól Magyarorszáig, a Szicíliai Királyságtól Németalföldre terjedő Habsburg-világbirodalmat lehetetlen egy kézben összefogni – 1556-ban önként lemondott, és megosztotta birodalmát: a császári trónt Ferdinándra, a Spanyol Koronát – annak tengerentúli gyarmataival együtt – pedig fiára, II. Fülöpre hagyta, és ezzel a Habsburg-családot két ágra, a spanyol és az osztrák ágra osztotta. Szemben a spanyol ággal, amelynek birtokai több kontinensen voltak szétszórva, az osztrák ág uralma alá tartozó területek földrajzilag viszonylag egy tömbben feküdtek. A földrajzi közelség azonban vajmi keveset változtatott azon a tényen, hogy az osztrák Habsburgoknak valójában politikai hagyományait, gazdasági fejlettségüket és kultúrájukat tekintve egymástól nagyon is eltérő országok és tartományok felett kellett kormányozniuk. Magyarország eleve csonkán, nyugati és északi részeivel csatlakozott a monarchiához, és sem a hódoltságok, sem pedig az erdélyiek fölött nem érvényesült Bécs korlátlan hatalma. A Cseh Korona országai Csehországon kívül magukban foglalták Morvaországot, Lausitzot és Sziléziát. Az osztrák örökös tartományok (*Erblande*) pedig Felső-, Alsó- és Belső-Ausztriából állottak. Felső-Ausztriának ekkoriban a tiroli részeket (Vorlande, Vorarlberg, Tirol) nevezték, amelyek fővárosa Innsbruck volt. Alsó-Ausztria két, az Enns folyó által elválasztott részre oszlott, az Ennsen túli területeknek (amelyeket az irodalom – alkalmazkodva a későbbi szóhasználatához – gyakran szintén Felső-Ausztriának nevez) Linz volt a fővárosa, az innensőé pedig Bécs. Belső-Ausztriához tartozott Stájerország, Karintia és Krajna hercegsége, valamint az adriai tengerpart kisebb fejedelemségei.

A Habsburgok közvetlen uralma alá tartozó területek nagysága a 17. században 340 ezer km² körül volt: ebből az osztrák örökös tartományok 100 ezer, a cseh területek és a Magyarországból megmaradt részek pedig mintegy 120–120 ezer km²-rel részesedtek, és ez még a Német Birodalom 500 ezer km²-nyi területével együtt is messze elmaradt az oszmánok birodalmától. A század végén a Habsburg-országok a hódoltság és Erdély mintegy 160 ezer km²-nyi területével gyarapodtak, így a 18. század kezdetén a birodalom területe 0,5 millió km²-re, a császársággal együtt pedig 1 millió km²-re emelkedett.

Az osztrák tartományok népességét a 17. század elején 1,8–2 millió főre, a Cseh Korona országaiban élők számát 3,5–4 millió, a királyi Ma-

gyarországban élőkét pedig 1,8–1,9 millió főre becsülik, ami együtt 7,1–7,9 milliós lakosságot eredményez. Ez a császárság mintegy 15–16 milliós népességével együtt azt jelenti, hogy a Habsburg-uralkodók alatt mintegy 22–24 millió fő élt, azaz megközelítőleg ugyanannyi, mint ekkoriban a szultán birodalmában.

Századunk első felében, követve a közép-európai régióra jellemző trendet, a monarchia népessége valamelyest csökkent, ami főként a harmincéves háború számlájára írható. Kiugróan nagy volt a népességpusztulás a cseh területeken: a szűkebben vett Csehország lakosságát a háború előtt 1,5–1,7 millióra becsülték, ezzel szemben a vesztfáliai béke után jó, ha elérte az 1 millió főt. A Német Birodalom népessége a háború előtti 15–16 millió főről talán 10 millióra is lecsökkent, természetesen régióként nagy eltéréseket mutatva. A súlyosan érintett területek közé tartozott Szászország, amelynek 1630-ban 920 ezer főre becsült népessége 1650-re 535 ezer főre, a korábbi népesség 60%-ára esett vissza. A birodalom délkeleti területeit a háború nagyrészt megkímélte, az osztrák örökös tartományokban még valamelyest növekedhetett is a népesség, és a század végére a császárság lakossága is elérte a háború előtti létszámot.

Az osztrák Habsburgok országaiból korszakunkban nem alakult ki olyan egységesülő monarchia, mint például Franciaországban, és gazdasági, katonai potenciál tekintetében is elmaradtak az európai centrum országaitól. Az egységes kormányzást nagyban gátolta, hogy az egyes országok rendi intézményei saját partikuláris érdekeiket védve rendre elgáncsolták a központosító törekvéseket, s főként, hogy a 17. század derekáig az örökös tartományok nem tartoztak egységes irányítás alá. I. Ferdinánd ugyanis végrendeletében felosztotta azokat fiai között, aminek következtében az osztrák ágon belül kialakult a külön alsó- és belső-ausztriai és tiroli ág, amely csak 1665-ben egyesült, bár a tartományok a későbbiekben is jelentős önállóságot élveztek.

Amikor a Habsburg-központosítás hatékonyságának hiányát vizsgáljuk, nem árt emlékezni e megosztottságra, miként azt sem szabad elfeledni, hogy nemcsak a magyar rendek ragaszkodtak foggal-körömmel saját partikuláris érdekeikhez, de szinte mindegyik tartományban és királyságban létezett a helyi patriotizmus (*Landespatritismus*), és ki-

alakultak a központ akaratával jobbra szemben álló helyi érdekek. A monarchia országainak és tartományainak rendjei nemcsak elvárták, de meg is követelték, hogy uralkodójuk velük egyeztetve kormányozzon, és rendszeresen megjelenjen ország- és tartománygyűléseiken.

A Habsburgok helyzetét tovább bonyolította, hogy I. Ferdinánd óta az osztrák ág adta a német-római császárokat is, és ez utóbbi címmel együtt járt a római katolikus egyház védelme, amelyen nemcsak az egyház külső ellenségeivel, azaz századunkban az oszmánokkal szembeni védelmet értették, de e kötelesség magában foglalta az egyház belső ellenségei, az „eretnekek”, azaz a protestáns fejedelmek és rendek elleni küzdelmet is.

A Habsburg-abszolutizmus korlátai

Bár a szakirodalom megosztott a Habsburg-abszolutizmus megítélésében – hisz például a nálunk is jól ismert Jean Bérenger még Lipót császár (1658–1705) uralkodását sem minősíti abszolutizmusnak –, egyre többen vélik úgy, hogy az II. Ferdinánd császár (1619–1637) uralkodásával kezdődött. Mivel a Habsburg-abszolutizmus e kezdeti korszakában a katolicizmus érdekeinek képviselője, pontosabban, a rekatolizáció kitüntetett szerepet kapott, az abszolutizmusnak ezt a fajtáját „konfesszionális abszolutizmusnak” is nevezik.

II. Ferdinánd császár már stájer főherceg korában is az ellenreformáció lelkes támogatója volt. 1598-ban kiűzte a protestáns papokat Stájerországból. Magát nyíltan „*princeps absolutus*”-nak nevezte, és az 1555. évi augsburgi vallásbékére hivatkozva kijelentette, hogy a vallás dolgába nem tűr beleszólást. Az erős központi hatalom kiépítéséhez azonban sem II. Ferdinánd, sem utódai nem rendelkeztek a szükséges eszközökkel, így a Habsburg-abszolutizmus – időleges látványos megerősödése ellenére – európai összehasonlításban végig gyenge és féloldalas maradt. A Habsburg-uralkodóknak a későbbiekben – különösen a harmincéves háború második szakaszában – többször visszakoznuk kellett, azonban egyelőre ez nem látszott, hisz II. Ferdinánd uralkodása elején az abszolutizmus gyors és látványos sikereket könyvelhetett el, nem kis részben a cseh felkelést követő katolikus győzelmek hatására.

A cseh rendek 1617-ben jelölték ki leendő királyukká II. Ferdinándot, de legott rá kellett ébredniük, hogy a grazi és az ingolstadti jezsuiták által nevelt főhercegben nemcsak az ellenreformáció bajnokát, de a rendi kormányzat esküdt ellenségét készülnek országuk trónjára ültetni. A felismerést hamarosan tett követte, és a csehek V. Frigyes pfalzi választó személyében új uralkodó után néztek, majd a híres prágai *defenestratio*val nyílt lázadást kezdeményeztek a Habsburg-ház ellen.

A magyar történetírás gyakran és joggal szokott párhuzamot vonni a cseh és a magyar rendek Habsburg-ellenessége, illetve a rendi mozgalmakra adott válasz, a Habsburg-megtorlás között, ami annál is kézenfekvőbb, mert Bethlen Gábor épp a cseh felkelés hatására indította meg hadait 1619-ben. A lényeg azonban gyakran elsikkad: 1619/20-ban Csehországban a tét sokkal nagyobb volt, mint bármikor előtte vagy utána Magyarországon. A fiatal Pfalzi Frigyes királysága (1619–1620) ugyanis nemcsak az 1526-ban megszerzett Cseh Korona országainak elvesztését jelentette volna a Habsburgok számára, hanem azt is, hogy az egyre betegbb Mátyás császár (1612–1619) halála esetén Ferdinándnak semmi esélye nem lett volna a birodalmi császárválasztáson. A hét választóból csak a három érsekre számíthatott, míg ellenfelei négy szavazatot mondhattak volna magukénak: a két protestáns választóét, valamint a Frigyes kezében egyesülni készülő pfalzi és cseh szavazatot. A Habsburgok egy évszázada megszerzett birodalmi császári címe és az ezzel járó közép-európai hatalom volt végveszélyben.

A tét nagysága és a veszély komolysága indokolta a rendek és a Habsburg-hatalom történetében korábban nem tapasztalt megtorlást: 1621 júniusában a felkelés vezetői közül huszonhetet kivégeztek, s néhány esztendő leforgása alatt a protestánsok kitiltásával, valamint a nemesi birtokok és a polgári ingatlanok szisztematikus elkobzásával lefejezték a cseh arisztokráciát, megtizedelték a cseh polgárságot, helyüket az osztrák örökös tartományokból és a birodalomból betelepült német arisztokraták és polgárok foglalták el. A konfiskációs bizottság 18 hónapi működése alatt Csehországban 680, Morvaországban további 250 nemesi család és számtalan polgárcsalád gazdasági bázisát zúzta szét. A birtokelkobzások az összes birtok 53%-át (486 birtok) érintették, és ezeknek majd 60%-a latifundium volt.

Mindez párosult a nyílt és erőszakos ellenreformációval. Ez sem méreteiben, sem módszereiben, sem ütemében, sem pedig következményeiben nem hasonlítható a magyarországihoz, amely – miként hamarosan látni fogjuk – jórészt az arisztokrácia rekatolizálásával ment végbe. Csehországban előbb a kálvinista papokat (1621), majd a lutheránusokat (1622) üzték el, hogy végül 1624-ben minden protestáns papot kitiltsanak. Ugyanebben az évben a protestánsoknak mindenféle tevékenységet megtiltottak a szabad városokban, majd az 1627-ben bevezetett „új alkotmány” (*Verneuerte Landesordnung*) a katolikus felekezetet ismerte el az egyedüli bevett vallásnak. Ezt követően az evangélikus rendeknek hat hónapi időt adtak a katolizálásra, s aki ezután is ragaszkodott új hitéhez, annak távoznia kellett az országból.

Az abszolutizmus a gazdasági és a vallási szféra után a közigazgatás területén is sikereket könyvelhetett el. A felkelés leverését követően a helyi, középszintű igazgatást felszámolták, vezetőik helyét különleges jogkörrel felruházott biztosok foglalták el, akik utasításukat a Bécsben lévő kormányzóktól kapták. Az 1627-ben kiadott és 1741-ig érvényben maradt „új alkotmány” Csehországot örökös tartományként tagolta be a birodalomba, megfosztva a rendeket a szabad királyválasztás jogától, amit a Habsburgok örökös királyságával helyettesített.

Bármennyire látványosnak tűnik az abszolutizmus győzelme, látnunk kell e győzelem viszonylagosságát. A rendek hamarosan visszaszerezték a helyi közigazgatást, és végig megtartották legfontosabb fegyverüket, az adómegajánlást. A csehországi nemesség – igaz, a birtokelkobzások következtében egyre kozmopolitábbá válva és etnikailag egyre kevertebben – továbbra is fontos pozíciókat töltött be a központi kormányzatban, és mindvégig megőrizte uralmát jobbágysai felett.

Gusztáv Adolf svéd király beavatkozása a protestánsok oldalán fordulatot hozott a harmincéves háború menetében, és megakadályozta a Habsburgokat, hogy az abszolutizmust a birodalmi protestáns rendekkel szemben érvényre juttassák. Sőt Bécs a katolikus tábor előretörésének idején szerzett pozíciói egy részét is elveszítette. Az abszolutizmus kezdeti lendületére komoly fékező hatással volt az a tény, hogy a Habsburgok a háború során pénzügyileg végig rászorultak a katolikus rendek, illetve az elkobzott birtokokból bőkezűen megjutalmazott „új

arisztokrácia” hiteleire és katonáira, akik csak addig voltak hajlandók együttműködni az udvarral, amíg annak intézkedései egybeestek az ő érdekeikkel, de legott megvonták támogatásukat, amint rendi jogaikat látták veszélyben. 1648-ban a vesztfáliai békével a birodalmi rendek nemcsak megőrizték, de növelték is befolyásukat, megghiúsítván ezzel azt, hogy a Habsburgok családi birtokaikra támaszkodva építsék ki abszolút hatalmukat a birodalom területén.

Megfelelő számú városi polgárság hiányában a Habsburg-uralkodók nem rendelkeztek elegendő számú polgári származású bürokratával sem, akikre támaszkodva a központi hatalom – miként Franciaországban – az igazgatás alsóbb ágai feletti ellenőrzést is megszerezhetette volna. A közép- és alsó szintű igazgatás, az adószedés és a rendfenntartás a nemesség kezén maradt, amely ezt a többi között arra is felhasználta, hogy tovább növelje jobbágyaival szembeni követeléseit és azok robotterheit.

Hasonlóképp a rendeket erősítette az oszmánok elleni védelem ügye. Magyar viszonylatban közismert, és a későbbiekben még lesz szó arról, hogy az oszmánok elleni védelem és a felek kölcsönös egymásrautaltsága hogyan és mennyiben járult hozzá a magyar rendiség – igaz, épp Bécs katonai-pénzügyi támogatására való rászorultságából adódóan jelentősen megkurtított – pozícióinak megőrzéséhez. A helyzet hasonló volt Belső-Ausztriában is, ahol az 1578-ban Bruckba összehívott tartománygyűlésen Károly főherceg jelentős engedményeket tett a rendeknek, amiért azok magukra vállalták a horvát és szlavón végek védelmének terheit, és hajlandók voltak erre évente több mint félmillió forintot fordítani. Az egyezmény (*Brucker Libell*) nemcsak azt tartalmazta, hogy az ekkor még döntően lutheránus rendek megtarthatták templomaikat és iskoláikat, de széles körű beleszólást engedélyezett a határvédelem parancsnokainak és tisztjeinek kinevezésébe, kivéve természetesen a végvidék főparancsnokának (*Generalobrist*) kinevezési jogát, amit a császár magának tartott fenn. Bár a vallási engedményeket II. Ferdinánd visszavonta, a határvédelemmel kapcsolatos jogaikat nem csorbította, sőt a 17. század első felében ezek tovább bővültek, miután a rendeket felmentették a pénzügyi elszámolás kötelezettsége alól. A központi kormányzat ellenőrzésének csökkenése a határvédelem állapotára néz-

ve ugyan súlyos következményekkel járt, a rendek számára azonban újabb lehetőséget teremtett – ez alkalommal pénzügyi téren – befolyásuk további növelésére.

A Habsburg-központosítás további akadályja volt az állandó hadsereg hiánya. Bár ennek kezdeteit egyesek I. Miksa császárig (1493–1519), mások a Mohácsot követő évekig vezetik vissza, ha nem számítjuk a végvárak őrségét és a tizenöt éves háborúban rövidebb ideig együtt tartott kisebb hadakat, akkor azt látjuk, hogy a harmincéves háborúig az uralkodó nem rendelkezett jelentősebb állandó katonasággal. Albrecht Wallenstein (Valdštejn, 1583–1634) volt az első, aki a harmincéves háború idején jelentősebb, 100 ezer főt meghaladó hadsereget tudott fegyverben tartani, megteremtve ezzel az állandó katonaság alapjait a monarchiában. A háborút lezáró vesztfáliai béke után, 1649-ben III. Ferdinánd császár elrendelte, hogy az 52 háborús ezredből 9 gyalogezredet (pikásokat és muskétásokat egyaránt) és 10 lovas ezredet meg kell tartani, ami együtt körülbelül 50 ezer fős állandó sereget jelenthetett. Bármenyire is indokolt 1649-et az osztrák állandó katonaság születési dátumának tartani, azt látnunk kell, hogy ezekből az ezredek közül csak a század végére válik majd valódi, jól szervezett és fegyelmezett, a kor színvonalán álló sereg, főként Raimondo Montecuccoli (1609–1680) és Jenő (Eugen) savoyai herceg (1663–1736) kitartó és fáradságot nem ismerő tevékenysége révén, nem kis részben épp a század második felében megújuló oszmán és az ugyanekkor jelentkező francia fenyegetésre adott válaszul.

Oszmánok és törökök

A 16. században a Magyarországot meghódító birodalom vezető elitjének tagjai magukat következetesen oszmánnak*, azaz az Oszmán-dinasztia követőinek, országukat pedig Oszmán államának nevezték. Ezzel szemben

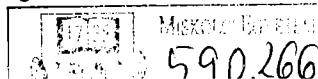
---

* A szerző értelmezésében az „Oszmán” szó, mivel nemcsak a dinasztíát, hanem annak követőit is jelöli, a Habsburg mintájára minden szöveghelyzetben nagy kezdőbetűvel írandó. Kötetünkben – annak sorozatjellege miatt és a magyar nyelvű szakirodalom bevett gyakorlata szerint – az adott nyelvtani környezetben a szó köznevesült alakját használtuk. (A Kiadó)

a kortárs európai udvarokban a szultánt „Nagy Törökként”, birodalmát pedig Török Birodalomként vagy Törökországgént emlegették. Az európai és a magyar történetírás máig ezt az etnikumra utaló szóhasználatot követi, amely – tegyük hozzá – a török történetírás „nemzeti” vonalához tartozó történészekről sem idegen. Az Oszmán Birodalom vezető elitjének önazonosságtudata az ifjútörök forradalomig a dinasztiahoz és sohasem a török etnikumhoz kötődött. Ez a vezető elit épenséggel lenézte a „törököket”, hisz az ő szóhasználatában a „török” a „tudatlan (anatoliai) parasztot” jelentette, akit társadalmilag és kulturálisan is óriási távolságok választottak el a birodalom felső társadalmi rétegétől. E soknyelvű, számtalan etnikumot, vallást és kultúrát magába olvasztó kozmopolita világbirodalmat nemcsak helytelen azonosítani a törökséggel, de azt egy jellemzően európai eredetű etnolingvisztikai fogalommal töröknek minősíteni politikailag sem korrekt. Olyan, mintha a hasonlóan soknemzetiségű és soknyelvű Habsburg Birodalmat nevezné valaki máig is németnek. Bár korábban ez sem volt ismeretlen hazai irodalmunkban, történetírásunk már rég a dinasztiaira utaló Habsburg szóval jelöli e birodalmat, és amikor annak vezetőiről vagy kormányzatáról beszél, ugyancsak a Habsburg szót használja. Hasonló megfontolásból szólunk mi is Oszmán (és sohasem Török) Birodalomról, és jelzős szerkezetekben is igyekeztünk minél többször előnyben részesíteni az oszmánt a törökkel szemben, bár a hazai hagyományok tisztelete miatt nem törekedtünk a török szó teljes mellőzésére. Szóhasználatunkban azonban a török sohasem az etnikumra utal, hanem a oszmánnal azonos értelemben szerepel.

Természetesen az oszmán elnevezés tartalma is sokat változott az idők során. Eleinte mindenki oszmánnak számított, aki követte a birodalom alapítóját, valamint az első szultánokat, és oldalukon részt vett a hódításokban. Korszakunkban azonban az oszmán elnevezést már csak a társadalom katonáskodó és vezető elitjére használták. Az oszmán társadalom két nagy funkcionális csoportra, a termelő és adózó *rája* népességre, azaz az „alattvalókra”, illetve a birodalmat védő és igazgató *aszkeri* rend tagjaira tagolódott. Ekkoriban rájának számított mindenki (függetlenül vallási hovatartozásától), aki a földeken gazdálkodott, kézművességgel vagy kereskedelemmel foglalkozott, és mindezen

tevékenységek után az államnak adót fizetett: azaz az anatóliai török paraszt, a magyar vagy az arab földműves, a balkáni vlach juhásztor, az alföldi szilajpásztor, a görög vagy török kézműves éppúgy, mint az örmény vagy a zsidó kereskedő. Ezzel szemben a zsoldos és javadalombirtokos katonák, korabeli szóhasználatul *a kard emberei*; a központi és vidéki bürokrácia tagjai, azaz *a toll emberei*; valamint a vallástudósok, vallásjogászok, tanárok és „egyházszolgák” népes serege, azaz *a tudomány emberei* mind az aszkeri rendbe tartoztak, és szolgálataikért fizetést és adómentességet kaptak. Az aszkeri rendhez való tartozásnak a 16. századra már az iszlám vallás követése is feltétele lett, kivált miután az arab területek meghódításával a dinasztia legitimációs ideológiájának is szerves részévé vált az iszlám védelme. Mindez a megváltozott névhasználatban is tükröződött: a birodalmat már nemcsak Oszmán Birodalomnak, de egyre gyakrabban „az iszlám országának” is nevezték, és uralkodásának második felétől I. Szulejmán (1520–1566) már nemcsak „világhódító”, hanem „az iszlám padisahja” is.

Az „iszlám padisahja” a 17. század elejére már egy Budától Ádenig, Baszrától Algírig terjedő hatalmas világbirodalom felett uralkodott, amelynek területe 2,5 millió km², lakóinak száma pedig 20–25 millió között lehetett. A birodalom törzsterülete a Balkán-félsziget, valamint Kis-Ázsia volt. Mindenért, ami ezek természetes határán, azaz északon a Duna–Száva vonalán, keleten pedig az anatóliai magassíkot lezáró keleti hegyeken túl feküdt, keményen meg kellett küzdeni, és az oszmán központosítás fénykorában is csak jelentős kompromisszumok árán lehetett kormányozni. Ehhez a „külső zónához” tartozott északon a magyarországi hódoltság, keleten a Kelet-Anatóliában és Irakban élő török és kurd nomád törzsek és az arab tartományok zöme.

Ellentétben a Habsburg-monarchiával, az Oszmán Birodalom a legfontosabb élelmiszerekből éppúgy önellátó volt, mint nyersanyagokból, beleértve a „lőporforradalom” korszakában oly fontos hadiipari nyersanyagokat is. A birodalom mintegy 25 szélességi fokot felölelő hatalmas kiterjedése pedig azt jelentette, hogy területén a különböző ökológiai rendszerek szerencsésen kiegészítették egymást, bőséges és változatos terményekkel, háta- és igásállatokkal látva el a padisah alattvalóit és a hadsereget.

Szemben a Habsburg-császárvárossal, amely a birodalom keleti végénél, az ellenfélhez vészesen közel feküdt, az oszmán főváros – az 1453-ban meghódított Konstantinápoly (Bizánc), amit a népnyelv ugyan Isztambulnak nevezett, de a hivatalos iratokban és az oszmán pénzeken továbbra is Konstantinápoly (*Konsztantinije*) néven szerepelt – nemcsak a balkáni és anatóliai törzsterületeknek volt természetes központja, de stratégiai jelentősége az egész térség számára annyira nyilvánvaló, hogy nem véletlenül nevezte Napóleon „a világ természetes fővárosának”.

Válság és decentralizáció

Hasonlóan az európai „udvari nemes-séghez”, a 16. század végére az Oszmán Birodalomban is kialakult egy „udvari elit”, a „palotarend”, ahová mind a katonai, mind a hivatalnoki, mind pedig a vallási pályáról vezettek utak. A palotarend kialakulása részben következménye, részben pedig oka is volt a megváltozott uralkodási gyakorlatnak és trónöröklési rendnek. A változás három lényeges területet érintett: a 17. század elejére III. Mehmed szultánnal (1595–1603) megszűnt az a korábban alkalmazott módszer, hogy a szultáni hercegeket szandzsákbébként a tartományokba küldték, ahol kormányzati tapasztalatokra tehettek szert; a korábban apáról fiúra (de nem feltétlenül az elsőszülöttre) öröklődő trónt a 17. századtól három évszázadon át általában a dinasztia legidősebb férfi tagja örökölte; és végül egyre kevesebbszer került sor a II. Mehmed által törvénnyé tett testvérgyilkosságra. A hercegek életének megkímélése és élethossziglani palotafogságra ítéltése nemcsak a szultánok pszichikai és uralkodói kvalitásait csökkentette érezhetően, de a potenciális szultánjelöltek számának emelkedése törvényszerűen vezetett a belső hatalmi harcok felerősödéséhez és a szultáni hatalom gyengüléséhez. Ebben két csoport, a palotaklikk és a konstantinápolyi zsoldos katonaság játszott meghatározó szerepet.

Összefüggésben a megváltozott uralkodási gyakorlattal és a központi kormányzat átalakulásával, valamint a tartományi kormányzat decentralizálódásával, a belső hatalmi harcok a tartományok szintjére is kisugároztak, mivel a palotarend ezek irányításában is egyre nagyobb

befolyásra tett szert. 1570 és 1630 között a tartományi kormányzók körében a „központi káderek” aránya 14%-ról 61%-ra emelkedett.

A meghódított területeket az oszmánok *szandzsáknak* nevezett kisebb közigazgatási egységekre osztották, amelyeket a szandzsákbégek irányítottak. A birodalom terjeszkedésével több szandzsákból egy-egy nagyobb tartományt (*vilájet* vagy *ejálet*) hoztak létre, élén egy *beglerbégnek*, azaz a „(szandzsák)bégek bégjének” nevezett kormányzóval. 1520-ban a világbirodalommá növekedett államot még csak 6 tartományra osztották, amely azonban a 17. század elején már 33 ejáletre és több száz szandzsákra tagolódott. A szandzsák- és beglerbégek egy személyben voltak a szandzsákok és vilájetek polgári előljárói és a tartományok területén kiosztott szolgálati birtokokkal javadalmazott szpáhi katonaság parancsnokai.

A szultáni hatalom gyengülését a kormányzók arra használták fel, hogy a tartomány haderejére és növekvő magánhadseregükre támaszkodva függetlenedjenek Konstantinápolytól, amely vagy leverte a lázadást, vagy ha erejéből erre nem futotta, újabb kormányzói hivatalok adományozásával „beemelte” a lázadókat a hatalomba. A perzsa háború mellett a kormányzók lázadásainak és az anatóliai dzselálik (társadalomból kiszakadt elemek) felkeléseinek is szerepe volt abban, hogy a harmincéves háború idején az oszmánok nem tudták kihasználni a Habsburgok lekötöttségét, és nem támadtak Magyarországon.

Századunkra a társadalmat elválasztó vonalak kezdtek elmosódni, és egyre több rája került be az aszkeri rendbe, ami viszont a „világ rendjének” felborulását jelentette. Korábban az oszmánok – követve a közlekeleti államvezetési elveket – ügyeltek arra, hogy mindenki a saját dolgát végezze: a szultán kormányzott; a szultán hatalmát a hadsereg garantálta; a hadsereg fenntartásához bevételekre volt szükség; a bevételeket a rája teremtette meg; ezért a szultán és a kormányzat feladata a rája védelme és a jogrend biztosítása volt. Az oszmán „gazdaságpolitika” ugyancsak a „világ rendjének” fenntartását szolgálta, ami a bevételek folyamatos növelését, a pénzügyi egyensúly megőrzését és „a bőség gazdaságának” megteremtését jelentette, ez utóbbin a legfontosabb tömegfogyasztási cikkek elérhető (hatóságilag szabott) áron történő biztosítását értve. Csakhogy korszakunkra sem a rája, sem a hadsereg, sem

reg, sem a szultán nem tudta már ellátni a számára kijelölt feladatot. Az állam két tartópillére, az oszmán földbirtokrendszer (*tímárrendszer*) és a katonai rabszolgaság (*gulám-kul* rendszer) is válságba került.

A tímárrendszer keretében az állami földeket szolgálati javadalomként szpáhiknak adták, akik jövedelmük arányában könnyűlovas katonákat állítottak ki. A rendszer fénykorában a szpáhi katonaság nemcsak az oszmán haderő gerincét adta, de szerepe meghatározó volt a tartományok rendjének biztosításában és az adók behajtásában is. A hódítások leálltával azonban nem voltak újabb kiosztható javadalmak, ezért a tímárrendszer válságba jutott, amelyet csak mélyítettek a megválaszolatlanul hagyott belső és külső kihívások. A 16. században a gyors népességnövekedéssel a mezőgazdasági termelés nem tudott lépést tartani, a nemzetközi kereskedelmi útvonalak áthelyeződése, valamint a csempészet és a korrupció virágzása miatt az állam jelentős bevételektől esett el. A gazdasági nehézségek társadalmi konfliktusokhoz, a század végi és 17. század eleji dzseláli felkelésekhez vezettek, amelyek szintén szétverték a gazdaság és a kereskedelem normális működési kereteit, tovább csökkentve az állami bevételeket. A tímárbirtokok adományozása helyett az állam a bevételek egyre nagyobb részét próbálta meg beszedni adóbérleti formában, amellyel tovább csökkentette a kiosztható szolgálati birtokokat, azaz a szpáhi katonaság gazdasági alapját.

Ugyancsak válságba került a katonai rabszolgaság, a gulám-kul rendszer, amely Európa első állandó hadseregének, az 1370-es években felállított janicsárságnak szolgáltatta az utánpótlást, és ez látta el a birodalmat gyökértelen és ezért a dinasztiahoz feltétlenül hű nagyvezírekkel és tartományi kormányzókkal. A janicsárok – a korábbi szigorú nőtlenségi szabályokat megszegve – már I. Szulejmán idejében is házasodtak, majd pedig elérték, hogy gyermekeik is a testület tagjai lettek, miáltal mind a katonai szaktudás, mind pedig a fegyelem sokat romlott. Ugyanilyen negatív hatásai voltak annak is, hogy a janicsárság létszáma egészségtelenül felduzzadt, részint azért, hogy az oszmánok fel tudják venni a versenyt az európai puskás gyalogosokkal, részint pedig a tímáros szpáhi katonaság hanyatlását ellensúlyozandó. Az 1527-ben még csak 10 000 fős janicsárság létszáma 1609-re már 37 600 főre, az 1660-as évekre pedig 54 000 főre emelkedett. Mivel a janicsárok önma-

Az Oszmán Birodalom bevételei és kiadásai a tímárjövedelmek nélkül (millió akcsében)

<i>Pénzügyi év</i>	<i>Jövedelem</i>	<i>Kiadás</i>	<i>Különbség</i>
1565/66	183,0	189,7	– 6,6
1567/68	348,5	221,5	+ 127,0
1582/83	313,7	277,6	+ 36,1
1592/93	293,4	363,4	– 70,0
1597/98	300,0	900,0	– 600,0
1608	503,7	599,2	– 95,5
1643/44	514,4	513,8	+ 0,6
1650	532,9	687,2	– 154,3
1652/53	517,3	528,9	– 11,6
1654	537,4	658,4	– 121,0
1661/62	581,3	593,6	– 12,3
1666/67	553,4	631,9	– 78,5
1669	612,5	637,2	– 24,7
1687/88	700,4	901,0	– 200,6
1690/91	565,8	812,9	– 247,1
1691/92	818,2	950,2	– 132,0
1692/93	828,4	919,0	– 90,6
1693/94	797,4	922,2	– 152,8
1694/95	946,7	1 114,2	– 167,5
1696/97	938,7	1 096,2	– 157,5
1698/99	1 147,7	1 211,4	– 63,7
1700/01	1 173,1	1 109,8	+ 63,4

gukban még így sem tudták pótolni a hanyatló harci értékű tartományi katonaságot, a kormányzat a rájuk közül fogadott fel puskás gyalogosokat egy-egy hadjáratra, majd költségkímélés céljából a hadjáratok után szélnek eresztette őket, tovább növelve a dzselálík táborát és a lázadó tartományi kormányzók magánhadseregének bázisát.

A birodalomba is „begyűrűztek” a változó világgazdaság negatív hatásai, amelyek a pénz folyamatos elértéktelenedését hozták magukkal. 1585-ben a kormányzat az oszmán történelem legnagyobb devalvációját hajtotta végre: az ezüstpénzt, az akcsét a külföldi és hazai aranypénzekhez viszonyítva 100%-kal értékelték le. Az intézkedés az oszmán gazdaság- és pénzügypolitikában is fordulópontnak számított. A hadsereg modernizációja, a duzzadó hadsereg és bürokrácia, a dzselálík felkelők ellen vezetett költséges hadjáratok és kivált az elhúzódo Szafavida-oszmán (1603–11, 1623–39), a krétai (1645–69), valamint a magyarországi háborúk (1593–1606, 1658–60, 1663–64, 1683–99) tartós deficitet eredményeztek.

Mindez azonban nem jelentette azt, hogy a birodalom „hanyatlásnak” indult volna. A korábbi pénzügyi és gazdasági rendszer átalakításával, a szultáni belső kincstárból a külső, azaz az államkincstárnak adott kölcsönökkel, a korrupció megfékezésével és a gazdaság működési feltételeinek ideiglenes jobbításával a ritka békeévekben, valamint Köprülü Mehmed nagyvezír (1656–1661) intézkedései nyomán többször is sikerült konszolidálni az államháztartást, modernizálni, átalakítani és főként fenntartani az egyre növekvő hadsereget. A birodalom válsága nem volt különleges a 17. századi Európában, ahol szinte minden állam hasonló gondokkal küzdött. Az anatóliai felkeléseket és a tartományi kormányzók lázadásait sem helyes eltúlozni, hisz ezek megint csak korjelenségek. Szemben azonban például a Habsburgokkal, ahol nem egy esetben a dinasztia uralma forgott kockán, az Oszmán-dinasztia „trónfosztása” sehol sem került komolyan szóba.

A RENDISÉG A SZÁZADFORDULÓN

A 17. század elejére Magyarország már közel egy évszázada a Habsburg és az Oszmán Birodalom összeütközésének színtere volt, s mindhárom országrészben kialakultak azok a „túlélési stratégiák”, amellyel nemzetünk megpróbált ebben a kiszolgáltatott helyzetben fennmaradni. Sőt bátran mondhatjuk, a szorító helyzet új összetartozás- és egymásrautaltság-tudatot teremtett a nyugati és a keleti országrészek magyarsága között, de olykor a megoldatlan konfliktusok egymás elleni indulatokat is előidézték.

A háborús időszakok súlyos és szívfájdító veszteségei mellett a magyarság helyzetéből szükségszerű, de pozitívnak értékelhető következmények is adódtak. Mire gondolunk? A peremhelyzet, tehát az, hogy a két birodalom országunk területén ütközött össze, és a patthelyzetbe belemerevedve sokáig egyik sem tudta legyőzni a másikat, a 16–17. században olyan hatalmas kihívást jelentett Magyarország számára, amelyre többféle választ kellett találnia a nemzet kényszerűen elszakított részeinek, és ehhez új erőket kellett mozgósítani a politikai életben és a szellemi szférában egyaránt.

A békeidőszakokkal tagolt fegyveres egymásnak feszülések folyamatos pusztulást hoztak Magyarországra. Ez azonban azt is jelentette, hogy országunk teljes területét egyik nagyhatalomnak sem sikerült egészében meghódítania és integrálnia a maga birodalmi struktúrájába. A birodalmak összezsugorodásának keresztüzében élve kellett új, a túlélés irányába vezető utakat keresnie a magyar társadalomnak. Sajátos helyzet állt elő hazánk területén: a két nagyhatalom uralmi törekvései sok esetben ép-

pen hogy kioltották, semlegesítették egymást, ezáltal új esélyeket és lehetőségeket, mintegy „harmadik” utat, azaz önálló politizálási lehetőségeket teremtve a magyar rendiség számára. Már most, mondandónk elején kijelenthetjük, hogy ebben a helyzetben a részekre szakadt magyarság mindkét országfélben megtalálta azokat a nem túlságosan tágra szabott lehetőségeket, amelyeknek kihasználásával, a megosztottság szükségéből erényt kovácsolva, időnként komoly veszteségeket szenvedve, de túlélte az embert próbáló századot. Megőrizte a nemzeti egység tudatát, nemzeti kultúránk gazdagságát gyarapította, ragaszkodva az évszázados hagyományokhoz, de máig ható, új hagyományokat is teremtve.

A szétदारaboltságból adódó kihívásokra válaszoló politikai dinamizmus sokszínűséget, a pártoskodás újabb és újabb megoldások keresését, a „török vagy német” kérdésben való állásfoglalás a magyar nyelvű politikai publicisztika megannyi nagyszerű darabját hozta létre. A politikai szembenállás, az oszmán- vagy Habsburg-pártiság bizonyos időszakokban mindkét országrész rendiségét megosztotta, ám annyiban mégis egyszerűsíthető a kép, hogy Erdélyben, már csak helyzetéből és az előző évszázad hagyományaiból fakadóan is, az oszmánpártiság volt az uralkodó irányzat, míg a nyugati országrész a Habsburg Birodalomhoz csatlakozva várta és remélte a nemzet sorsának jobbra fordulását. Az ellentétek időnként éles, szenvedélyes vitákba torkollottak, amelyeket a változékonyság és az elbizonytalanodás ugyanúgy jellemzett, mint a kérlelhetetlen gyűlölködés. Mindezek ellenére a hazai politikai élet folytonosságának fennmaradása nagy részben az egymást kölcsönösen feltételező két ellentétes irányzat nem szűnő harcának volt köszönhető. Együttes eredménynek tekinthető tehát mindaz, amit a magyarság a 17. század kihívásaira válaszul adni tudott. A politikai élet területén e században az abszolutizmus és a rendiség küzdelmét tekinthetjük az egyik legmeghatározóbb jelenségnek.

A bécsi–zsitvatoroki kettős békemű

Ezzel a megnevezéssel a régi szakirodalom illetve a 16–17. század fordulóját követően született, a már-már véget nem érő háborúfolyamot megállító békekötéseket. A kifejezés nagyon is indokolt,

hiszen egymással összefüggő, egymást feltételező szerződésekről volt szó. 1606. június 23-án, hosszú egyezkedés után született meg a Bocskai-felkelést lezáró bécsi béke. Bocskai képviselőtében Illésházy István vezette a tárgyalásokat. A békeszerződés több jelentős eredményt hozott: először is elfogadta Erdély különállását, Bocskai István fejedelemségét, és ezzel helyreállította az 1602 óta a lét és nemlét határán ingadozó Erdélyi Fejedelemséget. A fejedelem saját életének tartamára megkapta Bereg, Szatmár és Ugocsa megyét, valamint Tokaj várát. A béke eltörölte az uralkodó által önkényesen megfogalmazott 1604:22. törvénycikkelyt, és engedélyezte a protestánsok szabad vallásgyakorlatát, hozzátéve azonban, hogy a római katolikus vallás sérelme nélkül. Elismerte Bocskai nemesítéseinek érvényességét, birtokadományai felülvizsgálatát a legközelebbi országgyűlésre bízta. Bár a békepontokat elfogadták, ezután még hónapokig folytak viták az egyes részletekről, leginkább arról, hogy a vallásszabadságról szóló részbe a falvakat is bele kell foglalni, valamint arról, hogy az a kitétel, miszerint a protestánsok vallásgyakorlata csak a katolikusok sérelme nélkül történhet, valójában nem jelent-e korlátozást. Azt a pontot sem helyeselték a magyar tárgyalófelek, hogy amennyiben nem lesz béke a Portával, úgy a rendek a királlyal együtt az oszmánok ellen forduljanak. Ezt végül is úgy módosították, hogy csak akkor kerüljön rá sor, ha az Oszmán Birodalom protektorátusát ki akarná terjeszteni egész Magyarországra. Rudolf király külön oklevélben közböcsánatot hirdetett, és utóbb elismerte Erdély és a Partium önállóságának megtartását a Bocskai halála utáni időkre nézve is.

Miközben még folytak a bécsi béke utótárgyalásai, Bocskai fölvette a kapcsolatot az oszmán vezetéssel, hiszen, amint azt Illésházy István megfogalmazta: „az magyarok megmaradásának fundamentoma az törökkel való békesség”. Ennek megkötése nem volt kétséges, hiszen a század eleje óta állóháború folyt az ország területén, és olyan katonai patthelyzet állt elő, amelyben végső győzelemre senki sem számíthatott. A Habsburgok nevében a teljhatalommal felruházott Mátyás főherceg tárgyalt Murád pasa szerdárral, Bocskai közvetített, akinek személyéhez az oszmán vezetés ragaszkodott. Sok vita folyt arról, hogy a Habsburgok továbbra is fizessék-e a 30 ezer forintos éves adót a Portának, amit a korábbi drinápolyi béke (1547) óta fizettek, vagy a Porta

megelégszik „*semel pro semper*”, azaz egyszer s mindenkorra 200 ezer forint ajándék kifizetésével. A nógrádi várak körüli falvak hovatartozása ügyében sem egyeztek meg könnyen, azonkívül Rudolf király vissza akarta kapni Egert, Kanizsát, Esztergomot. Mátyás főherceg nem tudta az oszmán tárgyalófeleket leválasztani a magyarokról, azok végig ragaszkodtak Bocskai és az egész magyar nemzet kielégítéséhez.

1606. november 11-én aláírták a békeszövegeket, de amint az később kiderült, nem pontosan ugyanazokat a szövegeket. A kisebb eltérésektől eltekintve azonban alapvetően az *uti possidetis* elve alapján húzták meg a határokat, tehát mindkét fél megtarthatta az általa birtokolt területeket. 1606. december 9-én Rudolf császár és magyar király ratifikálta a tizenöt éves háborút lezáró zsitvatoroki békeszerződést, Bocskai István erdélyi fejedelem halála azonban, ami a hónap végén következett be, új helyzetet teremtett. Rudolf és a prágai udvar meg akarta akadályozni a békeokmányok cseréjét, Erdélyt uralma alá akarta vonni és a török háború folytatását kierőszakolni. Holott Magyarország és Erdély kimerültsége, súlyos veszteségei mindenki számára nyilvánvalóak voltak, azonkívül a bizonytalan helyzetüket érzékelő hajdúk újabb felkeléssel fenyegettek, és lázadásuk a következő esztendőben be is következett. Az Oszmán Birodalom részéről egyértelmű igény volt a békék fenntartására, hiszen a birodalmat az anatóliai dzselálilázadás és az újabb perzsa háború foglalta le, így aztán Murád nagyvezír 1606 decemberében ki is vonta seregeit Magyarországról.

A magyar nemesség Mátyás főhercegben talált támogatóra, aki elfogadta a békéket, és fölmérte, hogy milyen veszély fenyeget: ha a dinasztia nem fejezi be a háborúzást, és nem zárja le a békefolyamatot, a magyarok könnyen elfordulnak a Habsburgoktól, és királyt választanak maguknak. Mátyás főherceg, aki már 1606 januárjától az ország kormányzója volt, ekkor önálló lépésre szánta el magát: 1608. január 10-re országgyűlést hirdetett Pozsonyba Magyarország, valamint Alsó- és Felső-Ausztria rendjei számára. A gyűlésen a magyar és osztrák rendek szövetségének megkötése mellett Illésházy István hatására kimondták azt is, hogy mindenképpen megvédik a bécsi és a zsitvatoroki békepontokat bármiféle „*hostis aut turbator*” (ellenség vagy bajkeverő) mesterkedése ellen. Ez burkoltan ugyan, de Rudolf királyra utalt. Mátyás főherceg ha-

marosan rábírta a morva rendeket is a magyar és osztrák rendi szövetséghez való csatlakozásra, és immár ezzel a háttértámogatással, valamint a hajdúk egy részének felfogadásával indította meg hadait testvére, Rudolf ellen az esztendő júniusában. A kettejük között ekkorra már végzetessé élesedett testvérviszály elsősorban Rudolf uralkodásra való alkalmatlanságából, mindinkább megmutatkozó elmebeli gyengeségéből, politikai baklövéseiből fakadt. Az 1608 júniusában a testvérek között megkötött liebeni szerződésben azonban katonai összecsapás nélkül született megoldás: Rudolf császár átadta Mátyás főhercegnek a Magyarország, Morvaország és Ausztria fölötti uralmat, és kilátásba helyezte a cseh királyságot is. Ezután nem sokkal a három ország rendjei szövetséget kötöttek a protestáns vallásszabadság védelmére, ami valójában rendi jogaik megvédelmezésével jelentett egyet.

A rendek győzelme: az 1608. évi országgyűlés

A királyi országrészben a központi hatalom centralizációs törekvései egyúttal egy, a kortársak szemében idegen hatalom törekvéseit is jelentették, s az ezzel szembeszálló rendiség küzdelme ennél fogva nemzeti színezetet is öltött. A 17. század folyamán a főúri politikusi körök általában lojálisak a központi Habsburg-vezetés iránt, szándékuk azonban mindvégig arra irányul, hogy a rendi alkotmány és a rendi kiváltságok megőrzésével illeszkedjenek bele a birodalom egységébe. Ezen törekvéseiket hosszú ideig, a század közepéig legalábbis siker koronázta. A század első felében a harmincéves háborúban lefoglalt Habsburg-hatalom sem fejtett ki nagyobb erőt a magyar rendiség visszaszorítására. Majd az 1648. évi vesztfáliai békekötés után, amikor is a Habsburgok számára elvész a kizárólagos hatalmi befolyás megteremtésének lehetősége a német területeken, következik csak be a birodalmi centralizációs törekvések kelet felé fordulása. De addig is a magyar rendeknek sikerült a rendi dualizmus hatalmi berendezkedését biztosan körülbástyázniuk. E folyamat kezdetét, a magyar rendiség és a dinasztia harcában az előbbi fényes győzelmét, hatalmi pozícióinak megerősödését jelentette az 1608. év őszére összehívott országgyűlés.

A magyar rendek táborának vezéralakja az idős Illésházy István volt, aki elévülhetetlen érdemeket szerzett a bécsi béke tető alá hozásával, és nagy tiszteletnek örvendett a nemesség körében. A református nagyúr a felségárulási perbeni meghurcoltatása ellenére a Habsburg-dinasztia feltétlen híve volt. Kiváló diplomáciai képességeit kamatoztatni tudta az országgyűlésen is, s a tárgyalások alatt mindvégig a katolikus klérus kormányzásból való eltávolítása mellett kardoskodott. A protestáns rendi tábor másik befolyásos tagja a lutheránus Thurzó György volt. Bár Thurzó személyes ellentétbe került Illésházyval a nádorválasztás ellenjelöltjeként, rendi érdekeik azonossága miatt mégsem került sor szakításra közöttük. Velük szemben a katolikus klérus tagjai Forgách Ferenc esztergomi érsek (1607–1615) mellett csoportosultak. Az országgyűlés menete azt mutatta, hogy ekkoriban még a részt vevő urak felül tudtak emelkedni a felekezeti különbözőség okozta ellentéteken, ha a rendiség közös érdekeiért kellett harcba szállniuk.

A városok rendisége

A magyar rendek országgyűlési küzdelmeinek egyik sarkalatos pontját jelentette a városokkal kapcsolatos állásfoglalásuk, tudniillik az, hogy az ország rendjei között lévőknek ismerték el a városokat. Ez annál inkább érdekes, mert a városok jogállásáról Werbőczy István *Tripartituma* úgy vélekedik, hogy a városok a Szent Koronának, az országnak nem „tagjai” (*membra regni*), hanem csupán birtokai, tehát ily módon a király tulajdonai. Amikor Rudolf király a városokban éppen erre a jogára hivatkozva indította meg a protestánsok elleni támadását, s a kassai nagytemplom elvétele miatt (1604) vita bontakozott ki a városok jogállásáról, a nemesség így érvelt: „Különbség vagyon az mi jobbágyink közt és az szabad városok közt. Azok minekönk valóban jobbágyink és tulajdonunk, semmi örökségek nincsen, mind a föld mienk azmelyen laknak, ha mit aratnak is, csak kezek munkájok rajta. De azok azért hivatnak szabad városoknak, hogy egyenlő szabadságok az urakéval és milyenkével; egy az *libertas* [szabadság], *non sunt peculium regis, sed peculium coronae, columnae regni, membra regni* [nem a király tulajdonai, hanem a koronáé, az ország oszlopai, az ország tagjai]. Őket is őfelsége ország

gyűlésében *peculiaribus litteris* [tulajdon levelével] híjja, mint szintén prelátusokat, egyéb urakat, vármegyéket. Szabad *voxok* [szavazatuk] vagyon, oly *pondusa* [súlya] *voxoknak*, mint egyéb *státusokénak* [karakénak]. *Tempore electionis regis* [királyválasztás idején] szintén úgy *eligálnak* [választanak] ők is, mint a többi *ordo* [rend]... Látván a státusok ezt a rajtok esett dolgot, *compatiálnak* nekik [együttéreznek velük], fájdalják esetjüket, mivelhogy *membrumunk*, nem hagyhatjuk.”

A városok védelmét nyilvánvalóan a rendek saját érdekeinek féltése hozta felszínre, hiszen tarthattak attól, hogy ha az ellenreformáció megakadályozza a városok szabad vallásgyakorlatát, azután ők kerülnek sorra. Az idézett állásfoglalásukkal azonban a magyar rendek jogi szintre emelték a vallási kérdést, és ezzel politikai szövetségeseket is nyertek a városokban. Szokatlan volt azonban ez a fajta vélekedés, mert ebben az időben a birodalom örökös tartományainak rendjei ezzel ellentétes magatartást tanúsítottak. Az osztrák, stájer, morva és cseh rendek nem siettek városaik segítségére, elismerték, hogy a vallásgyakorlás feletti rendelkezés a *privatumok*, tehát a magánügyek közé tartozik, ezért az uralkodó és a nemesség jogában áll az ebbe történő beavatkozás. Ezekben az országokban az uralkodó csupán egy ún. felséglevélben általános értelemben véve adott biztosítékot a vallásszabadságra. Bár, tegyük hozzá, a magyar rendek elvi álláspontjának kialakításánál a Szent Korona-eszme gondolatisága kiváló háttérnek bizonyult.

Az országgyűlés törvényei

Mátyás főherceg magyar királlyá választására 1608. november 16-án került sor, és ezt követően Illésházy Istvánt nádorrá választották. Mátyás először a koronázás lebonyolítását kérte a rendektől, ők azonban a bécsi békepontok becikkelyezésének feltételéhez kötötték a koronázást. Mátyást kényszerítették a körülmények, ezért teljesítette a magyar rendek kívánalmait. Az országgyűlésen ennek következtében két terminusban születtek törvények. Előbb az ún. koronázás előtti törvényeket foglalmazták meg, amelyekkel egyrészt a bécsi békét emelték törvényerőre, másrészt szilárd alapokra helyezték a hagyományos rendi jogokat. Ezek a törvénycikkek biztosították a szabad vallásgyakorlatot az

ország lakosságának véghelyeken, mezővárosokban és falvakban egyaránt, a király ígéretet tett a bécsi béke és az oszmánokkal kötött béke megtartására, és törvényes nádorválasztást rendeltek el. Ezenfelül a rendek elérték, hogy egy az Udvari Kamarától és az Alsó-ausztriai Kamarától független főkincstárnok kinevezését ígérje meg az uralkodó, és egy olyan rendi sérelmet orvosoljon, ami már az előző század utolsó harmadának országgyűlésein is a fő panaszként került elő: a kancellári tisztség és a magyar tanács rangjának visszaállítására és a kormányzatba történő ismételt bevonására is törvényes biztosítékot kaptak. Végezetül jelentős fegyvertényként könyvelhették el azt a törvénycikket is, amelynek értelmében a király ezután csak a magyar tanács beleegyezésével emelhetett szabad királyi városi rangra egy települést.

A koronázás (1608. november 19.) után az országgyűlés még két hétig együtt maradt, és ezt az időt újabb, ún. koronázás utáni törvénycikkek megfogalmazására használták föl. Ezekben sikerült még inkább megszilárdítani a rendek hatalmi pozícióit, tudniillik pontosan körülírták, hogy kiket értenek az ország karain és rendjein (*status et ordines*), és kikötötték, hogy rajtuk kívül a király senkit sem hívhat meg az országgyűlésre külön meghívólevéllel, ahogyan az előfordult 1603/1604-ben, amikor Bazin, Szentgyörgy és Modor mezővárosokat hívta meg Rudolf király, vagy a Bocskai-felkelés idején, amikor a hajdúkapitányok is részt vehettek az országgyűléseken.

A törvénycikkek megerősítették az 1606 augusztusában Kassán Báthory Gábor erdélyi fejedelemmel kötött megállapodás pontjait, amelyek értelmében Báthory megfogadta, hogy Magyarország és a vele szövetséges nemzetek ellen nem lép föl, Erdélyt és a partiumi vármegyéket a Magyar Korona részének ismeri el, megtartja a bécsi békét, és Mátyásnak segítséget nyújt a külső támadókkal szemben.

Ez az országgyűlés tehát a magyar rendiség győzelmét hozta, s ezzel egy olyan fél évszázad kezdődött, amelyben Magyarországon a rendi dualizmus hatalmi megszottsága törvényesen biztosítottá vált. Még ha számítani is lehetett arra, hogy a Habsburg-kormányzat ezt nem hagyja annyiban, az adott pillanatban a rendi erők győzelme nyilvánvaló volt. A központi Habsburg-hatalomnak más országaiban is engedményeket kellett tennie, hiszen még 1609-ben a magyarokkal szövet-

ségben lévő morvaországi és ausztriai rendek számára is biztosítania kellett a vallásszabadságot. Itt azonban nem állt meg a birodalmon belüli rendi előretörés, mert Rudolf kénytelen volt a cseheknek és a sziléziai rendeknek is hasonló kedvezményeket adni. Annyi bizonyos volt, hogy a birodalom központi kormányzata az engedményeket korántsem tekintette véglegesnek, és támadásait a katolikus vallás védelmének köntösében indította újra.

A bécsi udvar ellentámadása – zűrzavar Erdélyben

A magyarországi katolikus papság elveszett birtokai visszaszerzéséhez támaszra talált a bécsi központi kormányzatban, amely már 1609-ben érvénytelenítette Bocskai adományait. Illésházy halála után Thurzó György nádornak (1609–1616) esküvel kellett köteleznie magát, hogy nem avatkozik a katolikus egyház ügyeibe, és más országok, valamint a bécsi udvar ügyeibe sem ártja bele magát. Az 1608. évi országgyűlés törvényei ellenére a központi kormányzat a magyar vonatkozású ügyintézésben alig-alig vette igénybe a magyar tanácsosokat, és ugyanígy mellőzték a magyar kancellárt is.

A bécsi udvar támadásának másik két célpontja Erdély és a hajdúság volt. Tisztában voltak az udvarban is azzal a Bocskai által megfogalmazott és immár a nyugati országrész magyarsága számára is egyre nyilvánvalóbbá váló ténnyel, hogy Erdély támasza, segítsége lehet a királyságbeli rendi törekvéseknek. Nem véletlen, hogy II. Mátyás az erdélyi fejedelemség alávetését tűzte ki célul.

Báthory Gábor erdélyi fejedelem (1608–1613) az idős Rákóczi Zsigmond rövid fejedelemsége (1607–1608), majd lemondása után rendkívül nagy ambíciókkal lépett Erdély uralkodói székébe. Mindenképpen trónra akart kerülni, ezért 1608 februárjában szövetséget kötött a hajdúkkal. Nagy András hajdúgenerálisnak és Elek János kapitánynak ígéretet tett arra, hogy biztosítja letelepedésüket a Várad körüli, Erdélyen kívül eső területeken, és támogatja a református hitet.

Mátyás főherceg és Báthory Gábor szerződést kötött a kölcsönös segítségnyújtásról és a béke megőrzéséről. 1608 őszén tehát béke honolt Erdélyben, a Porta is megerősítette az új fejedelem hatalmát. Ezután

kezdődtek a nehézségek. A fejedelem körül megindult a tanácsadók, kegyencek harca: a régebbi és az újonnan feltörekvő családok tagjai versengtek a kegyeiért. Báthory kénye-kedve szerint osztogatta a birtokokat, javadalmakat, gyanakvást és ellentéteket szítva hívei között. Szembekerült a szász városokkal is, amikor sorra járva azokat, mulatozó udvartartása ellátására kényszerítette és a háború utáni maradék pénztől is megfosztotta a polgárságot. Brassó, Szeben, Kolozsvár városában gúnyversek keringtek a naplopó, élvhajász fejedelemről.

1610 tavaszán az erdélyi urak sikertelenül végződő merényletet készítettek elő Báthory ellen. Az összeesküvők közül Kornis Boldizsárt lefejeztette a fejedelem, legfőbb tanácsadójává Imreffy Jánost és Bethlen Gábort nevezte ki. Ez évben foglalta el a szászok fővárosát, Szebent, s elvéve annak kulcsait, fejedelmi székvárossá tette meg. Innen rohanta le Havasalföldet, és kikiáltatta magát ott is fejedelemnek, ám a Porta visszavonulásra kényszerítette. Báthory ezek után Brassó és a Barcaság ellen fordult, de a brassóiak a havasalföldi vajda segítségét kérték. Óriási lett a kavargás: a fejedelem Szebenben, kívül az ostromlók, várhatók a hajdúk is, mindenki harcol mindenki ellen, mígnem Bethlen Gábor kérésére megérkeznek az oszmán hadak, hogy rendet csináljanak.

Királyi utasításra 1611-ben Forgách Zsigmond kassai főkapitány hadsereggel támadt Erdélyre, célja a fejedelem eltávolítása volt, de az akció nem járt sikerrel. A Porta fenyegető gesztusaitól megrettent fejedelem – Forgách támadása ellenére – ismét felvetette a Habsburgokhoz való csatlakozás gondolatát, de az erdélyi országgyűlés határozottan szembeszállt vele. Az újabb oszmán támadás fenyegető közelsége miatt Báthoryval mind többször összeütközésbe kerülő Bethlen Gábor néhány társával kénytelen volt az Oszmán Birodalomba menekülni. Erdély pedig egyértelműen közelített a Habsburg-orientáció felé. Az időközben Konstantinápolyba érkezett Bethlen azonban megtette a megfelelő lépéseket. 1613 nyarán hatalmas oszmán–tatár haderő indult Erdélybe a fejedelemváltás lebonyolítására. Szkender pasa szerdár utasítására októberben összeült az országgyűlés, ahol Bethlen Gábort választották fejedelemmé. 1613. október végén felbérelt hajdúk ölték meg a Báthoryak utolsó erdélyi fejedelemét, aki nyugalom helyett zavarodott belső viszonyokat, ellenségeskedést, rendezetlen külkapcsolatokat hagyott maga után.

GYULAFEHÉRVÁR ÉS POZSONY

Rendi dualizmus a királyi Magyarországon

Az a fajta hatalmi megosztottság, amely a középkor végi rendi monarchiákban a törvényhozó és a végrehajtó hatalom egymástól nem is mindig határozottan elkülönülő területén kialakult, azokból a harcokból vette eredetét, amikor az uralkodó a tartományurakkal szemben a köznemesség erőivel fogott össze, és az utóbbiakat használta föl hatalmi pozíciója megerősítésére. Ezután azonban a már kellően nagyszámú és privilegizált középnemesi rend nem volt eltávolítható a hatalomból, tehát az uralkodó kénytelen volt felségjogai bizonyos részét megosztani a rendiséggel, és mintegy a rendek beleszólásával kormányozni az országot. A hatalom ilyen jellegű, rendi dualizmusnak nevezett megosztottsága jellemezte a királyi Magyarország 16–17. századi államhatalmi berendezkedését.

A duális hatalmi megosztottságnak legfőbb államjogi forrása maga a rendi alkotmány, ami rögzíti a felek kötelezettségeit és jogait, és amire az újonnan megválasztott királynak föl kell esküdnie ahhoz, hogy megkoronázzák, s ezáltal legitim uralkodóvá válják.

A hatalomból természetesen mindkét fél igyekezett nagyobb részt kiszakítani magának, és e harcnak legfőbb színtere az országgyűlés volt. Az abszolút királyi hatalom megteremtésére irányuló uralkodói törekvések és a rendiség közötti küzdelem az egyes országok és régiók gazdasági-társadalmi fejlettsége, a korábbi évszázadok alatt kialakult rendi struktúra sajátosságai által meghatározott formában, más és más időben bontakozott ki. Azokban az országokban, ahol az uralkodónak

sikerült függetlenítenie magát a rendi erőforrásoktól, és a központi költségvetés bevételei más, az uralkodótól függő forrásból származtak, hamarosan megkezdődhetett a rendiség kiszorítása a hatalomból és egy egységes érdekeket képviselő, az abszolutizmus felé haladó modern állam kiépítése. Ennek már a 16. században jellemzője volt Európa egyes régióiban, hogy megkezdődött a központi államigazgatás szerveinek kiépítése, és ezzel egy olyan kormányzati apparátus létrehozása, amely a középkori tartományi szétagoltsággal szemben az egységes elvi és gyakorlati kormányzást volt hivatott megvalósítani. Emellett szintén az uralkodó fölülkerekedését biztosította a zsoldos hadsereg fenntartása is, amellyel a főúri bandériumok mellőzése vált lehetővé.

A központosítással szemben a rendek ott tudták szilárdan megőrizni helyüket a hatalom különböző részterületein, ahol az uralkodó rá volt szorulva az általuk megajánlott adókra és katonaságra. Magyarországon ezt a rendi pozíciót igen hosszú ideig konzerválta a fennálló és állandósuló veszélyhelyzet, amely az Oszmán és a Habsburg Birodalom összecsapásának következtében állt elő. A magyar rendiség ennél fogva sokáig szembe tudott szállni a központosító törekvésekkel, és az országgyűléseken sok esetben sikerült saját érdekeit érvényesítenie az uralkodói akarral szemben.

A Habsburgok uralta országokban mindenütt más és más formában volt érvényben a rendi dualizmus. Az ausztriai tartományokban meglehetősen csekély szerepet vittek a rendi gyűlések, és a belső ellentétekkel ügyesen manipuláló uralkodók Morva- és Csehország rendjeivel is könnyebben megegyeztek, mint a magyarok országgyűléseivel. Ennek ellenére a 17. század első felében a Habsburg Birodalomban az osztrák, morva, cseh, sziléziai, magyar rendek változó, időnként meg-megújuló szövetsége viszonylag egységesen tudott szembeszállni az udvar központosító törekvéseivel. Az országgyűléseken gyakorta előfordult, hogy a központi kormányzat időhúzással próbálta szétzúzni a rendek egységes fellépését, akik egy idő után megelégtelve a várakozást, a háborús helyzetre hivatkozva vagy más szükséglettől vezettetve maguk törekedtek a mielőbbi megegyezésre, és ezért engedményekre is hajlandók voltak.

A hazai országgyűlések erejét növelte, hogy 1608-ban pontosan meghatározták szervezeti rendjét, felépítését. Kialakult a nemesi várme-

gyék képviselői rendszere, ami a követküldés révén a gyűléseken tárgyalóképes létszámot eredményezett, és egyúttal a résztvevők maguk mögött tudhatták a vármegyei nemesség tömegeinek támogatását is. A 17. századi magyar országgyűlések nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy a központi Habsburg-kormányzat dinasztikus és birodalmi érdekeit nem tudta rákényszeríteni Magyarországra. Az azonban más megítélés alá esik, hogy ezzel a magyar rendi ellenállás visszahúzó erőt fejtett ki, és akadályozta a Habsburg-monarchiát az államfejlődés korszerűbb fokára lépésben.

A magyar nemesség a rendi érdekek megvédelmezésén túlmenően a nemzet összérdekeit is szem előtt tartotta. S hogy ez a felelősségérzet mennyire nyilvánvaló volt, arra bizonyíték egy osztrák főúr, a protestáns Georg Erasmus Tschernembl 1608-ban tett kijelentése: „Mi, osztrákok tudatában vagyunk annak, hogy a magyar uraknak az a hazafias törekvése, hogy a közügyek intézését a maguk kezébe vegyék, isteni jóváhagyással történik.”

A birodalom különböző országai rendjeinek egységes fellépésére kiváló példa az 1614. évi linzi egyetemes gyűlés, ahol a magyar, morva és ausztriai rendek vettek részt. A gyűlés egyik főszereplője Melchior Khlesl bíboros, a Titkos Tanács elnöke volt, aki a Bocskai idejében létrejött rendi szövetséget arra próbálta rávenni, hogy adómegajánlással támogassa II. Mátyás császár és király terveit Erdély fegyveres meghódítására, Bethlen eltávolítására és az oszmánok elleni harc fölújítására. A magyarok azonban előbb tárgyalásokat javasoltak Bethlennel, és háború helyett a végvárak megerősítését, feljavítását indítványozták. Ekkor, nem kis részben Esterházy Miklós tevékenységének köszönhetően, aki ezen a gyűlésen lépett először a politikai élet porondjára, a részt vevő országok rendjei a magyarok mellé álltak, nem szavaztak meg újabb adókat és katonákat, nem támogatták az uralkodó háborús terveit. A már említett Tschernembl, aki a felső-ausztriai rendek vezetője volt, azzal érvelt, hogy a Habsburgok eddig sem tudták megvédeni Erdélyt, és annak megmaradása csakis az oszmánok fennhatósága alatt lehetséges, tehát az új fejedelmet, Bethlen Gábort meg kell hagyni fejedelmi székhelyében, hiszen semmi olyat nem tett, amivel a kereszténység ügyét és Erdély érdekeit megsértette volna.

**Erdély:
abszolutizmus vagy centralizmus?**

Induljunk ki néhány alapvető megközelítési szempontból: vajon azonos vagy különbö-

ző fogalmat takar-e ez a két kifejezés, amelyeket gyakran felváltva, szinte azonos kontextusban használunk? Jól érzékelhető mértékbeli eltérés áll fenn a fogalmak között, hiszen az abszolutizmuson sokkalta erőteljesebben kifejeződő hatalmi koncentrációt értünk, amely bizonyos kritériumrendszerhez igazodva az államélet minden terét átfogja, míg a centralizáció ennél enyhébb fokozatot jelöl. Alapvetőbb különbséget jelent azonban a fentebbi politikai jelenségcsoport között a hagyományos rendi struktúrákhoz való „hozzáállás” minősége. Ugyanis a centralizációs törekvések célja, hogy a hagyományos keretek, rendi intézményrendszer megtartásával – és nem megszüntetésével – megerősítse az uralkodó központi hatalmát az államélet minden területén. Ezzel szemben az abszolutizmus a rendi struktúrák, a jog- és kormányzati rendszer gyökeres megváltoztatását, sőt megszüntetését kívánja elérni. S hogy melyik változat és milyen hosszú átmenet következtében alakul ki egy-egy tartományban, országban, az igen nagy mértékben függ az adott terület gazdasági-társadalmi fejlettségétől, hagyományos politikai arculatától, jogrendszerétől, rendiségének anyagi és hatalmi pozíciójától. Ily módon nyilvánvaló az is, hogy az egyes abszolutizmusokat vagy ahhoz hasonlatos államformákat mindig a saját történelmi környezetükbe ágyazottan, az említett szempontok figyelembevételével lehet csak megítélni.

Az államforma tekintetében nagyrészt a középkori rendi monarchiák berendezkedését követő, gazdasági-társadalmi fejlettségben az ország nyugati területeihez képest elmaradott, a kormányzat terén idejétmúlt irányítási módszereket használó államalakulat hogyan volt képes mégis olyan anyagi és politikai erőt összpontosítani, amelynek vizsgálatakor könnyen levonható az a következtetés is, hogy Erdély a kelet-európai abszolutizmusok kifejlődésének útján indult el a század első felében? Ezt a kérdést elsősorban a Bethlen Gábor uralkodása alatt (1613–1629) megvalósuló koncentrált fejedelmi hatalom és az ország

nagyságához, gazdasági potenciáljához képest rendkívülinek mondható kincstári bevételek láttán tehetjük fel.

A válaszadásnál kiindulási pontunk lehet az a tény, hogy a fejedelemséget két nagyhatalom egymással vívott harca hívta életre, nem autchtton fejlődés alakította ki, és ez meghatározó módon hatott az állam működésére a 16–17. század folyamán. A fejedelmek politikájának és általuk magának a fejedelemség létének alapját az a szükségszerűség határozta meg, amelyet már Fráter György fölismert: Erdély csak hathatós anyagi-katonai támogatással rázhatja le az Oszmán Birodalom hatalmi befolyását, önmaga képtelen erre. Addig, amíg ez meg nem történik, mindenáron fönn kell tartani a jó viszonyt az oszmánokkal, más-különben elképzelhető, hogy a tartomány ténylegesen is betagozódik a birodalom szandzsákjai közé. Ezt a másfél évszázadot meghatározó politikai *ars poeticát*, amely tökéletesen megvilágítja az Erdély léteért ag-gódó fejedelmek és politikusok világlátásának gyökereit, már Báthory István fejedelem megfogalmazta 1575-ben: „...megfontolván, hogy ezt a földkerekség két legnagyobb uralkodója között, vagyis azok sarkpont-jában elhelyeztetett, az emberi erőttől és támogatástól teljesen magára hagyott tartományt másként megőrizni és kormányozni nem lehet, csakis a mindkét császártól Nekünk adott kedvezésből, ezért minden időben, hivatalom szerint teljes erőmmel arra fordítottam igyekezete-met, a tartomány jövedelmeit és lehetőségeit, hogy az egyik császár felé engedelmisséggel, a másik felé pedig ajándékokkal és magunk aláveté-sével kedvezzek, hogy a tartomány a külső ellenségtől minden veszély esetén nyugalomban, teljes egészében megőriztessék...”

Ez az alaphelyzet tehát, amelyben Erdély létezik, de a címben jelzett kérdés tárgyalásánál az erdélyi rendiség és a fejedelmi hatalom viszonyának áttekintése mellett számításba kell venni az államhatalom centralizáltságának, a hatalmi ágak megosztottságának, az államigaz-gatás fejlettségének megközelítési szempontjait is.

A fejedelmi hatalom Erdélyben

Az erdélyi fejedelmeket 1567-ben törvénybe iktatott joguk-nak megfelelően 1571-től az erdélyi rendek választották. Szabad fejede-

lemválasztó jogukhoz vagy annak formális megtartásához a rendek mindig ragaszkodtak, bár a Portával általában előzetes egyeztetés történt, és olykor kifejezetten portai utasításra bonyolódott le a választás. Erdélyben az államélet minden területén, így a törvényhozásban, a végrehajtásban és a bíráskodásban is, a fejedelmet illette meg a főhatalom. E hatalom alapját a fejedelmek hatalmas magánvagyonja biztosította. Ezek a nagy birtoktestek a Báthoryak, Rákócziak esetében Erdélyen kívül, magyarországi, partiumi területeken helyezkedtek el. Bethlen Gábor ugyan nem rendelkezett óriási birtokokkal, de igen hamar biztosította magának a legnagyobb birtokosi rangot azzal, hogy uralkodása kezdetén (1615) fölülvizsgáltatta a kincstártól 1588 óta eladományozott birtokokat, és az arra érdemtelenektől visszavétette azokat. A kincstár birtokában voltak a legnagyobb váruradalmak: Gyulafehérvár, Várad, Fogaras, Kővár, Görgény, Szamosújvár, Huszt, Zalatna. A fejedelem kezében összpontosult a katonai főhatalom is, azaz ő rendelkezett a hadsereg fölött, döntött háború és béke kérdésében, külügyi-diplomáciai ügyekben. A fejedelem nevezte ki a kormányzat élén álló, neki felelős tisztségviselőket, ő döntött kincstári és pénzügyekben is.

A rendek a választás után az új fejedelemmel választási feltételeket (*conditiones*) fogadtattak el, amelyekben a fejedelem hatalmát korlátozó rendi jogokat fogalmazták meg, és amelyeket mintegy alaptörvénynek tekintettek. Ezek között szerepelt legelőször is a rendek választójogának további megtartása, a négy bevett vallás gyakorlásának biztosítása, az ország törvényeinek és a nemesi szabadságoknak a megőrzése, valamint a szabad véleménynyilvánítás elfogadtatása az országgyűléseken.

A választási feltételek a 17. század folyamán fokozatosan bővültek: a rendek egyre konkrétan írták körül a fejedelmi tanács összetételére és hatáskörére vonatkozó elvárásokat, mert ezek révén remélték, hogy némi befolyással lehetnek a fejedelem döntéseire, általában a fejedelmi politikára.

Ez a remény azonban nem sokszor válhatott valóra, hiszen a tanács tagjait is a fejedelem nevezte ki és mentette föl, ő határozta meg, hogy milyen ügyeket terjeszt a tanács elé, és legfőképpen pedig: kizárólag a fejedelem döntötte el, hogy figyelembe veszi-e a tanácsurak véleményét. A tanácsurak között a fejedelemség kormányzatának feje, a kan-

cellár állott az első helyen. A tanács nem volt felelős az országgyűlésnek, és hatásköre is csupán általánosságban volt körülírva, ugyanakkor a fejedelem akár fej- és jószágvesztéssel is büntethette azt a tanácsost, aki törvényellenes, haszontalan vagy kárt okozó tanácsot adott.

Rendiség és országgyűlés Erdélyben

Az erdélyi rendi országgyűlés és a fejedelmi hatalom viszonyát meghatározó tényezők között legfontosabbak az Erdély középkori múltjában, évszázados hagyományaiban gyökerező rendi sajátosságok. Mindenekelőtt az erdélyi rendek gyengesége említendő: a nemesség kezén lévő birtokok nagyságát vizsgálva látható, hogy a fejedelem mellett más valódi nagybirtokos ura szinte nem is volt Erdélynek. Még az előkelő családok sem mondhattak magukénak a magyarországiakhoz hasonló nagy domíniumokat, birtokaik alig néhány falura terjedtek ki. Anyagi bázisuk tehát messze nem biztosíthatta számukra a fejedelmi hatalommal való eredményes szembeszállás esélyét sem.

Az erdélyi rendek ugyancsak sokat emlegetett „széthúzása” szintén középkori gyökerekből fakadt. A középkori Erdély rendjeit a székely, a szász és a magyar nemzet (*natio*) alkotta. Az egyes nemzeteknek – amely kifejezésen jelen esetben rendeket kell értenünk – azonban csak az egyéni vagy közösségi alapon birtokbírhatási joggal rendelkező személyek lehettek a tagjai, tehát a jobbágyok ebből eleve kirekesztődtek. Az erdélyi nemzetek a középkorban megszerzett privilégiumaikat kísérelték meg a 16. század belviszályai közepette átmenteni a Magyar Királyságból az Erdélyi Fejedelemségbe. Kis túlzással azt is mondhatnánk, hogy a középkori Erdély rendjeit a király – illetve képviselőjében a nagy hatalmú erdélyi vajdák –, majd a kora újkorban a fejedelem személyén kívül semmilyen közös érdek nem fűzte egybe. Az első közös politikai fellépés, az unió (1437) létrehozása után a 16. században sem jellemezte az erdélyi rendeket az egységesülés felé haladás. Az adófizetési és hadsereg-kiállítási kötelezettségek különbözőségén és önkormányzatosságukat biztosító privilégiumaik megőrzésén buzgólkodó nemzetek nemcsak az uralkodói hatalommal, de sokszor egymással is szembekezdültek. A szászok kezdetben köztudottan Habsburg-szimpatizánsok

voltak, és később sem tűrhették az egyre több pénzt követelő, gazdag városaikba magukat beszállásoló fejedelmeket. A székelyeket középkori társadalmuk szétzilálódása és ezzel párhuzamosan szabadságaik elvesztése többször sodorta a lázadás, ellenállás irányába. Még a 17. században sem szűntek meg azt remélni, hogy visszakaphatják régi jogait, köztük a legfőbbet, az adómentességet, és mi tagadás, ezt igen sokszor ki is használták a fejedelmek, amikor a székely haderő felvonultatására volt szükségük.

A Partium nemessége a 16. század közepén eleve csak kényszerből csatlakozott az erdélyi rendekhez, mindvégig büszkén őrizte elkülönültségét, a partiumi öntudatot. Ilyen körülmények között, ha a fejedelem a vitás kérdésekben külön-külön kiegyezett a rendekkel, nem kellett tartania egységes fellépésüktől.

A széthúzás irányába ható rendi érdekek ellenére a sorsközösség, az önálló államiság megélése és a túlélésért folytatott állandó harc összekovácsolta, egy országgá forrasztotta a nemzeteket. Bethlen Gábor trónra lépésekor az erdélyi rendek már nemcsak az egymás közötti uniót újítták föl, de szent egyezségként értelmezték ezt a szövetséget a haza megmaradására, egymás békében és háborúban való megsegítésére, valamint az egymás közötti sérelmek békés elintézésére vonatkozóan is.

Az erdélyi rendek egykamarás országgyűlését a fejedelem hívhatta össze. Általában két vagy több országgyűlést tartottak évente, legalábbis 1622-ig. Ez időtől kezdve azonban Bethlen évente csupán egy gyűlést hívott össze, általában Szent György-napkor, és ez a szokás meg is maradt 1658-ig. Gyulafehérvár, Kolozsvár és Torda mellett számos országgyűlést tartottak a szász városokban is, ám bár azok nem szívesen engedték be falaik közé a rendeket.

Az országgyűlésen részt vettek a fejedelmi tanács és fejedelmi tábla tagjai, a fejedelmi főtisztek közül néhányan. Megjelenhettek továbbá azoknak a főrangú családoknak a tagjai, akiket a fejedelem külön névre szóló meghívólevéllel, úgynevezett *regalisszal* meghívott, őket nevezték *regalistáknak*. 1654-ben 21 előkelő családból választott a fejedelem országgyűlési tagokat, míg a 17. század végén 59 család tagjaiból válogatott. Mivel a fejedelem tetszése szerint jelölte ki a *regalistákat*, így azok nyilvánvalóan az ő érdekeit, javaslatait támogatták. Végezetül pedig

részt vettek az országgyűléseken a törvényhatóságok és a városok követei. A követek számát törvény nem rögzítette, ez sokszor az adott város vagy törvényhatóság jelentőségétől, az országgyűlés várható fontosságától függött, de legtöbbször 1–10 között mozgott. A követeket küldőik instrukciókkal látták el, amelyekben a helyi érdekek védelmére és képviselésére szólították föl őket.

Az országgyűlés (*generalis congregatio*) mellett részgyűléseket (*partialis/particularis congregatio*) is tartottak a fejedelemségben. A fejedelmi jogkörbe tartozó külügyi, hadügyi és pénzügyi kérdések közül – ritka kivételektől eltekintve – csak a kevésbé fontosak kerültek az országgyűlés elé. A rendek mindig megszavazták az adót, ám annak felhasználásába nem szólhattak bele. Ugyanígy nem korlátozhatták a fejedelmi hatalmat még akkor sem, ha a fejedelem nem tartotta be a választási feltételeket. A fejedelem hatalmát erősítette az országgyűlés bíraskodási jogköre is, hiszen itt többségében hűtlenségi és felségsértési, illetve vagyoni jogi pereket tárgyaltak, amelyeknél természetes módon élvezett elsőbbséget a fejedelem és egyben az állam érdeke.

Az imént felvázolt jellemzés túlságosan sematikusnak, mozdulatlanak tűnne, ha nem tennénk hozzá, hogy a fejedelem és a rendek hatalmi viszonyában voltak olyan időszakok, még ha rövidek is, amikor a rendi érdekeknek sikerült előretörniük. Ez rendszerint fejedelmváltáskor következett be. Bethlen halála után vagy a II. Rákóczi György uralkodása utáni hatalmi válság idején alkalom nyílt a rendek számára, hogy jogukat törvényekkel is biztosítsák, szigorúbb feltételeket fogadtassanak el az új fejedelemmel. Ezek azonban hamarosan érvényüket veszítették, s a fejedelem hatalmi túlsúlya rövid átmenet után visszaállt. Így volt ez a régebben „gyengekezűnek” tartott Apafi Mihály uralkodásának kezdetén is, aki az 1660-as évek közepére ugyanúgy megerősítette hatalmát, mint 17. századi elődei.

Ha összehasonlítjuk a két országrész rendi gyűléseit, egyértelmű az eredmény: a királyságbeli rendek sokkal szabadabbak, jogukat a Habsburg-uralkodók, ha esetenként heves harcok árán is, de elfogadják, tiszteletben tartják és biztosítják. A 17. században nem voltak ritkák a hangos szóváltások és az udvart meghátrálásra kényszerítő rendi fellépések sem. Ezzel ellentétben az erdélyi rendeknek, kis túlzással élve,

szinte csak az egyetértéshez volt joguk, hacsak nem akarták hirtelen elveszíteni birtokaikat vagy börtönben tengetni, netán hóhérkézen befejezni életüket.

Az eddig elmondottak csupán néhány, ám meghatározó jelenséget ragadtak ki az önálló Erdély államiságának jellemvonásai közül, amelyek alapján talán indokolható a kérdés felvetésekor már előrevetített végkövetkeztetés. A 17. század elejére, a háborús helyzet lezárulta után ismét nyilvánvalóvá vált az erdélyiek számára, hogy a Habsburgokhoz való csatlakozás nem jelent megoldást, nem hozza meg az országegyesítést. Továbbra is erejüket koncentrálni kell az államot fenntartani a kétfelől szorongató hatalmakkal szemben. A helyzet a külső erők miatt nem változott, s Erdély önmaga sem tudott rajta változtatni, tehát a továbbélés érdekében célszerű az újjáalakult fejedelemséget szilárdan kézben tartani. Ezért kellett – és az erdélyi rendiség sajátosságai miatt lehetett is – egy erősen koncentrált fejedelmi hatalmat fenntartani, szigorúan ragaszkodva az eddigi jól bevált kormányzati módszerekhez.

Így volt ez a fejedelmi gazdaságpolitika terén is. A fejedelemség fénykorában, Bethlen és a Rákócziak alatt megvalósuló pénzügy- és gazdaságpolitikát nem nevezhetjük színtiszta merkantilizmusnak, még ha rendkívül eredményes volt is. Annak felismerése ugyanis, hogy a kereskedelemről, kiváltképp a külső országokban jó pénzen eladott, keresett árucikkekbe befolyó pénz nagyban megnövelheti a kincstári bevételeket, nem kizárólag Bethlen személyéhez köthető. Tudta ezt már Báthory István, sőt Fráter György is az előző évszázadban, utóbbi meglehetősen sikerrel gyakorolta is a fiskális jövedelmek növelésének ezt a módját. Bethlen uralkodói rátermettségét bizonyította e téren is azzal, hogy rendkívüli odafigyeléssel és szigorral alkalmazta elődei pénzügy-igazgatási módszereit, kemény kézzel ellenőrizte az adók és bérletek behajtását, felügyelte a pénzverést és a fiskális birtokok bevételeit, de ezek a módszerek mégiscsak egy elavult, idejétmúlt, középkori típusú pénzügyi kormányzat bevált eljárásait jelentették. Bethlen szigorú pénzügyi kormányzati rendje, kombinálva a fejedelmi kereskedelmi monopóliumok alkalmazásával, valóban látványos eredményt hozott: a fejedelem jelentős összeget, évi 600–720 ezer forintot tudott bevételként elkönyvelni, és ezzel függetlenítette magát a rendek által megszavazott hadi-

adó (*contributio*) összegétől, ami az éves bevételnek csupán tíz százalékát tette ki. Ennélfogva még kevésbé volt szüksége a rendi országgyűlés bármilyen fokú támogatására vagy jóváhagyására. Nem véletlen, hogy Bethlen Gábor uralkodása második felében jelentősen csökkenteni tudta az országgyűlések számát, és egyre jelentéktelenebb ügyeket vitt csupán a plénum elé.

Mire volt képes tehát a fejedelmi hatalomnak ez a centralizációja Erdélyben? A fejedelem elviekben elfogadja és elismeri a rendek hatalmát, gyakorlatban azonban saját hatalmát erősíti meg minden eszközzel. A maga számára biztosítja a megnövelt kincstári birtokok feletti rendelkezés minden jogát, az adómegszavazáson kívül a rendek nem vesznek részt a pénzügypolitikában. Az adóztatás azonban nem progresszív, az adó beszedése többé-kevésbé hatékony, de középkorias módszerekkel folyik. A hadsereg csak a fejedelemtől és a fejedelmi kincstár pénzbeli lehetőségeitől függ. A központi kormányzat nem avatkozik be a jobbágy-földesúr viszonyba. Az egyházak szabad működését sem korlátozza, csupán annyiban, hogy a központi hatalom érdekeit kell szolgálniuk. A hatalom biztosítja a privilegizált városok, céhek, kereskedőtestületek jogait, meg sem próbálja azokat nagyobb adóterhek viselésére kényszeríteni.

Erdély és a Porta 1620 januárjában, midőn a Porta hírül vette Bethlen esetleges magyar királlyá választását, a következőképpen nyilatkozott: „Bethlen Gábor, ha isten adja, legyen koronás király, bátor, de Erdélyt mi Magyarországhoz soha nem engedjük, hogy bírja, mert Erdély szultán Szulimán találmánya és sajátja az hatalmas császárnak.” Ez a megfogalmazás az Oszmán Birodalom Erdéllyel kapcsolatos felfogásának a lényegét fejezte ki, még akkor is, ha a század folyamán a birodalom nem mindig tudta azonos mértékben befolyásolni az erdélyi politika alakulását.

Alapvetően a fejedelmek megválasztása az erdélyi rendek jogában állott, de beiktatásuk csak a Porta jóváhagyását és kinevezését tartalmazó okirat, az *ahdnáme* megérkezése után történhetett. Csak ezzel az okirattal foglalhatta el helyét véglegesen és törvényesen az új fejedelem. A

Porta sokszor nem elégedett meg pusztán a megerősítés jogával, előzetes értesítést követelt a leendő fejedelem kilétéről. A választás utáni beiktatási szertartás jelképei, a ceremónia is a szultán Erdély fölötti hatalmát volt hivatva kifejezni. Az ahdnáméval együtt a fejedelem számára érkező felékesített ló, királyi pálca, süveg, kard, zászló és kaftán közül az utóbbi kettő a szultánnak fogadott hűséget szimbolizálta. A Portától érkező kinevező és egyben a választást megerősítő okiratnak azért is nagy jelentősége volt, mert egyúttal szavatolta a fejedelem hatalmát, amennyiben megparancsolta az erdélyieknek az új fejedelem és ezáltal a Fényes Porta iránti feltétlen engedelmességet.

Erdély történetében Bethlen Gábor volt az első, akit úgy választott meg az erdélyi gyűlés, hogy a falakon kívül félelmetesen nagy, közel 80 ezer főnyi oszmán haderő állomásozott. Ezért is írta a kortárs Nagy Szabó Ferenc: az erdélyiek „féltekben libere eligálták” a későbbi nagy fejedelmet. Barcsáy Ákost szigorú portai parancs ültette a fejedelmi székbe, amelyben írva volt: vége Erdélynek, ha meg nem választják. Apafi Mihály esetében formailag tiszteletben tartották a rendek választáshoz való jogát, de valójában itt is a Porta utasítása döntött. Apafi így ír trónra jutásának körülményeiről egy 1661. szeptemberi levelében: (a fejedelemség) „...Istennek gondviseléséből és a hatalmas császárnak [szultán] akaratjából ez utolsó veszedelemre hányatott szegény hazának bajos gondviselésére, az ide gyülekezett statusoktól kedvünk ellen reánk bízott, annak módja szerint.” Ő volt az, aki az eddigi fejedelmi jelvényeken túlmenően trónszéket is kapott az oszmánoktól.

Az I. Rákóczi Györgynek 1631-ben adott ahdnáma a fejedelem személyének kiválasztását a következőképpen határozta meg: „...az erdélyiek *truncussából* [törzsökéből] magok között nőtt és a birodalom *requisitumihoz* [szükségleteihez] szoktattatott személyt az egész erdélyi urak, három nemzetből álló tekintetesen és nevezetesen kedvelvén, Fényes Portámnak jelentsék meg, hogy felséges részünkről creálhassék [kijelölthetessék]. Ellenben ha kik az ország nagy, közép és alsó rendének akaratjok és kedve ellen, kívülről azon fejedelemségre aspirálnak [pályáznak], meg ne adassék.” Az ahdnámék általában elfogadták, hogy Erdély a birodalom sajátos helyzetű része, egyebekben megszabták azokat a kívánalmakat, amelyek teljesítését a Porta elvárta és szigorúan

megkövetelte. Ezek között szerepelt a szultán főségének elismerése, az adó mindenkori pontos beadása, a Moldvával és Havasalfölddel való egyetértés megtartása, a Porta ellenében való politizálás megtiltása, ami rendszerint abban a régtől fogva jól ismert török formulában fejeződött ki, hogy a fejedelem „barátainknak barátja, ellenségeinknek ellensége” legyen. A belügyek intézésére vonatkozóan az ahdnáme nem adott utasításokat.

Erdély fejedelmei többször próbálkoztak a számukra körülkerített mozgástér szélesítésével, önálló külpolitikai akciók lebonyolításával, és – amint majd látni fogjuk – ez némelykor sikerrel is járt. Amikor azonban túlfeszült a húr, jött a megfegyvelmezés kemény parancs vagy fegyveres megtorlás formájában. Ali pasa 1660 júliusában Várad felé közeledve így írt a fejedelemnek: „...De vajon Várad kié? Ha azt mondjátok Erdélyé? Erdély nem a hatalmas császáré-e?”

Hogy a fejedelemség különleges státusa mit jelentett, azt némileg megvilágíthatja a szomszédos román vajdaságokkal történő összehasonlítás. Erdélynek kétségtelenül nagyobb szabadsága volt az ország belügyeinek, kormányzásának intézésében, míg Moldva és Havasalföld e téren is el kellett viselje az Oszmán Birodalom hatalmi szavát. A vajdaságok élére kijelölt személyek kizárólag a Porta kegyéből nyerték tisztségüket, és az is előfordult, hogy a pályázók az erdélyi fejedelmek támogatását kérték. A vajdák személye gyakran változott, a 16–17. században Havasalföldön 98, Moldvában 87 vajda kormányzott. Az Isztambulban tartózkodó pályázók közül az nyerte el a címet, aki több adót, ajándékot ígért. Gyakori volt, hogy kezesként vagy szinte túszerként a Portán tartották a kinevezett vajdák rokonait. Amikor a 17. század közepén szokásba jött, hogy a szultán köntösének megcsókolását várta el a hatalmát elismerő alattvalóktól, köztük a vajdáktól is, a Portán ez időben tartózkodó Jósika Farkas erdélyi *kapitiha* kijelentette: „Nem olyan az erdélyi fejedelem, mint a vajdák, hanem más fejedelem, nem tartozik azzal!” A két román vajdaságban a vajdák koronáját is a turbán váltotta fel.

Milyen terheket jelentett Erdélynek az oszmánoktól való függés a már említett külügyekbeli korlátozásokon túlmenően? A Fráter György idejében megszabott évi 10 ezer forintos éves adót Báthory István alatt

15 ezerre emelték, majd Apafi Mihály fejedelemsége alatt 40 ezerre. De nem elsősorban ez jelentett megterhelést, hanem az ezenkívül a portai hatalmasságoknak kötelezően, évente juttatandó értékes ajándékok előteremtése. Ezek általában – a készpénz mellett – a szász ötvösipar remekei voltak, és olyan különlegességek, mint az évente megkívánt 12 pár betanított sólyom (korabeli nevén ráró), lovak vagy éppen élelmiszer. Nagyobb ajándékokat akkor kellett beadni, ha valamilyen különleges kéréssel fordultak a Portához, például amikor I. Rákóczi György fia utódlását akarta biztosítani, vagy a hírhedt lengyel hadjárat után. A 16–17. században az ott is szokásos hatalmas ajándékok mellett Moldova és Havasalföld adói messze meghaladták a fejedelemségét, ráadásul még mindkét tartományban sajátos oszmán adófajtákkal is megterhelték a lakosságot, amire Erdélyben nem volt példa.

Az oszmánok hadjárataik támogatására többször élelmiszer-hozzájárulást kértek vagy fegyveres kivonulást parancsoltak Erdélynek. A fejedelmek szívesebben adták az élelmet, 1616-ban Bethlen 500 szekérre valót, Apafi kétszer (1672, 1674) 600 szekérrel küldött, a katonai segítségadást azonban igyekeztek szabotálni: felvonultak, de harcba, hacsak lehetett, nem bonyolódtak.

Az ajándékokat, adókat, leveleket vivő követeken kívül 1561-től Erdély állandó követeket (*continuus orator*) is tartott a Portán, akiket *kapitihának* neveztek. Ez rendkívül hasznos volt, hiszen Isztambulban, a korabeli diplomácia egyik központjában más európai országok követeivel is kapcsolatba kerülhettek ezáltal az erdélyi fejedelmek. 1642-ben Altorjai Réthi Istvánt nevezte ki a fejedelem állandó követnek, és a következőkben szabta meg feladatait: először is az előző kapitihá, Rácz István alaposan oktassa ki a Portán való állapotokról, hogy ehhez képest tudja majd magát viselni; ismerkedjen meg a vezérekkel, főemberekkel, tegye kedveltté magát, nyerje meg jóakarataikat, mert csak így juthat majd hozzá fontos információkhoz; Erdélyország törvényeit tartsa tiszteletben, szabadságait igyekezzon megóvni, és minden dologban az ország becsületét tartsa szem előtt; ha valami harag gerjedne Erdély ellen, arról azonnal értesítést küldjön haza; de egyebekben is tudósítsa a fejedelmet a portai hírekről, készülődésekről, a tengeren való hírekről; a szultán és a nagyvezír dívánját szorgalmasan látogassa, az

GYULAFEHÉRVÁR ÉS POZSONY

Havasalföld portai adói

<i>Időpont</i>	<i>Aranydukát</i>
1474	10 000
1535–1545	19 298
1545–1560	50 000
1560–1569	48 305
1569–1575	99 150
1575–1584	104 237
1584	125 000
1593	155 000
1601	32 000
1632 – phanarióta korszak	130 000

Moldva portai adói

<i>Időpont</i>	<i>Magyar forint /1569-től aranydukát</i>
1538	10 000
1541	15 000
1551	20 000
1553	30 000
1568	35 000
1569	40 000
1574	50 000
1593	65 000
1620	38 000
1634–1653	25 000
1685–1693	26 000
A phanarióták előtt	42 000

ottaniakkal gyakorta „*conversálkodjék*” (érintkezzen), a portai tisztségviselők változását viszont azonnal jelentse; ugyanígy a keresztény oratórokkal gyakran találkozzon, mert tőlük lehet bőséges információt szerezni, különösképpen a francia, angol és holland követekkel viseljen jó *correspondentiát*; és végezetül Erdély nevében a fejedelem tudta nélkül soha semmit ne ígérjen.

A Portán a nyugati uralkodók követeinek fogadásához hasonlatos ceremóniával fogadták az erdélyi követeket, ám a tárgyalásokon előfordult éles szóváltás is. 1618-ban Kamuthy Farkas ahelyett, hogy Jenő várának átadásáról hozott volna hírt, mindenki megdöbbenésére még meg is fenyegette a szultánt azzal, hogy akár 16 ezer hajdút is hívhat a vár megvédelmezésére. Ennek súlyos következményei lehettek volna, ha nincsenek tekintettel Bethlenre. Sok nevezetes követ segítette a fejedelmek ügyes-bajos dolgainak rendezését a Portán, közülük Hídvégi Mikó Ferenc (1585–1635) és Tholdalagi Mihály (?–1642), akik Bethlen és I. Rákóczi György uralkodásának idején tevékenykedtek, írásban is megörökítették portai követségük történetét.

A harmincéves háború és Magyarország

Miután a Habsburg-országok linzi rendi gyűlése nem támogatta az udvar Erdély-ellenes fegyveres fellépését, II. Mátyás 1615-ben megegyezést kötött Bethlen Gáborral Nagyszombatban, amelynek értelmében Erdély megkapta Husztot és Kővárt, a fejedelem viszont elismerte, hogy Erdély a Magyar Korona része, és attól csak addig marad elidegenítve, amíg Buda és Eger török kézen van. Erdély adót fizet a Portának, de más módon nem támogatja. II. Mátyás azonban ezután is igyekezett Bethlent eltávolítani Erdély trónjáról. Homonnai György felső-magyarországi birtokost fejedelemjelöltként léptette föl, és ennek érdekében a Portával is kapcsolatba lépett. 1617-re kiderült, hogy a Homonnai-akció kudarcra ítéltetett, így aztán Bécs kénytelen volt megújítani a nagyszombati egyezményt.

Abban, hogy a Porta egyértelműen kiállt Bethlen mellett, igen nagy része volt annak, hogy Bethlen 1616-ban átadta az oszmánoknak Lippa várát, amelyet a tizenöt éves háborúban veszítettek el. A vár átadása

nem ment könnyen, hiszen saját katonáitól kellett megvívnia, akik megtagadták a fejedelem átadásra vonatkozó parancsának teljesítését.

A bécsi udvar a század első évtizedeiben kormányzati és vallási téren is tovább folytatta a harcot a birodalom rendjei ellen, és nem adta föl Erdély megszerzésére irányuló terveit sem. A protestáns magyar rendek körében mindinkább terjedt a gondolat, hogy nem kell feltétlenül Habsburg-uralkodót választani II. Mátyás halála után, hiszen a dinasztia a katolicizmus erőszakos terjesztőjeként lép föl. A király azonban ekkoriban már jól ki tudta használni a magyarországi rendek vallásfelekezeti megosztottságát, és a szabad királyválasztás jogának elismerésével 1619-ben, még életében megválasztatta utódjának – Pázmány Péter és Esterházy Miklós hathatós segítségével – Ferdinánd belső-ausztriai főherceget, aki hírhedt volt kemény protestánsüldözéséről.

A keleti Felvidéken a Tisza-vidék legnagyobb birtokosa, Rákóczi György, Rákóczi Zsigmond volt erdélyi fejedelem fia egyértelműen Bethlen támogatói közé tartozott. A nyugati országrészben birtokos nagyurak – köztük Illésházy Gáspár Trencsénben, Thurzó Imre és Szaniszló Biccse és Galgócon, Széchy György Murányban, a Batthyányak Németújváron, a Nádasdyak Sárváron – lutheránusok lévén, a Habsburgok várható rekatolizációs nyomásától való félelmükben szintén Bethlen irányába kezdtek fordulni. A királyi Magyarország főurai között azonban nem csupán támogatói voltak Bethlennek. A legnagyobb tekintélynek örvendő politikusok közül Pázmány érsek és a katolikus arisztokrácia vezető tagjai: Forgách Zsigmond nádor, Homonnai György és főként Esterházy Miklós, ekkor még csak főudvarmester, későbbi nádor Bethlen ádáz ellenségei közé tartoztak.

A cseh rendek megelégtették a rekatolizációt kikényszerítő Habsburg-fellépést, és 1618-ban, alig egy héttel a magyar királyválasztás után, Prágában kirobbant a császári-királyi ház elleni felkelésük, amelyből hamarosan kibontakozott az első, rendkívül súlyos következményekkel járó összeurópai háború. A katolikus–protestáns vallási ellentét jelszavaiba burkoltan valójában egy európai hatalmi konfliktus kereste megoldását a fegyverek által. A krízishelyzetet nagyrészt a Habsburg-monarchián belüli ellentétek idézték elő, azaz annak veszélye, hogy a hatalmas államkomplexum darabjaira esik szét részben a rendi-

ség előretörése miatt, ami főként a keleti régiókban mutatkozott meg, ugyanakkor félő volt az is, hogy a valláskülönbségek és a partikuláris érdekek feszítőereje miatt a már eddig is több száz államocskára, részfejedelemségre tagolódott birodalmi területek fölött végképp semmissé válik a császári hatalmi befolyás. Mindehhez hozzájárult az európai hegemóniára törekvő birodalom és a környező országok, Franciaország, Spanyolország, a németalföldi és a skandináv államok közötti érdekelentét, ami Európa középső részén addig elképzelhetetlen mértékű népességbeli és anyagi pusztulást hozó háborúskodást eredményezett.

Bethlen számára elérkezett az alkalom, hogy csatlakozva a csehek felkeléséhez, érintkezésbe lépjen a magyarországi arisztokráciával, és miután megszerezte a portai engedélyt, fegyveresen is beavatkozzon a konfliktusba. 1619-ben Alvinczi Péter (1570–1634) református prédikátor *Querela Hungariae* (Magyarország panaszja) című, több nyelvre lefordított kiáltványában fogalmazta meg a fejedelem elhatározásának okait, amely szerint a protestáns vallásszabadság védelme, a bécsi béke pontjainak betartatása a cél, ám valójában nyilvánvaló volt, hogy a támadás II. Ferdinánd ellen irányult. A fejedelem 1619 augusztusában indította meg hadait, és szeptember végén, amikor bevonult Kassára, az ott részgyűlésre összejött nagyurak „előljárójuknak és fő gondviselőjüknék” választották meg. A Felvidék elfoglalása során a fejedelem előtt világossá vált, hogy a cseh–morva rendek katonai segítségére nem számíthat, és a magyarországi urak lelkes támogatása jobbára csak felbuzdulás volt, de konkrét katonai lépésekre vagy anyagi hozzájárulásukra igen kevésbé alapozhat. Hadjárata terheit Erdélynek kell viselnie. 1620. január 8-án a pozsonyi országgyűlésen Bethlent „Magyarország fejedelmévé” választották, de rendi jogaik csorbításának még a gondolatát sem engedték megszűlni.

Bethlen azonban a harc folytatása mellett döntött, és 1620. január 15-én újabb „örök szövetséget” kötött a cseh, morva, lausitzai, sziléziai, valamint az alsó- és felső-ausztriai rendekkel, és ígéretet tett, hogy megtámadtatásuk esetén a segítségükre siet, ám közvetlenül ezután fegyverszünetet kötött II. Ferdinánddal, és visszavonult Kassára. Az esztendő júniusában került sor a beszercebányai országgyűlésre, amelynek jelentősége nemcsak abban állott, hogy Bethlent itt válasz-

tották királlyá, hanem abban is, hogy ekkor publikálták a szultán levelét, amelyben a Habsburgoktól való elszakadásra buzdítja a magyar nemzetet, és cserébe védelmet ígér, de egyúttal Vác átadását is követeli. A Bethlen által a magyar rendek egyetértésével a Portára indított követek azzal az utasítással keltek útra, hogy csak jelentős oszmán katonai támogatás fejében ígérjék meg Vácot. Bethlennel egyébként időközben olyan koronázási hitlevelet fogadtattak el a magyarországi rendek, amelyben királyi hatalmát messzemenően korlátozták a birtokadományozás, az országos tisztségek betöltése és a fiskális jövedelmek felhasználása terén is.

Az 1620. november 8-án a prágai Fehérhegyen bekövetkezett cseh vereség döntő fordulatot hozott a magyarországi események menetében is. A magyar rendek rettegve látták a Habsburg-megtorlást: a tömeges kivégzéseket, vagyonek Kobzások, az erőszakos rekatolizációt. II. Ferdinánd felmondta a megegyezéseket, és nyílt háborúra készült Bethlennel, aki hősie kitarásra tett tanúbizonyiságot akkor, amikor nagyszombati táborából folytatta a harcot, portyákat küldött morva és dunántúli területekre, fogadta a cseh és a sziléziai menekülőket, lelket próbált önteni a harcolókba, holott egyre nyilvánvalóbbá vált számára, hogy nyugati támogatást nem remélve, egyedül csak oszmán segítséggel arathat végső győzelmet. Miközben a Portát egy általános, többfrontos Habsburg-ellenes támadásra próbálta rávenni, maga is meglepődött, amikor Ferdinánd hajlandónak mutatkozott különbéke megkötésére.

Közben a magyarországi főurak közül egyre többen pártoltak el Bethlentől, Forgách Zsigmond, Thurzó Szaniszló, Széchy György nyíltan tették ezt, de még a leghívebb Thurzó Imre is megingott. A Dunántúlon Batthyány Ferenc és a Felvidéken Illésházy Gáspár híen kitarott mellette. A császári ellentámadás időközben elfoglalta Pozsonyt és a bányavárosokat, de 1620. július 10-én Érsekújvárt sikeresen védték meg Buquoi császári generális ellen, aki el is esett a harcban, serege pedig elmenekült.

A morvaországi Nikolsburgban 1621. december 31-én egyeztek meg a béke szövegében, amit január első napjaiban hagytak jóvá a felek. Ennek értelmében Bethlen lemondott a magyar királyságról, Alsó-Magyarországról, de cserébe életének végéig megkapott hét felső-magyar-

országi vármegyét (Szabolcs, Szatmár, Bereg, Borsod, Abaúj, Zemplén, Ugocsa), valamint Munkács, Tokaj és Ecsed váruradalmait mint magánbirtokokat. A vármegyék ezután felemás közjogi helyzetbe kerültek, hiszen rendjeik továbbra is a magyarországi rendi gyűlésekre jártak, a nádort fogadták el főbírájuknak. A terület jövedelmei Bethlent illették, és ő rendelkezhetett a várak fölött is, amelyek fenntartására azonban évi 50 ezer forintot a magyar király adott. Bethlen megkapta a birodalmi fejedelmi cím mellett Oppeln és Ratibor hercegségeket is. Nagyon érdekes, hogy Erdély viszonyáról a Magyar Koronához ebben a szerződésben nem esett szó, tehát II. Ferdinánd hallgatólagosan elismerte Erdély szuverenitását. A békekötést követően kiadott királyi oklevelek amnesztiát biztosítottak a Bethlen oldalára állt nemességnek.

A királyi Magyarországon 1622-ben Thurzó Szaniszló személyében ismét protestáns főúr került a nádori székbe, de hivatala elfoglalásakor szakított a Bethlent támogatókkal. A fejedelem mellett jószerivel már csak Illésházy Gáspár tartott ki, ellenfelei azonban módfelett gyarapodtak az egyre nagyobb számban katolizáló magyarországi főurak között. Esterházy Miklós ekkor országbíróként és alsó-magyarországi főkapitányként éles hangú levelekben támadta Bethlent, de maga Pázmány érsek sem vetette meg a politikai ütésváltás eme formáját. Pázmány súlyos vádakkal illette a fejedelmet: a magyar népet háborúival pusztította, idegenekkel szenvedtette, törökkel raboltatta. Bethlen békülékeny hangon mentegette magát, és bizonygatta, hogy amíg a törökök mellett harcoltak, ő egyetlenegy magyar falut sem engedett kifosztani, egyetlen magyar foglyot sem engedett elraboltatni.

Bethlen, aki már nem számíthatott a magyarországi rendek együttműködésére, de még bízott a protestantizmus nyugati támogatóiban, még kétszer vezetett hadjáratot a Felvidéken keresztül a Habsburgok ellen. 1623-ban Nagyszombatig vonult, majd Morvaországig, de szövetségeseivel már nem tudott egyesülni, és így tényleges fegyveres összecsapás nélkül vonult vissza, és kötötte meg a második bécsi békét 1624 májusában. Ebben gyakorlatilag a nikolsburgi pontokat erősítették meg, ő maga lemondott Oppeln és Ratibor hercegségekről.

A második hadjáratra 1626-ban került sor. Amikor kiderült, hogy a szövetséges nyugati protestánsok, Mansfeld tábornok és a dán király

hadműveletei nem vezettek sikerre Tilly és Wallenstein császári hadvezérekkel szemben, tehát a Habsburgok hátában szükség volt egy támogatóra, a Portán keresztül Sir Thomas Roe angol és Cornelius Haga holland követ fölvette a kapcsolatot Bethlennel. A Westminsterben 1626-ban megkötött protestáns szövetségbe végül is Anglia, Hollandia és Dánia mellett Erdély is bekerült. Hosszú alkudozás után 1626 nyarán indult Bethlen nyugat felé, hogy Sziléziában egyesüljön Mansfeld seregével, de Mansfeld üldözői elől továbbmenetelt Magyarországra. Az esztendő szeptemberének végén Drégelypalánknál állt szemben egymással Wallenstein császári hadereje és a Murteza budai pasa csapataival kiegészült Bethlen vezette haderő. Az összecsapás azonban elmaradt, mindkét fél visszavonult, fegyverszüneti, majd békétárgyalások következtek.

Az 1626. december 26-án megkötött pozsonyi béke a régebbi békék pontjait ismételte meg. A hadjárat nyilvánvaló tanulsága az volt, hogy a magyarországi rendek nem óhajtják a Bethlen uralma alatti országegyesülést, és ahogyan harcoltak a Habsburgok központi hatalmi törekvései ellen, ugyanúgy szembeszállnak Bethlen erős központi hatalmával is, különösképpen akkor, ha azzal még az oszmán „védnökség” is együtt járna. Egyelőre úgy tűnt, hogy a királyi Magyarország rendjei az alkotmány és rendi jogaik megőrzését, a nemesi önkormányzat megmaradását a magyar nemzeti királyságnál is fontosabbnak tekintették.

Dinasztikus politika Erdélyben és a lengyel terv

A nagy fejedelem halála (1629) után egy esztendeig általa kijelölt utódja, második felesége, Brandenburgi Katalin uralkodott az erdélyi rendek nem csekély ellenérzésétől körülveve. Melléállították kormányzóként az elhunyt fejedelem öccsét, idősebb Bethlen Istvánt. Katalint, aki katolikus volt, a Habsburg-érdekek képviselőjének, idegennek, szinte ellenségnek tekintették és hamarosan lemondatták.

Az 1630-ban trónra kerülő Rákóczi Györgyöt szeretettel fogadták az erdélyiek, atyjára, a bölcs és megfontolt Rákóczi Zsigmondra emlékeztek. Trónra lépése után először a nyugati országfél legbefolyásosabb

politikusa, Esterházy Miklós nádor fordult ellene, katonai támadást indítva megbuktatására. Rákóczi azonban Rakamaznál legyőzte a nádor seregeit, és olyan megegyezést kötött II. Ferdinánd királlyal, ami gyakorlatilag megnevezési szerződésnek értékelhető. Az élet minden területén békés, megfontolt ember volt, tartózkodott az elhamarkodott politikai, katonai akcióktól. Bethlentől kiegyensúlyozott gazdaságot és erős fejedelmi hatalmat örökölt, de hatalmát tovább erősítette családi földbirtokai és a fiskális birtokok nagyarányú megnövelésével. Ehhez gyakran használta fel a fej- és jószágvesztéssel járó hűtlenségi pereket, amelyekkel – kortársai véleménye szerint – sokszor jogtalanul szerzett meg kisebb-nagyobb uradalmakat.

1643-ban hosszú passzivitás után kapcsolódott be a még mindig folyó harmincéves háborúba. Amikor Svédország, Hollandia és Franciaország szövetségeseként, deklaráltan a protestáns vallásszabadság védelme érdekében, ám valójában a magyar nemzeti királyság álmát is szívében dédelgetve belépett a háborúba, úgy gondolta, országa elég biztosítékot kapott nyugati szövetségeseitől. 1644-ben indult el Gyulafehérvárról, és sikerrel hatolt be a Tisza mentére. Ekkor felhívást tett közzé, amelyben a magyar nemesség támogatását kérte. Magát a magyarországi rendek jogai védelmezőjének tüntette föl, s ez annál is inkább helytálló volt, mert hiszen ő is hatalmas birtokkomplexumokkal rendelkezett Felső-Magyarország területén, tehát személyes érdekei is összefonódtak a nyugati országrész nemességének érdekeivel. Bár az időközben Morvaországból visszaforduló Torstensson svéd tábornokkal nem tudta egyesíteni seregét, a váltakozó sikerrel folyó harcokat végül is eredményesen zárta. Linzben 1645. december 16-án III. Ferdinánd magyar királlyal (1637–1657) előnyös békét kötött. A béke megerősítette a rendi jogokat, megengedte a szabad vallásgyakorlatot a parasztság számára is, a templomokat, temetőket, harangokat szabadon használhatták. Külön megállapodásba foglalták a Rákóczinak átengedett területeket: eszerint megkapta a nikolsburgi békében felsorolt hét vármegyét élete tartamára, de Szabolcsot és Szatmárt fiaira is örökíthette. Ezenkívül Tokaj várát, Tarczal mezővárost, Ecsedet, Nagybányát, Felsőbányát és a regéci uradalmat. Kétségtelen tehát, hogy magánbirtokait is jócskán gyarapította a békekötéssel.

Rákóczi György már uralkodása kezdetén fölismerte Erdély és a királyi Magyarország egymásrautaltságát. Egy 1632-ben írott levelében így vélekedett a nemzet megóvásának fontosságáról: „Segíthetnénk is ebben egymásnak, mi a hatalmas császár [szultán] fényes tekinteti előtt, ő kegyelme [Esterházy Miklós] az felséges római császár előtt, magunk között egyesek lévén, tökéletes confidentiát [bizalmat] viselvén egymáshoz.” Bár Rákóczi kijelentette, hogy a Fényes Portától sohasem akarna elszakadni, hiszen okult azon fejedelmek példáján, akik őelőtte elbuktak, mert ujjat húztak a törökökkel, de azt biztosan tudja, folytatta előbb említett levelében, „hogy hazánknak is úgy szolgálhatnánk hasznosabban, ha egyikünk az másiknak hátához vethetné hátát”.

I. Rákóczi György hatalmas magyarországi és erdélyi birtokaira alapozva egy dinasztikus államalakulat kiépítésére törekedett. Erdély, bár a Porta árnyékában született és létezett, Rákóczi uralkodásának idejére meglehetősen szabadon mozoghatott. A század 30-as éveire, részint a Porta perzsiai háborúi (1603–1611, 1623–1639), részint a központi hatalom gyengülése következtében, enyhült az oszmán hatalom szorítása. Ezt kiválóan példázza az az eset, amikor 1635-ben Naszuh Huszein budai pasa vezetésével a hódoltságbeli oszmán hatalmasságok Rákóczit katonai puccsal el akarták távolítani, hogy helyébe idősebb Bethlen Istvánt ültessék, de a fejedelem keményen visszaverte a török hadakat. A Porta nem avatkozott be, hisz 1635-ben, a 17. század egyik legnagyobb katonai mozgósításának számító jereváni hadjárat idején minden szóba jöhető erő (100 ezer főt meghaladó katonaság) a keleti fronton volt lekötve. Sőt Rákóczi azt is megengedte magának, hogy a Porta kifejezett utasítása ellenére nem lépett hadba az oszmánok mellett Lengyelország ellen, és igyekezett kiterjeszteni befolyását a szomszédos román vajdaságokra is. Fejedelemsége alatt Moldva, élén Matei Basarab vajdával (1632–1654) és Havasalföld, ahol Vasile Lupu (1634–1653) kezében volt a vajdai hatalom, egyre inkább Erdély befolyása alá került.

Rákóczi nagyra törő terveit és államának európai tekintélyét alátámasztani látszott, hogy Gusztáv Adolf svéd király (1611–1632) követei már 1632-ben megkeresték és szövetségesül kérték Rákóczit. A király ugyan még ez évben meghalt a lützeni csatában, ám ezt követően szinte minden esztendőben folytatódtak a tárgyalások: Johann Bisterfeld, a

fejedelem diplomatája előbb Stockholmban tárgyal, majd Párizsban, Richelieu bíborossal egy esetleges Habsburg-ellenes szövetségről. A svéd–francia–erdélyi szövetség végül is 1643-ban jött létre, és ezzel lépett be Rákóczi a harmincéves háborúba. Kiterjedt európai kapcsolatai elhitették Rákóczival, hogy lehetősége nyílhat akár újabb tartományok Erdélyhez kapcsolására is és ezzel egy viszonylagos önállósággal bíró dinasztikus monarchia megalapozására.

E törekvését jelzi, hogy kisebbik fiát, Zsigmondot a lengyel trónra szánta, és támogatása ügyében levélben kereste meg a lengyel nemesség egy részét. Ennek megszerzése érdekében fiát a moldvai vajda Konstantinápolyban nevelkedett leányával kívánta összeházasítani, akinek testvére a lengyel antitrinitáriusok vezéralakjának, Janusz Radziwiłł hercegnek volt felesége 1645 óta. A dinasztikus tervek szempontjából az sem volt érdektelen, hogy György fia a Lengyelországban is honosított és nagyra becsült Báthory-család sarját, a szép Zsófiát vette feleségül, aki a frigy érdekében a protestáns hitre tért.

Rákóczi lengyelországi terveihez az alkalmat az eredetileg litván fennhatóság alatt élő, de az 1569. évi lublini uniót követően a Lengyel–Litván Nemesi Köztársasághoz, a *Rzeczpospolita*hoz tartozó ukrajnai (zaporozsjei) kozákok lázadása, valamint IV. (Vasa) Ulászló (Władysław) lengyel–litván király (1632–1648) halála adta. Miközben a Bogdan Hmelnyickij kozák hetman (1648–1657) vezette kozák–tatár seregek több döntő csatában megverték az ellenük küldött lengyel–litván csapatokat, 1648 májusában a király halálával a lengyel trón is megüresedett. I. Rákóczi György ilyen helyzetben teremtett kapcsolatot a kozák hetmannel 1648 őszén, azt remélve, hogy segítségével saját javára fordíthatja hatalmas északi szomszédja zavaros belügyeit. A politikai helyzet azonban csálóka és változékony, 1648-ban a Rákócziaknak semmi esélyük sem volt Lengyelország trónjára.

A Rákócziaknak 1648-ban nem volt számottevő támogatójuk a lengyel–litván nemesség (*szlachta*) köreiben, márpedig az utolsó Jagelló- király halála (1572) óta északi szomszédunknál ténylegesen a *szlachta* választotta az uralkodót, a magyar rendeknél jóval szigorúbb feltételekhez (*Pacta Conventa*) kötve a király megválasztását és koronázását. Bár 1648-ban a *szlachta* végtelenen megosztott volt a szóba jöhető jelölteket

illetően, valójában csak két jelölt volt. Mindkettő a Báthory István (lengyel király: 1576–1586) halálát követően a lengyel trónra került svéd Vasa-család sarja, az első lengyelországi Vasa, Zsigmond lengyel király (1587–1632) fia és az elhunyt IV. Ulászló testvére: a „békepárti” János Kázmér (Jan Kazimierz), aki a kozákokkal való megegyezés híve, és Károly Ferdinánd (Karol Ferdynand), Breslau püspöke, „a háborús párt” jelöltje, aki a kozákokkal való könyörtelen leszámolást támogatta. Miután ez utóbbi visszalépett, a nemesek novemberben János Kázmért választották királyuknak (1648–1668).

De nem számíthatott Rákóczi a kozák hetmanra sem. Hmelnyickij már azelőtt a kiegyezés lehetőségét kereste a lengyel uralkodóval, mielőtt az erdélyi fejedelem útnak indította volna követeit hozzá. Magát a lengyel–litván nemesség által eltiport kozák szabadságok védőjének tüntetve fel, elsősorban a nemesség hatalmának gyöngítésére törekszik, és ennek érdekében hajlandó a királyi hatalom megszilárdítására is, amennyiben az garantálja a kozák szabadságokat. Ebben a helyzetben szó sem lehet semmiféle erdélyi diverzióról.

Hmelnyickij politikájának megértéséhez (amely elengedhetetlen Erdély külpolitikai mozgásterének értelmezéséhez) a kulcsot a zaporozsjei kozákság korabeli helyzete adja. A török eredetű kozák szó ebben az esetben azokat a magyarországi hajdúkhöz sokban hasonlítható katonai telepéseket jelöli, akik a lengyel–litván földesúri függés alól menekültek Lengyelország déli, délkeleti steppei határvidékére, hogy ott a Dnyeper folyó mentén, a zuhatagokon túl (*za porohami*) kialakított sajátos katonai telepeiken a tatár betörések ellen védjék az ország steppei végeit. A lengyel uralkodók a kozákságban olyan támogatóra leltek, akiket a királyi hatalmat erősen korlátozó rendekkel szemben éppúgy felhasználhattak, mint külhoni hadjárataikban vagy déli végeik védelmére, ezért 1572-ben külön katonai alakulatot szerveztek belőlük. Ezt követően a szolgálatuk fejében a földesúri hatalom alól kivett, királyi zsoldot és privilégiumokat élvező ún. regisztrált kozákokat megkülönböztették a nem regisztrált, „szabad” kozákoktól. A 17. századra már a regisztrált kozákságon belül is létrejött egy örökletes, felső társadalmi réteg (*sztarsina*). Ők voltak azok, akik a legkövetkezetesebben védtek a kozák kiváltságokat a kozákok által lakott területekre beköltözött és a

kozák szabadságok elismerését elutasító lengyel–litván nagyurak ellenében. A katolikus lengyel és az uniós (görög katolikus) ukrán nemesség támadása a kozákok által követett ortodox egyház ellen, valamint az ortodox egyház teljes betiltása a breszti egyházunió (1596) után, tovább élezte az ellentéteket. A társadalmi-vallási feszültségek és a lengyel országgyűlések intézkedései, amelyekkel a 17. század eleji lengyel–svéd (1601–1609, 1626–1629), lengyel–orosz (1610–1619) és lengyel–oszmán (1620–1621) háborúban 20 ezer főre emelkedett regisztrált kozákság számát akarták ismét a korábbi 6 ezer főre csökkenteni, sorozatos kozáklázadásokhoz (1625, 1629–1630, 1635, 1637–1638) vezettek. Ezek közül a legjelentősebb a Hmelnyickij által vezetett 1648. évi felkelés volt.

1648-ban Hmelnyickij – akit (miként annak idején Bocskait is) birtokainak feldúlása és a hatóságok által orvosolatlanul hagyott személyes sérelmei vittek a lázadók táborába – a regisztrált kozákság szabadságainak helyreállítását és az ortodox egyház rehabilitálását kívánta elérni. A királyi hatalom megerősítésétől pedig azt remélte, hogy az hathatósabban tudja majd garantálni a kozákság és az ortodox egyház szabadságait a legfőbb ellenséggel, a lengyel–litván *szlachta*val szemben. 1648-ban a gyors kozák katonai sikerek következtében, kivált a megegyezésre hajló János Kázmér megválasztása után, mindezen célok elérésére Hmelnyickijnek jó esélyei voltak. Bár a kozák vezér elküldte követeit Rákóczihoz, Erdély akkor sem számíthatott volna Hmelnyickij segítségére, ha annak üzenete nem a ravatalon érte volna „öreg” Rákóczi Györgyöt. A fejedelem halálával a lengyel terv egyelőre lekerült a napirendről, hogy hamarosan az ambiciózus és nagyra törő II. Rákóczi György elevenítse fel, szörnyű pusztulást hozva ezzel Erdélyre és Magyarországra.

Politikai gondolkodók az ország állapotáról

zad politikai gondolkodói sok tekintetben új megközelítésben láttatták Magyarország helyzetét.

Bár a kora újkor két évszázadának története ezer szállal fonódik egymásba, a 17. szá-

Bocskai István erdélyi fejedelem az, aki a 17. század elején új színt hozott a magyar politikai gondolkodásba. Élete során sok mindent meg kellett tapasztalnia ahhoz, hogy a rendíthetetlen Habsburg-hűségtől és a dinasztia alatti országegyesítés gondolatától eljusson a végrendeletében mint politikai hitvallásában megfogalmazott, az önálló Erdély fennmaradását szorgalmazó vélekedésig. Bár e gondolatok sok helyütt olvashatók, most mégsem tekinthetünk el ismételt közlésüktől: „Valamедdig pedig a magyar korona ott fenn, nálunknál erősebb nemzetségnél, a németnél léssen, és a magyar királyság is a németeken forog, mindenkor szükséges és hasznos egy magyar fejedelmet Erdélyben fenntartani, mert nekik is oltalmokra, javokra léssen.” A továbbiakban arra inti az erdélyieket, hogy ha Isten úgy adná, hogy a Magyar Korona Magyarországban magyar kézhez kelne, akkor a régi mód szerint adják magukat azon korona alá. De addig is arra ügyeljenek, hogy a két magyar „respublica” egymás ellen soha, senki izgatásából ne törjön, sőt Erdély számára azt az utat jelölte ki, hogy minél nagyobbá és erősebbé növekedjen, mert „annál nagyobb és bizonyosabb erősségére léssen az mi nemzetünknek”.

Az előző évszázad országegyesítő törekvéseinek és lehetőségeinek átgondolását a századvég hosszú háborúja és a Bocskai nevéhez köthető mozgalom kényszerítette ki. A fejedelem, bár a nemzeti királyság megteremtésének híve volt, belátta, hogy a két hatalom közötti helyzetben erre most nincs lehetőség, ki kell várni a megfelelőbb időt, addig is meg kell egyezni a Portával és a bécsi udvarral. Ennek ára pedig az ország megosztott állapotának fenntartása.

A korszak politikusai közül azonban nem mindenki értett egyet ezekkel a gondolatokkal. A század első évtizedének jelentős személyisége a bécsi béke létrehozásában elévülhetetlen érdemeket szerzett, majd később hatalmas birtokai és ámulatra méltó vagyona miatt felségsértési váddal perbe fogott Illésházy István (1540–1609) volt. Illésházy, bár Bocskai első tanácsosa volt, mégis a királyságbeli nemesség egy részének egyetértésével úgy gondolta, mindenképpen ki kell egyezni a Habsburgokkal. Az oszmán fenyegetéssel szemben az egyedüli védelmet a Habsburg Birodalom támogatásában látta, meggyőződése és szíve szerint is ellenezte az ország megmaradt részeinek kettészakítását, az or-

szág testének két hatalom alá tartozását. Nem véletlen, hogy elgondolásai egybevágtak a magyarországi uralmát egyengető Mátyás főherceg törekvéseivel, aki Illésházyval mint a királyságbeli rendek vezéralakjával egyezkedett az 1608. évi országgyűlésen.

A Habsburgokhoz és az oszmán Portához, korabeli szóhasználatnál élve: a némethez és a törökhöz való viszony kérdése egyformán foglalkoztatta a korszak íróit, politikai gondolkodóit Erdélyben és a királyi országrészben. Borsos Tamás marosvásárhelyi polgár az erdélyiek portai követeként 1613-ban járt Konstantinápolyban, majd kapitihaként hosszabb időt is ott töltött. Látna a rabok szenvedéseit, úgy vélte, ha mindkét ellenség el is pusztítja földünket, mégiscsak annyiból jobb a német felé vonzódni, mert az, ha legyőz is, testünket-lelkünket el nem veszi, míg a törökök, miután az országot a földdel teszik egyenlővé, szörnyű rabságba hurcolnak, és lelkünket elvéve, magunkat is törökké tesznek.

Kemény János erdélyi fejedelem, korábban Bethlen Gábor diplomataja, önéletírásában így írt: „Egy időben élének ez három nagy magyarok: 1. Bethlen Gábor, 2. Pázmány Péter, 3. Esterházy Miklós... de jaj, mint hagyatánk árvájul országostól, nemzetestől.” Valóban, a 17. század első felének három legnagyobb hatású gondolkodó egyéniségét már saját korukban is nagyrabecsüléssel vették körül a kortársak, annak ellenére, hogy az ország sorsát illetően különböző nézeteket vallottak, más-más út követésére ösztönözték sorstársaikat.

Pázmány Péter (1570–1637) esztergomi érsek, főkancellár nemcsak a 17. század katolikus megújulásának volt vezéregyénisége, de az ország sorsát alakító nagy politikai gondolkodók kiemelkedő alakjaként is számunkra tartjuk. Rómában, a jezsuiták központi iskolájában folytatta magasabb szintű teológiai tanulmányait, ahol akkoriban is az európai kultúra korszakainak és benne a katolicizmus szellemiségének ezeréves hagyománya ragyogta be a tanulni vágyó ifjak mindennapjait. Teológiai, filozófiai képzettségét hazatérve a protestáns prédikátorokkal folytatott hitvitázó írásaiban kamatoztatta, de kiváló érvelési technikával megfogalmazott politikai levelei nem hagynak kétséget afelől sem, hogy a nemzet sorskérdéseiről szilárd elképzeléssel rendelkezett. Hitvitázó irodalmi alkotásai közül érdemes megemlíteni a nézetei összefog-

lálásaként született az *Isteni igazságra vezérlő kalauz* (1613) című művét, amelyben a katolikus hitelvek értelmezését adta, érvek és ellenérvek ütköztetésével igyekezett cáfolni a protestáns teológusok hitbéli állításait. Bár a katolicizmus legelszántabb védelmezője volt, úgy találta, hogy nem erőszakkal, hanem érthetően megfogalmazott, logikus érveléssel, erkölcsi prédikációkkal, az eszme tiszta megvilágításával kell új híveket toborozni. Amikor 1608-ban Mátyás főherceg számára a protestánsok szabad vallásgyakorlatának kérdéséről kellett véleményt nyilvánítania, amellelt állt ki, hogy engedményeket kell tenni, nem szabad erőszakossággal még tovább fokozni a kereszténységen belüli ellentéteket, a rendiség megosztottságát, nem szabad rontani a rendek és az uralkodóház viszonyát. Szikrázó logikával fölépített teológiai érveléssel bírálta a kereszténység szétszakítottságát, de tartózkodott az erőszakosságtól, és királyát is igyekezett visszatartani ettől, mert úgy érezte, a nemzeten belüli politikai ellentéteket nem tanácsos még tovább élezni a felekezeti szembenállás végletekig feszítésével.

Élete és tevékenysége a hazája sorsáért aggódó katolikus államférfi legnagyobb példája. Neki köszönhető a tridenti zsinat határozatainak magyarországi végrehajtása, prédikációiban, beszédeiben új utat mutatott a katolikus papságnak, de a társadalom egészének is, amennyiben a bűnök elkerülésére, a tanulásra ösztönzött minden embert. A passzív várakozással szemben igazi értéknek tartotta az emberi akarat megnyilvánulásait a jó cél érdekében, a cselekvésre való képességet. Nevéhez köthető a jezsuita kollégiumok alapítása Pozsonyban, Nagyszombatban, Sopronban, a bécsi Pázmáneum nevű papnevelde és nem utolsósorban a nagyszombati egyetem életre hívása (1635). Pázmány személyisége nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a legelőkelőbb, legbefolyásosabb dunántúli és felvidéki nemesi családok rekatolizáltak a század első felében.

Politikai hovatartozása az egyértelmű Habsburg-pártiság volt, de a magyar érdekek elsődleges szempontjait nem tévesztette szem elől. Úgy vélte, a nemzet megmaradásának egyetlen esélye, ha a nyugati keresztény uralkodó alá adjuk magunkat, mert az ország saját erejéből nem tud fennmaradni a két hatalmas birodalom között, tehát valamilyik oldalra mindenképpen fordulni kell. Sok levelet váltott Bethlen Gá-

borral, aki ebben a kérdésben gyökeresen eltérően vélekedett, és leveleiben felrótta neki a háborúskodást, az esztelen hadakozást, ami miatt folyamatosan pusztul a nemzet. Fájdalmas szavakkal ecsetelte a fejedelem alsó- és felső-magyarországi hadjáratai okozta embervesztéseket.

Éleslátása az Erdély-kérdésben is megnyilatkozott, a Bocskai által megfogalmazott gondolatkört vitte tovább, amikor 1629-ben Kemény János későbbi fejedelemnek e jól ismert szavakat írta: „Átkozott ember volna, ki titeket arra kísztetne, töröktől elszakadjatok, ellene rugolozzatok, míg Isten az kereszténységen másképp nem könyörül; mert ti azoknak torkokban laktok. Oda annakokáért adjátok meg, az mivel tartoztok, ide tartsatok csak jó correspondentiát, mert itt keresztény fejedelemmel van dolgotok, tudniillik római császárral, adománytok nem kell; az törököt töltsétek adománytokkal, mert noha ím látod édes öcsém, nekünk elégséges hitelünk, tekintetünk van mostan az mi kegyelmes keresztény császárunk előtt, de csak addig durál az az német nemzet előtt, míglen Erdélyben magyar fejedelem hallatik floreálni, azontúl mindjárt contemptusban [megvetésbe] jutván gallérunk alá pökik az német, akár pap, barát vagy akárki légyen.” Értette tehát az idők szavát, ahogyan Bocskai is: Erdély léte már önmagában is oltalmára és javára volt a királyi országgrészben élő magyarságnak, a rendiség erejét növelte, mintegy hátszínját, biztosítékot jelentve a Habsburgok hatalmi törekvéseivel szembeni harcban.

Esterházy Miklós (1582–1645) 1614-ben kezdte meg tényleges politikai pályafutását, de már korábban, a tizenöt éves háború befejezése óta a legmagasabb körökben mozgott. Politikai irányultságának kialakulásában nagy szerepe volt Illésházy Istvánnak, aki maga mellett tartotta az ifjú Esterházyt. Így hát láthatta a békekötések bonyodalmain, az azt követő országgyűlésen elért rendi győzelmeket, de azt is fölmérhette, hogy az oszmánok eltávolítása egyelőre lehetetlen vállalkozás volna. Mindezek miatt a nemzeti királyság megvalósítása sem tűnt számára közeli lehetőségnek, ezért egyetlen út maradt: a Habsburg-uralkodók elfogadása, az oldalukon való kitartás, hiszen csak nyugati összefogással lesz lehetséges a törökök kiűzése. De magát a Habsburg-uralmat is kényszerű megoldásnak tekintette, úgy vélte, a nemzet ma is annak reményében tart ki a dinasztia mellett, amiért Mohács után királlyá vá-

lasztotta I. Ferdinándot: segítséget vár a legyőzhetetlennek hitt oszmán hódítók ellenében. De addig is, amíg ez az összefogás bekövetkezik, az országnak magának kell saját sorsát alakítania a lehetséges mozgástér korlátai, ahogyan ő fogalmazott, a két ellenség között. Politikai nézeteit az országgyűléseken fejtette ki, és nagy népszerűsége tett szert. 1625-ben nagy többséggel választották nádorrá a rendek, és ezt a tisztséget haláláig viselte. Élete utolsó két évtizedében maga köré csoportosította a korszak legjelesebb politikusait, valóságos pártot alakított ki.

Esterházy halála után Draskovich János rövid nádorsága következett (1646–1648), de inkább az őt követő Pálffy Pál nádor (1649–1653) volt az, aki Esterházy meghatározó politikai szerepét be tudta tölteni. Személyében egy jezsuiták által nevelt, itáliai egyetemeken tanult, Habsburg-hű politikus került a magyar rendiség vezető tisztségébe, s ez megmutatkozott politikai irányultságában is. Tekintélyét arra próbálta felhasználni, hogy közelebb hozza egymáshoz a királyságbeli rendek és az uralkodóház érdekeit. Politikájának sikereit mutatja, hogy 1649-ben, eddig egyetlen magyarként, a Titkos Tanács tagjává emelték. Udvara a politikában forgolódó főurak eszmecseréjére adott lehetőséget, akik között ott volt Batthyány Ádám, Forgách Ádám és mások.

Az Esterházy, majd Pálffy nádor körüli politikai körből nőtt ki a század közepét követő évek legnagyobb formátumú és legnagyobb hatású politikusa, a költő Zrínyi Miklós. *Szigeti veszedelem* című eposzát 1647-ben fejezte be, amikor először mutatkozott halvány remény egy összeurópai oszmánellenes fellépésre. Már folytak a harmincéves háborút lezáró béketárgyalások, amikor 1646-ban háború indult az Oszmán Birodalom és Velence között Kréta szigetének birtoklásáért, s ez lefoglalta az oszmán haderő egy részét. A hazai politikusok, elsősorban Zrínyi, azt várták, hogy a Habsburg Birodalom hamarosan minden erejével a keleti fronton fog támadni, ám nem így történt. A minden eddigi háborúnál nagyobb anyagi és vérvesztéseket okozó háborúzás ugyan lezárult, de a teljesen kimerült birodalom, félve egy esetleges francia támadástól is, mindenképpen békét akart kötni az oszmánokkal, ezért aztán 1649-ben meg hosszabbították a Habsburg–oszmán békét újabb húsz esztendőre. Zrínyi, akit az uralkodó 1647-ben horvát bánná nevezett

ki, lelkesen készült a Habsburgok vezetésével indítandó háborúra, és sorra születtek elméleti és gyakorlati útmutatást tartalmazó újabb irodalmi művei, a *Tábori kis tracta* és a *Vitéz hadnagy* (1653). Magánleveleiben is sokszor megfogalmazta, úgy látja, elérkezett az idő az oszmánok kiszorítására az országból. Jó barátjának, Batthyány Ádámnak, a Dunán inneni és a Kanizsával szembeni végek főkapitányának írta 1648-ban Csáktornyról: „Szemlátomást látjuk az Isten irgalmát, hogy minden jó akarátját el vette az Törökrül, mind magunkon, mind másokon experiálhatjuk [megtapasztalhatjuk]... mast, mikor az szerencsétlenség forr az Törökre, serényen tartsuk magunkat, de okossan...” Az 1650-es évek közepére Zrínyi vált a magyar vezető politikai kör irányító személyiségévé. Folyamatosan levelezett a magyar főurakkal, de II. Rákóczi György erdélyi fejedelemmel is, és a nemzeti összefogás szükségességét hirdette. Pálffy Pál nádor halála (1653) után egyértelműen ő volt a legesélyesebb a nádori címre.

Elérkezett a várva várt 1655. évi országgyűlés, ahol Zrínyi nádorrá választásának előkészületei folytak, ám a sors nem így akarta. Pontosabban szólva, az uralkodó, kihasználva az 1608. évi törvények nádorválasztási rendelkezéseit – amelyek értelmében a király által kijelölt két katolikus és két protestáns főúr közül választ az országgyűlés nádot –, Zrínyit nem jelölte a négy személy között, és így eleve lehetetlenné tette megválasztását. Nem volt véletlen, hogy a horvát bánt megakadályozták abban, hogy a magyar rendiség legmagasabb tisztségét magának tudva politizáljon, hiszen ez idő tájt már világossá vált az udvar előtt, hogy Zrínyi alapvetően másként gondolkodik az oszmánokkal szemben követendő politikáról. Az országgyűlés Wesselényi Ferencet választotta nádorrá, és I. Lipót király Nádasdy Ferencet nevezte ki országbíróvá.

Zrínyi politikai gondolkodásának alakulására döntő hatással volt az elveszített nádorság ügye. Mindenekelőtt előtérbe került a nemzeti királyság eszménye, ennek jótékony hatásait egy Mátyás király életéről mint példáról írott, politikai propagandaként is szolgáló munkájában mutatta be. A Magyar Korona egységét hirdette, és ebben gondolkodott, remélve, hogy talán egy erdélyi dinasztia, talán éppen a Rákócziak adják majd az új nemzeti összefogás erejét: „az Isten engedje, hogy er-

déli fejedelem által virradjon meg szegény magyarra” – írta egy helyütt. Emellett azonban még ekkor sem kívánt gyökeresen szembefordulni a Habsburg-ház magyarországi uralmával, megmaradt a realitások talaján, de érzékeltette, hogy Erdély és Magyarország sorsa összeforrott.

Éppen ezért mélységes csalódással töltötte el az oszmánok Erdély elleni 1658. évi büntető hadjárata. Várad eleste (1660) és ezzel együtt a Partium nagy részének oszmán fennhatóság alá kerülése, a Magyarország ellen készülődő újabb hadjárat híre arra készítette Zrínyit és a köré csoportosuló politikusokat, hogy ismételten felirattal forduljanak I. Lipót császár-királyhoz, amelyben az oszmánok elleni harcra szólították föl, és szorgalmazták egy nemzetközi szövetség létrehozását ennek érdekében.

1661-ben Zrínyi önálló akciókra szánta el magát a Mura vidékén, hozzákezdett Zrínyiújvár építéséhez, készült a háborúra. Az 1663-ban Köprülü Ahmed nagyvezír vezetésével meginduló hatalmas oszmán támadástól való félelmében a király végül is kinevezte Zrínyit a magyar seregek főparancsnokává. Győzelmeinek híre bejárta Európa minden nagyvárosát, fejedelmi udvarát, rölapok százai adták hírül, hogy megvalósulni látszik az oszmánok visszaszorításának évtizedes álma.

1663-ban írta meg Zrínyi talán leghíresebb művét, a *Török áfium ellen való orvosságot*, amelyben teljességgel a törökbarát politika ellen fordult. Magánemberként, nagybirtokos nemesként, országos főtisztviselőként minden energiáját az oszmánok elleni harc megszervezésére fordította. Muraközi birtokközpontja, Csáktornya a szervezkedők katonai központjává vált. Az 1664. évi téli–tavaszi hadjárat sikerei után azonban I. Lipót császár és király nemhogy köszönetet mondott, de a főparancsnoki tisztet is megvonta Zrínyitől. A harcok közepette Köprülü nagyvezírnek sikerült elfoglalnia és lerombolnia Zrínyiújvárt.

1664. november 18-án a kursaneci erdőben egy vadkan halálra sebezte Zrínyi Miklóst, Magyarország oszmánok alóli felszabadításának legelszántabb hívét. Halálának esztendeje akár jelkép is lehetne, mert a kora újkori magyar történelem legkeményebb és legádázabb harcokkal teli négy évtizede kezdődik el ezután.

ORSZÁGRÉSZEK IGAZGATÁSA

Birodalmi kormányzati törekvések és a rendek

A Habsburg Birodalomban a 16. század elejétől megkezdődött az újkori típusú kormányzati rendszer bevezetése, egy olyan központi kormányhivatal-hálózat kiépítése, amelynek célja az volt, hogy egységessé tegye a hatalmas, sok kis részből álló államkomplexum elvi és gyakorlati irányítását. Létrehozták az Udvari Kancelláriát, az Udvari Tanácsot (1526), a Titkos Tanácsot (1526), az Udvari Kamarát (1527), az Udvari Haditanácsot (1556), a Titkos Konferenciát (1669), amelyeknek alárendelten működtek az egyes országok, tartományok igazgatási rendszerei.

A központi kormánysszervek azonban csak félig-meddig tudtak megfelelni az elvárásoknak. Már a kezdetektől gátolta a központosítás sikerét a birodalom összetettsége, a sokféle tartomány és ország rendiségének ellenállása. Ez természetesen nem lett volna baj, ha a 16–17. században a Habsburgok állama rendelkezett volna olyan gazdasági-katonai-politikai erővel, amellyel felülkerekedhetett volna a rendi ellenálláson, de ez még a 17. század utolsó harmadában sem állt a birodalom rendelkezésére. A másik probléma az örökös pénztelenség volt, ami szintén gátolta egy komoly kormányzati intézményrendszer jól szabályozott működtetését. Miután a délnémet tőke kivonult a birodalmi terhek viseléséből, a hadviselés finanszírozását egyedül vállalni képtelen központi kormányzat az oszmánok elleni harcban kénytelen volt a határ menti osztrák tartományok, Magyarország, Morvaország és Szilézia rendjeinek megajánlott adóira támaszkodni, ezzel viszont az

adott területek rendiségét erősítette. Mindezek következtében esetenként a középkori kormányzati sajátosságok megmaradása figyelhető meg, mint például a magánjogi kapcsolatok továbbélése a kormányzati szervek személyzeténél, vagy némelykor a hatáskörök nem elégséges szabályozottságából fakadó összeütközések, amelyek szintén lassították, visszafogták a kormányzat hatékonyságát.

Így aztán a központi szervek rendelkezései gyakorta az egyes országok rendisége által vetett akadályokon, a tartományi kormányzatoknál vagy a középszintű igazgatási szerveknél buktak meg. Különösen a 17. század elején, a vesztfáliai békéig terjedő időszakban mondható el, hogy a birodalom keleti tömbjének összeszövetkezett rendjei sikerrel szálltak szembe a központi hatalommal.

Az állam és egyház összefonódottsága is tovább élt a birodalomban, s ez különösen olyan esetekben éreztette hatását, amikor a kormányzati reformok az erőszakos katolizáció köpenyébe burkoltan jelentek meg, másféle nyomaték hiányában az egyház anyagi és lelki meggyőzőerejét használva fel. Ennélfogva a 17. században a központi hatalom és a rendiség konfliktusa sok esetben átsodródott a reformáció-ellenreformáció harcának színterére. Sőt az is előfordult, hogy az ellenreformáció sikerei éppen a központi kormányzat elért eredményeit tették tönkre, ugyanis azzal, hogy keményen korlátozták a birodalom tartományaiban – pl. Alsó- és Felső-Ausztria, Szilézia, Lausitz – a városok szabad vallásgyakorlatát, megfosztották magukat egy, a rendiséggel szemben fölhasználható erő, a városi polgárság támogatásától.

A Mohács utáni magyar történelemnek a kormányzati, közigazgatási fejlődés terén is meghatározó tényezője volt, hogy Habsburg-uralkodó került az ország trónjára. Amilyen nagy lendülettel vezette be I. Ferdinánd a 16. században hazánkban is a más Habsburg-országokban már meghonosított újkori közigazgatás első intézményeit, olyannyira akadályozta is a következő évszázad császári-királyi központi kormánya a magyar kormánysszervek önálló működését. A magyar rendiségnek saját központi kormánysszervei nem voltak, mégis az egyes személyeken keresztül, akik fontos szerepet töltöttek be a hivatalokban, némi befolyást tudtak gyakorolni a kormányzati döntésekre. A rendiség és a központi hatalom viszonyának és e századon végighúzóó harcának sa-

játos vonásai bontakoznak ki akkor, ha a végrehajtó hatalomban való részvétel szempontjából tekintjük át a korszakot, és vetjük össze a két terület kormányzati rendjét. Itt nem nyílik lehetőség a korszak kormányzati berendezkedésének komplex áttekintésére, csupán az előzőekben említett szempontból jelentős intézményeket és azok 17. századi vonásait kívánjuk bemutatni.

A Magyar Tanács, Helytartóság és Gubernium

Az ország legfőbb kormányszerve 1526 után is az elvileg még létező királyi tanács volt, amelyet I. Ferdinánd óta Magyar Tanácsnak (*Consilium Hungaricum*) neveztek. Tagjai az ország főméltóságait viselő főurak és főpapok voltak, illetve azok, akiket a király kinevezett. A tagok létszáma ingadozott, a 17. században pedig, amikor az uralkodók már tömegesen osztogatták a tanácsosi címet, megkülönböztették a címzetes és a valóságos vagy titkos tanácsosokat. 1600 és 1636 között 39 személy kapta meg a királyi tanácsosi címet. A Magyar Tanács kormányzati jelentősége a 16. század második felében rohamosan csökkent, a Habsburg-uralkodók – érthetően – inkább a bécsi központi hatóságok szolgálatait vették igénybe. Igaz, a tanács tagjai sem lelkesedtek azért, hogy állandó testületté alakulva folyamatosan jelen legyenek az uralkodó székhelyén, és központi hivatalként működjenek. A magyar nagyurak országos tisztségeikre és saját birtokaik gondjára-bajára hivatkozva ódzkodtak az állandó „hivatalnoki” munkától. A tanács tagjai ennél fogva rendszerint csak az országgyűlések idején ültek össze, amikor a rendek támogatásával próbálták elképzeléseiket keresztülvinni – az uralkodóval szemben is. Az 1588. évi országgyűlésen elérték, hogy a továbbiakban legalább néhány tanácsos állandóan a király mellett tartózkodjon, bizonyos ügyekben pedig az egész tanácsot hívja össze az uralkodó. A 17. század elején már valamelyest rendszeresebben működött a tanács, az uralkodó azonban csak azon ügyekben kérte ki a véleményét, amelyek az 1569. évi törvények értelmében „tisztán magyar” (*negotia mere Hungarica*) ügyeknek nyilvánítottak. Ezek pedig gyakorlatilag az igazságszolgáltatási, valamint az ország jogait és szabadságait érintő ügyekre korlátozódtak.

Az ezeken kívüli, „vegyesnek” (*negotia mixta*) nevezett ügyekben a központi kormányzati szervek hoztak határozatokat. Az 1608. évi országgyűlésen hozott törvények megszigorították az egyháziak részvételi jogát a tanácsban azzal, hogy kimondták, csak a székhellyel és birtokjoggal rendelkező püspökök lehetnek a tanács tagjai. A tagokat e században is az uralkodó nevezte ki, bár a rendek fölvetették, hogy az országgyűlés válassza meg őket, de ezt nem sikerült keresztülvinni. A 17. században azután már minden mágnás és főpap egyúttal királyi tanácsos is volt. Ezt a fejlődést tetőzte be az 1687. évi 8. törvénycikk, amely kimondta, hogy a királyi tanácsosok egyúttal a főrendi háznak is tagjai. A 17. század közepére a tanács szerepe fokozatosan megnövekedett, hiszen kellemesebb volt az ügyeket velük megbeszélni, mint a folyton akadékoskodó rendekkel végeláthatatlan tárgyalásokat folytatni az országgyűléseken. A tanácstagok ekkoriban is csupán a tisztán magyar ügyekkel foglalkozhattak, ezek között szerepelt a szabad királyi városok adójának megállapítása, ami az Udvari Kamarával közösen történt, valamint a kamarai tisztségviselőkkel szembeni panaszok közvetítése az udvarnak. Végül is a 16–17. század folyamán a Magyar Tanács nem alakult át modern, újkori kívánalmaknak megfelelő kormányhivatallá, ezért feladatát nem a kormányzatban, hanem inkább közjogi téren, a magyar alkotmányosság megőrzésében teljesítette. Ily módon azonban nem tudott eleget tenni az újkori államkormányzat igényeinek, mert ezeknek a korszakban már egy állandóan ülésező és működő testület felelt volna meg.

A Habsburg-hatalom a 16–17. század folyamán két kísérletet is tett arra, hogy a központi kormányzatot állandó, újkori mintájú hivatalként működtesse. Az első esetben még főként a magyar rendiség tagjaira akart támaszkodni I. Ferdinánd, aki először állított fel helytartóságot avagy helytartói tanácsot (*locumtenens et consilarii regiminis Hungarici*) Báthory István nádor és helytartó mellé 1528-ban. Várday Pál esztergomi érsek, majd Újlaky Ferenc püspök helytartósága alatt (1542–1554) viszonylag állandóan működött a helytartói tanács, amely ekkor a távol lévő uralkodó jogait gyakorolta. A központi kormányzat azonban a Magyar Kamara és a Haditanács létrehozásával a helytartói tanács feladatainak nagy részét elvonta, így a 16. század közepén a

hivatal tényleges működése csökkent. 1608-ig a prelátusok viselték a helytartói címet, később azonban a nádorok állandó rangjává vált. 1667–1681 között, amíg nem volt nádor az országnak, az országbíró, majd az esztergomi érsek töltötte be a hivatalt. Esterházy Miklós nádorsága alatt komoly kísérletet tett arra, hogy a nádori hivatal jogosultságait bővítse a hadügyekre és az ezzel összefüggésben lévő pénzügyre vonatkozóan, de próbálkozása sikertelenül végződött. Nemcsak a bécsi udvar, hanem saját politikustársai részéről is elutasítással találkozott. Követeléseivel folyamatosan ostromolta az udvart, ezek között voltak olyan, az egész korszakban sokszor fölmerülő kívánalmak, miszerint a magyar ügyekben a magyar tanácsosokat hallgassák meg, állítsák vissza az önálló Magyar Kancelláriát, az Udvari Kamara vonuljon ki a magyar pénzügyekből, különösképpen a harmincadok kezeléséből, jelöljenek ki külön magyar portai követet. Mindezek a panaszok azt mutatják, hogy a magyarságot érintő ügyekben is nagyrészt a központi kormányhatóságok hozták a döntéseket.

A 17. századra már rendszeresen működtek a központi birodalmi kormányzat szervei, s ezekhez kellett a magyar politikai vezetőknek és a magyarországi kormányzerveknek igazodniuk. Bécsben a század folyamán a legmagasabb szintű kormányzati ügyeket a Titkos Tanács intézte, amelynek legbefolyásosabb tagja Maximilian von Trautmannsdorff, Pálffy Pál sógora volt. Esterházy Miklós nádor csak Bécsben jártában vehetett részt az üléseken, a magyar rendek előterjesztéseit, kívánságait rendszerint Lippay György esztergomi érsek, főkancellár (1642–1666) közvetítette. Ez odavezetett, hogy a főkancellár befolyása fölöttébb megnőtt az udvarban, hiszen a magyar ügyekről ő tett jelentést a Titkos Tanács előtt, ő lett a magyar ügyek szakértője, és az is tőle függött, hogy milyen ügyeket referál a testületnek, miben kéri döntésüket. Esterházy nádor föl is panaszolta az érsek mind nagyobb hatalmi befolyását, mondván, a főkancellár mindenki másnál följebb helyezi magát. Összességében elmondható, hogy a helytartó feladatköre a 17. században fokozatosan veszített jelentőségéből, egyre inkább az igazságszolgáltatási tevékenységre szűkölt.

A második kísérlet a Magyarországot irányító központi kormányzótanács létrehozására I. Lipót császár és király nevéhez fűződik, aki

1673-ban a magyar rendi alkotmány felrúgásával s a nádori intézmény megszüntetésével állította fel a kormányzóságot (*Gubernium*). Az intézmény életre hívása szorosan összefügg a Wesselényi-féle rendi mozgalom leverése utáni megtorlással. Az uralkodó idegen tanácsosai által kidolgozott terv szerint a kormányzóság a belügyi kormányzat minden ágát irányította volna, azonban a magyar lakosság és az országot elözönlő császári katonaság közötti ellentétet a hatóság nem tudta rendezni, és kisebb feladataiban is kudarcot vallott, sok esetben a vármegyei nemesi önkormányzat ellenállása következtében. Amikor 1677-ben elhunyt az élére kinevezett kormányzó, Johann Caspar Ampringen, a *Gubernium* megszűnt, a király pedig 1681-ben visszaállította a rendi alkotmányt és a nádori hivatalt.

Magyar Kancellária és a kamarák

Amikor I. Ferdinánd a bécsi központi kancelláriát 1527-ben átszervezte, kilenc osztályt állított fel, részben területi, részben tárgyi csoportok szerinti megoszlásban. Ennek vált részévé külön irodaként (*expeditio*) a Magyar Kancellária, élén egy titkárral és néhány írnokkal. Bár a 16. század közepétől az irodát már Magyar Kancelláriának nevezték, élén azonban korszakunkban végig a titkár állott, ő tartotta a kapcsolatot az uralkodóval és a kormánysszervekkel is. A kinevezett kancellár ugyanis nem vagy nem mindig tartózkodott a kancellária székhelyén. A hivatal tevékenysége főként a kegyelmi és igazságszolgáltatási ügyekre terjedt ki.

A kancellária vezetője a főkancellár (*summus cancellarius*) volt. E pozíciót a középkori hagyományokból eredően a kora újkorban is az esztergomi érsek töltötte be. Alattuk a hivatali vezetést végző kancellárok (*cancellarius*) szintén az egyházi személyek közül kerültek ki, mellettük alkancellárok is dolgoztak. A 17. században is megmaradt a magyar *expeditio*, a kancellárok azonban több időt töltöttek Bécsben, a hivatal szerepe lassacskán megnőtt, a belügyi kormányzat több ágában voltak feladatai, különösképpen a már említett Lippay György főkancellár tudta hatékonyan befolyásolni a magyar ügyekkel kapcsolatos döntéseket. A század közepén megkérdezték véleményét az Erdéllyel, Lengyelországgal

gal és a román vajdaságokkal kapcsolatos diplomáciai ügyekben, a Portáról érkezett követek jelentéseiről is tájékozódhatott, és az államkormányzatban a kegyelmi (*de gratia*) és az igazságszolgáltatási (*de iustitia*) területen is rendelkezett hatáskörrel. Ezenkívül közvetítőként működött a magyar királyhoz benyújtott ügyekben is egészen 1690-ig, amikor is a kancelláriát udvari hatósággá szervezték át.

Az európai fejlődésben a kormányzat ágai közül a pénzügyigazgatás önállóodott leghamarabb, ami nemcsak a pénzügyek fontosságát jelezte az államigazgatásban, hanem az uralkodóknak azt az igényét is, hogy regálejővedelmeiket tetszésük szerint használják fel. Az államkincstár és a királyi magánkincstár a középkorban nem különült el egymástól, az állam pénzügyei tehát egyben az uralkodó pénzügyei is voltak. A kora újkorban azonban a rendi dualizmus hatalmi megosztottsága következtében az egyes jövedelmi ágak szétváltak: az uralkodó rendes jövedelmeivé a magánbirtokairól származó, illetve a királyi felségjog alapján beszedett pénzüjvedelmek váltak, rendkívülinek pedig az országgyűléseken adóként, bizonyos időre megszavazott jövedelmeket nevezték.

A Magyar Kamara (*Camera Hungarica*) végleges felállítására 1531-ben Pozsonyban került sor. Az új hivatal szervezeti felépítése – az örökös tartományokbeli kamarák és az Udvari Kamara fejlődésével párhuzamosan – fokozatosan alakult és változott. A kamara tevékenysége a pénzügyek elvi irányításán túl kiterjedt a jövedelmek beszedésére és a központi, valamint a vidéki kamarai hivatalnokok számadásainak ellenőrzésére is. A 16–17. századi Magyarországon a Magyar Kamara volt az egyetlen központi, állandóan működő, a testületi döntéshozást és a szakszerű ügykezelést megvalósító kormány szerv, ami ennél fogva időnként a közigazgatásban, a különböző magán- és államjogi kérdésekben, sőt politikai ügyekben is tevékenyen részt vállalt, s aminek a kor színvonalán jól szervezett, az egész országot behálózó szakapparátusa volt. A kamara élén az elnök állt, mellette tanácsosok dolgoztak. Rendszeres tanácsuléseken tárgyalták meg az ügyeket, és szótöbbséggel határoztak. A határozatokat a titkár vezette be az ülésjegyzőkönyvbe, és a kimenő leveleket is ő foglalta írásba. Az iroda mellett működött a kamara központi pénztára, amely a be- és kifizetéseket intézte. Az ellenőrzési tevékenységet a kamara számvevőhivatala végezte külön tisztségviselővel. A köz-

ponti hivatal hivatalnokai mellett a kamarához tartoztak az egyes jövedelmi ágak vidéki tisztviselői is, így pl. a kincstári birtokok személyzete, a harmincadigazgatás tisztviselői, a bánya- és sóhivatalnokok, a kamara által bérelt tizedek beszedői, a postatisztek és a 17. század közepéig az uralkodó által kiküldött adószedők is.

A pozsonyi Magyar Kamara hatásköre elvben kiterjedt az egész királyi Magyarország rendes és rendkívüli jövedelmeinek kezelésére, a gyakorlatban azonban ez alól több kivétel is volt. Súlyos veszteséget jelentett például, hogy az alsó-magyarországi bányavárosok évszázadokon át az Alsó-ausztriai Kamara fennhatósága alá tartoztak, az innen származó jelentős jövedelem tehát nem a Magyar Kamarát illette. A Magyar Kamara működésére vonatkozó utasításokat 1548-ban, 1561-ben, 1569-ben, a következő században 1616-ban, 1653-ban, 1672-ben és végül 1696-ban kapott. Az ez utóbbi században keletkezett utasítások szót ejtenek az Udvari Kamara felügyeleti jogáról is a Magyar Kamara fölött, holott az intézmény felállításakor éppen ennek függetlenségét fektették le. Ezeket az alávetési törekvéseket azonban a magyar rendek – legalábbis elviekben – az országgyűléseken sikeresen visszaverték, hangsúlyozva, hogy a két kamara mellérendeltségi viszonyban van egymással. A 17. század elején a felségsértési perekben hozott ítéleteket részben végrehajtó Magyar Kamara ellen rendkívül ellenséges hangulat uralkodott a rendiség körében. Azért is mondták ki az 1608. évi törvények a kincstartói tisztség újbóli bevezetését, mert a kamara helyett a régi kincstartóság felállítását szerették volna megvalósítani.

Az állandósuló hadiállapot, valamint a nagy távolság miatt fennálló kormányzási nehézségek következményeként került sor 1567-ben a felső-magyarországi területek pénzügyeinek irányítása céljából a Szepesi Kamara felállítására. Itt voltak a legnagyobb kamarai birtokok, amelyeket rendszerint egy-egy végvár ellátására rendelték, így a pénzügyigazgatás erősen összefonódott a katonaság finanszírozásának kérdéseivel.

A Kassán felállított Szepesi Kamara felépítését, hatáskörét és ügymenetét tekintve a pozsonyi Magyar Kamara mintájára szerveződött: gyakorolta a kincstári jogokat, és felügyelte az összes jövedelmi ágat. Fontosabb utasításait 1567-ben, 1571-ben, 1608-ban, 1610-ben, 1670-ben, 1685-ben, 1690-ben kapta. Hatásköre a Liptó vármegyétől keletre, a Ti-

szán innen és túl lévő vármegyékre terjedt ki, s az első szabályozás azt is kimondta, hogy ha Erdély visszakerülne a királysághoz, akkor az is a Szepesi Kamara fennhatósága alá tartozna. Feladata a végvárak pénzügyeinek ellenőrzése, a katonaság részleges fizetése és a hadianyag beszerzése volt.

A 17. század elején, 1604–1607 között a Szepesi Kamara nem működött, majd a következő évben szervezte újjá Mátyás főherceg megbízásából az Illésházy István és Vízkelety Tamás biztosok által kiadott utasítás. Ennek értelmében a kamara feladatai a következők: a végvárok és katonaságuk ellátása a felső-magyarországi területen beszedett királyi jövedelmekből, tehát az adókból, tizedekből, harmincadokból, városi adókból, bányák és királyi javak bérleteiből, kincstári birtokok jövedelmeiből. Mivel azonban az előző zavaros időkben sok jövedelemforrás elveszett vagy elidegenítésre került, ezért a kamara elsődleges feladata ezek visszaszerzése volt. Külön gonddal szólt az utasítás a várakban, váruradalmakban a szigorú gazdálkodási rend betartásáról. 1610-ben Thurzó György nádor és királyi helytartó újabb utasítást adott ki, amelyben kimondta, hogy a Szepesi Kamara elsődlegesen a királytól, azután a nádortól és a kincstartótól függ. Itt tehát nem volt szó a pozsonyi Magyar Kamara fennhatósági jogáról. Azzal azonban, hogy a Thurzó-féle utasítás nem kamaráról, hanem igazgatóságról (*administratio proventuum regionum partium Regni Hungariae superiorum*) beszélt, és nem elnöknek (*praefectus*), hanem igazgatónak (*administrator*) nevezte az intézmény élén álló személyt, gyakorlatilag azt az állapotot rekonstruálta, ami 1567 előtt volt a felső-magyarországi pénzügyek igazgatásában, s így közvetve alárendelte a szepesi igazgatóságot a pozsonyi Magyar Kamarának. Tehát kimondatlanul is lehetővé tette, hogy a 17. század folyamán a pozsonyi Magyar Kamara tanácsosai közül az uralkodó nevezze ki a Szepesi Kamara, azaz immár jövedelemigazgatóság élére állított igazgatókat. A Szepesi Kamara felállításkor ugyan elvben a Magyar Kamara fennhatósága alá tartozott, de a 16. században meglehetősen önállóan működött. A pozsonyi központ csak a fentebb elmondottak alapján tudta a 17. században érvényesíteni felsőbbbbségét.

A Szepesi Kamara szerepének visszaszorulásához az is hozzájárult, hogy az igazgatása alatt álló területek egy része e században hosszú

ideig Erdély fennhatósága alá tartozott. A hét felső-magyarországi vármegye és Kassa is kikerült a királyságbeli kormányzat joghatósága alól, az innen származó jövedelmek is megcsappantak, s emiatt nem látták szükségesnek külön kamaraként működtetni a szepesi igazgatóságot. A visszafejlesztett hivatalt az jellemezte, hogy az igazgató mellé csak egyetlen tanácsost rendeltek, s így ketten hozták meg a döntéseket, amelyeket jóvá kellett hagyatni a pozsonyi Magyar Kamarával. De pénzügyi elszámolásait is a Magyar Kamara számvevőhivatala ellenőrizte, ugyanúgy, mint más alsó fokú hivatalai esetében.

1670-ben, a Wesselényi-mozgalom után ismét szükségessé vált a felső-magyarországi pénzügyigazgatási és közigazgatási viszonyok rendezése. A Johann Rottal titkos tanácsos számára erre vonatkozóan kiadott utasítás mint legfontosabb feladatot említi az országban állomásozó hadsereg ellátását, valamint a kincstárra háramló birtokok igazgatásának és gazdálkodásának megszervezését. A szepesi igazgatóság státusában és a Magyar Kamarához való viszonyában ezután sem történt változás. A század utolsó negyedében megváltozó körülmények némileg módosították a szepesi igazgatóság feladatkörét is. Számos kisebb-nagyobb birtok került kincstári kezelésbe, s egyúttal csökkent a végvárok magyar őrserege, helyüket császári zsoldos seregek foglalták el. A gazdálkodás fő feladatát ezentúl a zsoldos katonaság ellátása jelentette, tehát a porció begyűjtése, amelyet portaszám szerint a vármegyékre és városokra vetettek ki (*repartitio*). A szepesi igazgatóság feladatai közé tartozott innentől kezdve a katonaság ellátásának megszervezése, a portaösszeírásnak, a kivetés menetének ellenőrzése is. Emellett igen nagy hangsúlyt kapott a század végén a kincstári uradalmak gazdálkodásának megszervezése, valamint a harmincadhivatalok és a tizedbérletek szigorúbb felügyelete is.

Az 1680–90-es években ismét visszatért a Szepesi Kamara elnevezés az utasításokban. A kamara a Magyar Kamara alárendeltségében működött, sőt a katonaság élelmiszer-ellátásával kapcsolatos ügyekben az Udvari Kamarától is kifejezett függésbe került.

**Vármegyék:
a magyar rendiség bástyái**

A Habsburg-hatalom 16–17. századi kormányzati átszervezései elsősorban a központi igazgatás kialakítását célozták. Magyarországon csak a pénzügyeket kormányzó Magyar Kamarának voltak vidéki szervei, amelyek a gazdasági-pénzügyi kérdésekben intézkedtek, s így a középszintű közigazgatásban megmaradt a rendiség számottevő önkormányzattal rendelkező szerveinek, a vármegyéknek fő szerepe. Korszakunkra a vármegyék erőteljes önkormányzatísága a magyar nemesség, a 17. században még inkább a köznemesség hatalmának eszközévé és megjelenési formájává vált. A vármegyét ekkoriban a megyei főpapok, főurak és nemesek egyetemének (*universitas praelatorum, magnatum et nobilium comitatus*), Erdélyben a megyei nemesek egyetemének (*universitas nobilium comitatus*) nevezték. Fennhatósága alá tartozott a vármegye teljes lakossága, kivéve a privilegizált szabad királyi és bányavárosokat.

A vármegye legfőbb hatalmi fóruma a nemesi közgyűlés (*congregatio generalis*) volt, ahol a vármegyét érintő közügyekben határoztak, emellett a vármegyei törvényszék (*sedes iudiciaria, sedria*), Erdélyben pedig az ún. derékszék (*sedes generalis*) a megyei nemesség peres ügyeiben elsőfokú bíróságként működött. A kétféle gyűlés szervezeti és hatásköri különválása megyénként más és más időpontban következett be, hiszen, mivel a nemesség mindkét gyűlésen megjelenhetett, a gyűlések átalakulhattak az éppen aktuális ügyek függvényében közgyűlésből törvényszékké és viszont. Századunkban azonban már általában külön tartják a közgyűléseket és a törvénykezési gyűléseket. A megyében lakó vagy ott birtokos nemeseknek kötelezően meg kellett jelenniük a közgyűléseken, a városok, ha rendelkeztek megyei birtokkal, követeket küldhettek, és a kamarai uradalmak vezető tisztségviselői is megjelenhettek. Erdélyben a vármegyei nemesség csak a fejedelem személyére letett hűségeskü (*homagium*) után lett teljes jogú tagja a testületnek. Mivel a kötelező megjelenés gyakran nem kis anyagi megterhelést jelentett a szegényebb nemeseknek, a 17. században a legtöbb helyen elérték, hogy képviselőt küldhessenek maguk helyett. A közgyűléseket általában a főispán vagy az alispán hívta össze a vármegye székhelyére,

ha volt ilyen. A korszakban azonban a háborús körülmények miatt sem jöhetett még létre állandó megyeszékhely, közismert példa, hogy a 17. század elején Füleken több menekült vármegye is tartotta közgyűléseit.

A közgyűlés hatásköre igen tág volt, minden, a vármegye joghatósága alá és illetékességi körébe tartozó kérdésre kiterjedt. A vármegye az országgyűlésen követek által képviseltette magát, így vett részt a törvényhozásban. Minthogy korszakunkban az országgyűlésen csak esetenként foglalkoztak a vármegyei közigazgatás kérdéseivel, a vármegyék önkormányzati hatásköre igen sokrétű maradt. A központi kormányhatóságtól érkező rendeletek tekintetében komoly jogosultsága volt a vármegyének, hogy a törvényellenesnek minősített leiratokat, utasításokat nem kellett kötelezően végrehajtania. A rendeletek megítélésében maga a vármegye döntött, s így e jogukat sok esetben föl tudták használni a központosító törekvések visszaverésére, például a Gubernium parancsait e jogukra hivatkozva vétőzták meg, s ezáltal a kormány szerv megbuktatásában is jelentős részük volt. A vármegyei önkormányzati jogkör másik, hasonlóan nagy jelentőségű eleme volt a jogszabály- (*statutum*) alkotási jog (*ius statuendi*). Erre azért volt lehetőség és szükség is egyben, mert a középszintű közigazgatás területét sem a törvényhozás, sem a központi kormányzat nem szabályozta maradéktalanul, így jelentős mozgástér nyílt a vármegyék önrendelkezése számára. Az egyedüli kikötés az volt, hogy a statutumok nem mondhattak ellent az országos törvényeknek. Ezek a jogszabályok a vármegye területén szinte törvényerővel bírtak. Az előbbieken említett jogosultságok rendkívül tág lehetőségeket biztosítottak a központi hatalom kormányzati törekvéseivel szemben, s ennél fogva a vármegyék különösen e században váltak a rendi-nemesi szabadságjogok és ezáltal a magyar alkotmányosság védelmezőjévé.

A vármegye tehát a közigazgatásban és az igazságszolgáltatásban is minden vonatkozásban rendelkezhetett saját területe és lakossága fölött. Az igazságszolgáltató hatáskörének legmagasabb fóruma a már említett vármegyei törvényszék volt, amelyen a vármegyei nemesség peres ügyeit tárgyalták, de emellett léteztek kisebb bírói fórumok is. A közigazgatási hatáskörbe tartoztak a közbiztonság fenntartását célzó rendelkezések, a felsőbb hatóságok leiratainak megválaszolása, illetve a kapott utasítások, parancsok végrehajtása, de tevékeny részt vállaltak a

vármegyei tisztségviselők az adókievetésben és a behajtás lebonyolításában, a katonai kormányzatban, a vásárok, közutak, a vármegyére kivetett közmunka felügyeletében.

Az előbbieken felsorolt önkormányzati feladatokat a vármegye közigazgatásának tisztségviselői végezték. A vármegye élén álló főispánt a király nevezte ki, személye által a központi hatalom befolyásának tudtak érvényt szerezni a vármegyében. A tiszttakar többi tagját a vármegyei nemesség választotta meg saját köréből, élükön a vármegyei igazgatást ténylegesen irányító alispánnal, mellette szolgabírák, esküdtek, a jegyző, az adószedő látták el a különböző feladatokat.

Erdély kormányzata – középkori örökség

A fejedelemséget fennállása alatt mindvégig egyetlen, a fejedelemnek felelős központi kormányszerv, az 1557-től működő, Csáky Mihály által fölállított kancellária irányította. Míg Magyarországon történtek kísérletek a kormányzat újkorivá alakítására, és létre is jött, igaz, egyedülként, a Magyar Kamara, Erdélyben nem történt ilyen irányú kormányzati átszervezési kísérlet. A kancellária a fejedelemség idején is megőrizte a középkorra jellemző vonásait. Tisztségviselői ugyan a rendek tagjai közül kerültek ki, azonban munkájuk során kizárólag a fejedelemtől függtek, neki tartoztak felelősséggel, megmaradt tehát a középkorra jellemző magánjogi jogviszony a fejedelem és a kancellária hivatali tisztségviselői között.

Az erdélyi fejedelmi kancellária szervezeti felépítésében is késő középkori mintákat követett. A nagyobb kancellária hatásköre a belügyek minden ágára kiterjedt: a közigazgatás kisebb-nagyobb kérdéseinek megoldására, a fejedelmi udvar ügyeinek intézésére, a kincstári uradalom igazgatására, hadszervezeti és hadellátási ügyekre, ezzel kapcsolatosan a végvárak és a hírszerzés ügyeire, a postaszolgálat és a kereskedelem felügyeletére. Ezeken kívül a külügyek intézésében, levelezések, követküldések lebonyolításában is a nagyobb kancellária szolgálatait vette igénybe a fejedelem.

A kisebb kancellária hatásköre a legfelső bíraskodás területére terjedt ki, az itt tevékenykedő ítélőmesterek (*prothonotarii*) felügyeltek a feje-

delmi ítélőtáblán meghozott ítéletek törvényességére, és ők voltak, akik egyúttal megfogalmazták, írásba foglalták az ítéleteket. Mindezen hatásköri területeken azonban elsősorban a fejedelmi utasítások és parancsok, a fejedelmi akarat végrehajtása volt az elsődleges cél. A kancellárián kívül az adóigazgatásban és a kincstári igazgatásban tevékenykedő tisztségviselők, valamint az ország generálisai és az udvari kapitányok is fejedelmi emberek voltak.

A kancellária az élén álló kancellárral tehát elsősorban a fejedelem egyszemélyes hatalmának végrehajtó szerve volt. Gyengébb fejedelmek mellett a kancellárok jobban bele tudtak szólni a döntések meghozatalába, de Bethlen Gábor vagy a Rákócziak alatt nem voltak többek, mint a többi fejedelmi hivatalnok. Erdély közigazgatását mindvégig a rendi önkormányzatok széttagoltsága és meglehetősen nagy autonómiája jellemezte, amit időnként nagyon jól ki is tudtak használni a fejedelmek. A hagyományos három rendhez szinte negyedikként csatlakozott – különállását az országgyűléseken is hangoztatva – a partiumi nemesség. A fejedelemség kormánya egy erősen koncentrált egyszemélyi kormányzat volt, működését maximálisan az állam – amit maga a fejedelem testesített meg – érdekeinek rendelte alá. Egyúttal olyan hivatalnokrendszert tartott életben, aminek tagjai elsősorban az uralkodónak tartoztak felelősséggel, aki kijelölte, de bármikor el is bocsáthatta őket. Ez a fajta bürokrácia azonban nyilvánvalóan nem azonos egy abszolutista, mégoly kezdetleges abszolutista állami bürokráciával sem.

A fejedelemség korabeli Erdély erős központi kormánya egy középkori alapokon nyugvó és középkori jellegzetességeket mutató kormányzati rendszer volt, még akkor is, ha a nagy fejedelmek alatt a gyorsan és hatékonyan működő hivatalszervezet igen komoly pénzügyi háttérrel tudott biztosítani. De tegyük hozzá: erre rá is volt kényszerítve. Az állandó fenyegetettség miatt a hadsereg és a végvárak készenlétben tartása volt a legfontosabb feladat a kis ország számára, ehhez pedig kifogyhatatlan kincstárra, de legalábbis a jövedelmek megfelelően szervezett behajtására volt szükség. Ezt a feladatot lehetőségeiket a legteljesebb mértékben kihasználva, de az abszolutista módon működő állam pénzügyi szervezettségét és kormányzatát meg sem közelítő szinten valósították meg a 17. századi erdélyi fejedelmek.

A Habsburgok átszervezési kísérlete

Az erdélyi kormányzat jól megszokott menetét némileg megzavarta, és egyben egy kormányzati átszervezési kísérletet hozott magával az a 17. század eleji időszak, amely átmenetileg Rudolf császár és király uralmát jelentette. Ezzel azonban a fejedelemség önálló államiságának további fennmaradása forgott kockán, hiszen a hatalomátvétellel Erdély és a királyi országrész ismét egy kézben egyesült. 1602 júniusában Báthory Zsigmond immár végleg lemondott a fejedelmi trónról. A Habsburg-hatalom képviselőjében Giorgio Basta generális vonult be a tartományba, és javasolta királyának, hogy vegyék katonai kormányzás alá a területet. Erdély püspöke, Napragi Demeter egy kormányzó kijelölésére tett javaslatot, de Rudolf király I. Ferdinánd 1552. évi intézkedését követve két királyi biztost küldött a legszükségesebb ügyek vitelére és a lehetséges és kívánatos átszervezések meghatározására. Johanni Molart és Nikolaus Burghausen biztosok javaslatukban Erdély élére kormányzó vagy helytartó és mellé tanácsosok állítását ajánlották a királynak. Ez az intézmény az örökös tartományok kormányzásának élén álló *regimenek*hez lett volna hasonlatos. Javasolták továbbá, hogy ezt követően országgyűlések nélkül, rendeletekkel kormányozzák a tartományt. Rudolf király először Basta generálist nevezte ki katonai kormányzónak, majd amikor 1604 áprilisában a generális elhagyta Erdélyt, helyére háromfős kormányzótanácsot állított föl. A Kolozsvár székhellyel működő tanács, ha meglehetősen rövid életű volt is, de rendelkezett az újkori hivatalokra jellemző sajátosságokkal.

A kormányzótanács megszervezése mellett a központi Habsburg-kormányzatnak most is, mint az előző évszázadban, elsődleges figyelem a pénzügyek irányításának átalakítására irányult. Amiképpen a Szepesi Kamara megszervezését megelőző időszakban a felső-magyarországi részekben, úgy most Erdélyben is kineveztek az erdélyi jövedelmek élére egy igazgatót és főfelügyelőt (*administrator et supremus inspector*) a nagyszebeni Johann Renner személyében. A központi kormányzat tervei között – remélvén, hogy Erdély most már véglegesen királyi kézen marad – a továbbiakban a pénzügyek helyi irányítására egy erdélyi kamara felállítása szerepelt, ahogyan ez már jól bevált a magyarországi ré-

szekeken működő két kamara esetében. Az új kamara 1604 januárjában kapott utasítást, de működését csak az év nyarán kezdte meg, élén az igazgatóvá (*director*) kinevezett Burghausennel. A mellé kirendelt kamarai tanácsosok egyúttal a kormányzótanácsnak is tagjai voltak, amivel valószínűleg a hatásköri összetűzéseknek akarta elejét venni a bécsi vezetés. Az újonnan felállított erdélyi kamarának adott utasítás, figyelembe véve az erdélyi jövedelmek sajátosságait, szinte teljesen azonos a magyar kamarák utasításainak szövegével. Az új hivatalt az Udvari Kamara fennhatósága alá utalta, hatásköre pedig kiterjedt a rendes és rendkívüli jövedelmek összességének kezelésére.

Az erdélyi rendek 1605 februárjában megválasztották Bocskai Istvánt fejedelmüknek, és ezzel helyreállt a fejedelemség mint önálló állam. Kormányzata megmaradt a régi keretek között, s a bécsi központi kormányzat átszervezési kísérlete ugyanúgy megbukott, amint fél évszázaddal korábban. E bukás okai ugyanazok voltak: a két birodalom közötti erőviszonyok a 17. század elejére sem változtak, a Habsburgok nem tudták Erdély fölötti fennhatóságukat tartósan biztosítani.

Szandzsák és megye: condominium az igazgatásban

A magyarországi hódoltság, azaz az oszmánok által megszállt országterület másfél száz évig megmaradt annak, aminek már 1541-ben is látszott: a birodalom előretolt bástyájának, állandó frontszakasznak. Határait az országon osztozó három hatalom erőegyensúlya változtatta időről időre.

A meghódított területeket az oszmánok a katonai céloknak megfelelően szervezték meg, így a polgári igazgatás a katonaihoz igazodott. Buda elfoglalása után a Magyar Királyság fővárosát az újonnan létrehozott budai vilájet központjává tették. Ezt 1552-ben követte a temesvári (a tizenöt éves háborúban a rövid életű szigetvári, győri és pápai), 1596-ban az egri, 1600-ban a kanizsai, 1660-ban a váradi, 1663-ban pedig az érsekújvári ejálet. Korábban úgy gondoltuk, hogy hazánkban aránytalanul sok kormányzóságot hoztak létre az oszmánok, hogy a hasonlóan aránytalanul nagynak tartott haderőt kellő számú parancsnokkal lássák el. A birodalom más végvidékeivel összevetve azonban

úgy tűnik, hogy sem az oszmánok magyarországi katonai jelenléte, sem pedig a kormányzóságok száma nem volt kirívóan magas. Az azonban jól megfigyelhető, hogy az ejáletek és a szandzsákok kialakításánál messzemenően figyelembe vették a katonai-védelmi szempontokat. Az oszmán várakkal megrakott dunántúli hódoltságban kilenc, az északi vidékeken hat, a jóval nagyobb területű, de helyzeténél fogva védettebb Duna–Tisza közén mindössze két hosszabb távon fennálló szandzsákot alakítottak ki. A Tiszántúlon a Temes és a Maros menti várak köré öt, a nagy kiterjedésű, de várakban szegény Alföldön mindössze két szandzsák szerveződött meg.

A tartományok élén a *beglerbégek* állottak, akik tartományaik legfőbb katonai és polgári vezetői voltak, s mint nevük elárulja (*beglerbég*=bégek bégje), ők parancsoltak a kormányzóságuk alá tartozó szandzsákok vezetőinek, a *szandzsákbégeknek* is. Valamennyi közül a budai beglerbég vagy ismertebb nevén a budai pasa volt a legrangosabb. A 17. századra a szandzsák- és beglerbégek egyre kevesebb időt töltöttek hivatalban; ezzel szemben a visszahívás és az újabb kinevezés közötti „várakozási idő” növekedett. Az ejáletek és a szandzsákok pénzügyeit a *defterdárok* intézték, az iszlám jog előírásainak betartásáról pedig a *kádik* intézkedtek, akik vitás esetekben a legrangosabb itteni muszlim jogtudóstól, a budai muftitól kérhettek írásbeli jogi véleményt, ún. *fejvát*. A szigorúan vett bírói teendőkön kívül a kádik látták el a közjegyzői feladatokat, előttük kötötték a szerződéseket, végrendelkeztek, házasodtak és váltak el az alattvalók. Mindezek mellett részt vettek az adóztatásban, a hadsereg mozgósításában és ellátásában. Ellenőrizték a céheket, a piacokat, az árakat, ügyeltek az áruk minőségére és a boltok tisztaságára. E szerteágazó hatáskör tehát lehetővé tette volna, hogy a kádik Magyarországon is beleszóljanak a hódoltsági alattvalók mindennapi életébe. A félszázra becsült magyarországi kádi és kádihelyettes azonban a magyar településektől távol, az oszmán katonai centrumokban dolgozott. A távolság és elszigeteltségük így megakadályozta őket abban, hogy a helyi önkormányzatok működését érdemben befolyásolják. Mindössze három (a kecskeméti, a ráckevei és a jászberényi) kádi kezdte meg munkáját olyan településen, ahol a lakosság kizárólag vagy túlnyomó többségben az őshonos magyarok, illetve a betelepült szer-

bek közül került ki. Volt még egy, a tolnai, ahol magyar és muszlim közösség élt együtt. Nos, ezeknek a kádi hivataloknak az lett volna a feladatuk, hogy irányítsák és szervezzék az alájuk tartozó települések életét. E halovány kísérlet azonban sikertelennek bizonyult. A tizenöt éves háború elsöpörte a kecskeméti és a ráckevei kádi hivatalt, a tolnairól sem hallunk már a 17. században, s a jászberényi kádit is 1621-ben említik utoljára a források. E hivatalok megszűnése nem kevesebbet jelentett, mint azt, hogy az oszmán adminisztráció belátta: Magyarországon a polgári berendezkedés csak jelentős kompromisszumokkal valósítható meg.

A nemesek zöme ugyan elmenekült a hódoltságból, de ottani birtokaikról továbbra is úgy rendelkeztek, mintha a hódítók bent sem lennének az országban: azokat elzálogosították, eladták, végrendeleteikben intézkedtek felőlük. S mindez a korábbi magyar jogszokások szerint, a magyar hatóságok előtt történt. A 17. század elején megerősödött nemesi vármegye is egyre több területről szorította ki a tizenöt éves háború után egyébként is visszahúzódó oszmán adminisztrációt. Hasonló folyamat figyelhető meg a helyi hivatalok működésében is. Jelentősebb hódoltsági városaink már a 16. században igyekeztek korlátozni az oszmán hivatalok hatáskörét. Debrecen, amely 1555-ben hódolt be, már 1564-ben olyan jogot kapott a budai pasától, amely megengedte, hogy lakosai „dőre hitük törvényeivel élhessenek”, s hogy „a rendbontókat és gonosztevőket bebizonyított vétkük mértéke szerint szabadon megbüntethessék”. A városi jegyzőkönyvekből látható, hogy számos hódoltsági *hász* város már a behódolást követő évtizedekben megszerezte a bíraskodási jogot, beleértve a halálbüntetés jogát is. A 17. századra azután a kádiknak fizetett átalányösszeggel fokozatosan megvásárolták a többi jogot is. Kivált a határsávbán fekvő, de oszmán uralom alatt lévő városok jártak e folyamatban az élen. A városi magisztrátusok korlátlan bíraskodási autonómiára tettek szert. Ők döntöttek a céhek és iparosok vitáiban, intézték a hagyatéki ügyeket, bírságokat szabtak ki, s bírságpénzeket hajtottak be.

A hódoltság belsejében lévő városok lassabban és nehezebben szereztek meg e jogokat, s itt inkább az oszmán és a magyar hatóságok sajátos munkamegosztása tapasztalható. Kecskeméten például a 16. szá-

zadban a kádi felügyelte a helyi magisztrátus működését, büntetőügyekben általában ő hozott ítéleteket, s beszedte a büntetéspénzeket azokban az esetekben is, amelyekben a magyar bírák döntöttek. Halálbüntetéssel járó esetekben a kádi csak az ítéletet hozta meg, a végrehajtás joga már a szandzsákbégek hatáskörébe tartozott. A lopással, jószáglopással vádolt polgárokat a szandzsákbégek emberei, a *szubasík* és *vojvodák* vitték a bégekhez s gyakorta a budai pasa elé. A kialakult munkamegosztás értelmében a város rendjének fenntartása, a bűnüldözés, a vizsgálat és számos esetben az ítélet is a helyi hatóságokra maradt. A 17. század derekától azután a hódoltság belsejében fekvő városok is egyre gyakrabban vásárolták meg a bíraskodással összefüggő jogokat, beleértve a halálbüntetés meghozatalának és végrehajtásának jogát is. Az oszmán hatóságok ekkorra már inkább csak beszedték a büntetéspénzeket, de az igazságszolgáltatásban egyre kevésbé vettek részt.

A 17. századra már valóban helytállóak voltak Balassa János bánya-vidéki főkapitány – Balassa (Balassi) Bálint édesapja – 1555-ben megfogalmazott gondolatai: „...a török országunk egyes részeit ugyan elfoglalta, de inkább csak háta mögött hagyta, mint meghódította, hiszen saját hivatalait, saját törvényeit behozni nem bírta; kénytelen eltűrni, hogy azok a maguk szervezetében maradjanak, és hogy a maguk alkotmányával éljenek.”

TÁJ ÉS NÉP

A kis jégkorszak és a szélsőséges időjárás

A 16–17. században, amikor hazánk népességének 90–95%-a közvetlenül a mezőgazdaságból élt, eleink is jobban ki voltak szolgáltatva az időjárásnak, amely éppen korszakunkban fordult zordabbra. A történeti éghajlattan kutatói szerint kontinensünk időjárása 1550 és 1700 között különösen hideg volt. Ezt az időszakot tekintik a kutatók az 1300 táján kezdődött és a 19. század közepéig tartó „kis jégkorszak” legzordabb szakaszának, amikor az évi középhőmérséklet 1,2–1,4 °C-kal alacsonyabb volt, mint a „középkori meleg időszak” idején, amely 1150 és 1300 között tetőzött. Ez a látszólag jelentéktelennek tűnő változás nagymértékben befolyásolhatta az élelmszer-termelést, hisz a nyári középhőmérséklet 1 °C-os csökkenése azt jelentette, hogy a gabonanövényeknek akár három-öt héttel is kevesebb idejük volt a beérésre, s hogy a művelésre alkalmas terület határa mintegy 200–300 méterrel alacsonyabbra tolódott. Másként mondván, a korábban művelés alatt álló marginális területeken ezentúl már csak legeltetni és kaszálni lehetett.

Az időjárás hűvösebbre fordulásával együtt járt a gyakori áradás és összefüggő területek elmocsarasodása. Mindez nemcsak a gazdaságra és a társadalomra volt negatív hatással, de a hadakozást is igen nagy mértékben korlátozta. A hidegebbre fordult időjárás vagy a váratlan és hosszan tartó esőzések, az idő előtt megérkező téli fagyok és a havazás nem egy alkalommal hiúsította meg az oszmán vagy a császári haderő terveit. 1663-ban Köprülüzáde Fázil Ahmed pasa nagyvezír (1661–1676)

hiába ért már július derekán Budára, az esős időjárás majd kétheti veszteglésre kényszerítette, szeptember elején pedig az oszmán hadvezetést már annyira aggasztotta a környező folyók vízszintjének emelkedése, hogy a szultán megparancsolta nagyvezírének, ötven napnál ne töltsön többet ellenséges területen, nehogy az esőzések és az áradás beálltával elveszejtse seregét. A hadjáratok ritmusa az időjáráshoz és a természet évenkénti újjáéledéséhez igazodott. A katonáknak ugyanis nemcsak a tavaszi hóolvadás és esőzések következtében beállt áradások levonulását kellett megvárniuk, de az új fű kisarjadása előtt egyetlen sereg sem kelhetett hadra, mert a lovak és igásállatok ellátása csak száraztakarmánnyal megoldhatatlan volt.

Hazai kútfőink és a Magyarországon harcoló idegen zsoldosok és tábori orvosok gyakori panasza, hogy a Kárpát-medence időjárása igen szélsőséges: a nyár forró, a tél pedig igen kemény. Szamosközy István is megjegyezte, hogy bár hazánk északabbra fekszik, mint Itália, a nyár nálunk elviselhetetlenül forró, a hosszú nyári napokon a hőség megszorul, és szinte éget, mert nincs tengeri vagy hegyi levegő, ami mérsékelné a forróságot, mint Itáliában. A nagy hőség pedig köztudottan kedvezett a járványok terjedésének. Aligha véletlen, hogy az 1665. júniusi és júliusi európai nagy hóhullám egybeesett a londoni pestissel, amely megtizedelte a város lakosságát, vagy hogy a hatvanas évek első felében hazánkban is országos pestisjárványok szedték áldozataikat.

Szamosközy azt is megfigyelte, hogy hazánkban a tél hidegebb volt, mint Németországban: télen a szőlőket a Rajna vidékén nem kell betakarni – írja –, nálunk azonban még mélyen betakarva is csak nehezen viselik a nagy hideget. Ugyanezt igazolja az is, hogy amíg a Rajna alig fagy be 15 évente egyszer, addig a mi Dunánk szinte minden harmadik esztendőben beállt. A hazánkban járt idegenek is megemlítik, hogy szeptember végén az esték már nagyon hűvösek voltak, októberben lehullott az első hó; novembertől februárig pedig mindent vastag hótakaró borított. A hosszú tél és a hótakaró kedvezett a parazitáknak, rontva a jó termés esélyeit.

Ugyancsak végzetes hatással lehettek a gabonafélékre a hosszú esős időszakok. Európában a kitartóan havas teleket és a rendkívüli esős nyarakat gyakorta követték feltűnően rossz terméseredmények és éhín-

ségek. Ilyen esztendőök voltak az 1690-es évek, amikor a termés a közép-kor óta a legrosszabb volt.

Hazánkban a kortársak a 15–16. század fordulóján, a 16. század közepén és a század végén, valamint a 17. század derekán és végén jegyezték fel különösen hideg és zord teleket. A hódoltság idején a csapadék mennyisége szinte folyamatosan emelkedett, és a csúcspontot a 17–18. század fordulóján érte el. Mindezeket érdemes megjegyeznünk, és felfigyelnünk arra, hogy a zordabb időjárási hullámok és a különösen csapadékos időszakok egybeestek a tizenöt éves háborúval, az 1660-as években kiújult török hadjáratokkal, valamint a visszafoglaló háborúkkal és a Rákóczi-szabadságharccal, nagymértékben felerősítve ezek negatív hatásait a gazdaságra és a népességre. Különösen kedvezőtlen lehetett a korabeli gazdaságra nézve a hideg teleket követő csapadékos és gyakorta hűvös tavasz, valamint az ugyancsak hűvösebb és csapadékos ősz. Kiugróan meleg és száraz időszaknak hazánkban csak az 1570–80-as évek tekinthetők.

Mindez persze nem jelenti azt, hogy a kontinentális éghajlatra jellemző meleg nyarakkal nem kellett számolniuk korabeli eleinknek. A Magyarországon harcoló külföldi katonák beszámolóí szerint májusban már igen meleg volt, júniusban és augusztusban pedig szinte elviselhetetlen volt a hőség. Gyakori panasz, hogy nemcsak az évszakok voltak szélsőségesek, de sokan elviselhetetlennek tartották a napszakok közti hőingadozást is. Szinte minden beszámoló megemlíti, hogy nyáron a nappalok túlságosan melegek, az éjszék viszont túl hidegek és nyirkosak voltak. A mocsaras, lápos vidéken igen nagy volt a talajnedvesség és a párolgás. Az egykorú források sokat panaszkodtak a talaj káros kigőzölgésére és a nyirkosságra, amely oly mértékű volt, hogy reggelre a háromrétegű sátorban alvó katonák inge is merő víz lett. Az európai trend mellett a szélsőséges időjárási viszonyok kialakulásában szerepe lehetett az erdőpusztulásnak és a mocsarak, lápok elterjedésének: a török kor e két legjellemzőbb tájformáló természetföldrajzi átalakulásának.

Erdeink pusztulása

A középkorban kontinensünket s benne hazánkat is jóval kiterjedtebb erdőségek borították, mint manapság. A 15. század végétől kezdődő európai népesség-

robbanás és agrárkonjunktúra, a bányászat és a kohászat fejlődése, a hadiipar (ágyúöntés, salétrom- és lőportermelés), a végvárépítészet, valamint a nagy földrajzi felfedezéseket követően fellendülő hajóépítés gyorsabban apasztotta az erdőket, mint a korábbi századokban. Franciaországban az erdőkkel borított területek aránya 33%-ról 25%-ra csökkent 1500 és 1650 között.

Ez az európai tendencia hazánkat sem kerülte el. Bár a 16–17. században jelentős alföldi erdők pusztultak el, az a Szekfű Gyula által hangoztatott nézet, miszerint az „Alföld pusztajellege, pusztai növényzete, pusztai száraz éghajlata, melyben forró hőségek kemény hidegekkel váltakoznak, fátlansága, víznélkülisége mind a török korszak terméke, tehát a török hódítás következménye”, nem állja meg a helyét. Teleki Pál és kollégái már 1940-ben hangsúlyozták, hogy örökös pusztamezőket „az ember csak állandó tevékenységgel tud teremteni, állandó szántással, állandó égetéssel, de magárahagyással nem... A Hortobágy pusztamezeje nem a törökvilágban keletkezett.” Telekiék meggyőzően bizonyították, hogy az Alföld pusztajellege, víznélkülisége nem a török hódoltság, hanem döntően a 19. századi folyószabályozások eredménye. Az is látható, hogy Magyarországon ugyanazok az okok vezettek az erdőségek pusztulásához, mint Európában, azaz a tüzelőfa-fogyasztás, a hadi és ipari jellegű fafelhasználás robbanásszerű növekedése, valamint speciális magyarországi jelenségként a hazai állattartás nagyarányú, az európai agrárkonjunktúra által is serkentett fellendülése.

Amíg az átlagosan 20-25 családból álló falvak tűzifaigényének kielégítése aligha okozhatott gondot, városaink épület- és tűzifával való ellátása már nagyobb szervezést igényelt, és a középkor óta szabályozott keretek között folyt. A városhoz közelebb lévő tanácsi erdőből fedezték a városi középítkezések és renoválások (templom, iskola, istálló, hidak, városfalak stb.) épületfáját, a középületek tűzifáját, a tanácstagok failtményét, valamint a városi tisztségviselők, a pap, az iskolamester, az orgonamester, a városi orvos, a vámos, a hírnök, a hóhér és más alkalmazottak fájárandóságát. A tanács erdeje állandó vágási tilalom alatt volt, és az erdőőr felügyelete alatt állott, szemben a városi erdőkkel, amelyeket csak időlegesen, erdővédelmi okokból vontak tilalom alá. Épület- és tűzifa mellett ugyancsak a város körüli erdőkből fedezték a

városi tégl- és mészégetők, valamint a serfőző házak faszükségletét. Városainkban a 18. század előtt tetőfedésre is fát, azaz zsindelyt használtak, amit általában tízévente cserélni kellett.

Apasztotta erdeinket a hadi jellegű fafelhasználás is: a várépítkezések, a várerődítési munkák, a magyar és török folyami és balatoni flotta számára készült naszádok és sajkák faszükséglete, a bányaművelés, kohászat, ágyú- és ágyúgolyóöntés, salétrom- és lőporkészítés fafelhasználása csakúgy, mint a beszállásolt hadak tűzifaszükséglete.

A tűzérség fejlődése és a kézi lőfegyverek széles körű elterjedése folytán nagymértékben megnőtt az ágyúöntő és salétromfőző műhelyek, valamint a lőpormalmok fafelhasználása is. A budai török lőpormalom éves 55-160 tonnás lőportermeléséhez felhasznált salétrom kifőzésekor 500-1500 tonna, a lőporhoz szükséges faszén előállításához pedig további 50-150 tonna fát kellett elégetni. És a budai nem az egyetlen lőpormalom volt az országban.

Nem szabad azt sem elfelednünk, hogy Magyarországon épp ekkoriban lendült fel a bányászat és a kohászat, amihez temérdek faszénre volt szükség, hisz köszönet Magyarországon csak a 18. század második felétől bányásztak. Bár a faszén átlagosan kétszer annyi kalóriát ad, mint a tűzifa (kilogrammonként mintegy 6500-7000 kalóriát, szemben egy kilogramm tűzifa 2-3000 kalóriájával), mivel egy kilogramm faszén előállításához 5-10 kilogramm fára volt szükség, így a faszén kétszer-ötször jobban pusztította erdeinket. Egy-egy kohóhoz pedig tekintélyes mennyiségű faszén kellett. A selmecbányai kohók faszénszükségletébe enged némi betekintést Sali Konrád bányaszámadása, amely szerint Sali kohói hetente 100 szekér faszenet fogyasztottak.

Igen jelentős volt a magyar és török végvárak tűzifaszükséglete is. A Magyar Kamara kimutatása szerint 1674 telén csak a felső-magyarországi várakban 24 542 szekér fát égettek el. Számolva a többi végvidék váraival, valamint a török végvárakkal is, aligha túlzunk, ha a magyar és török végvárak tűzifaszükségletét egy-egy télen 100 ezer szekér fölé becsüljük. Mindemellett a naszádok, kocsik és szekerek, talicskák, hordók és salétromoskádák vagy az ágyútalpak készítéséhez és állandó javításához is sok fára volt szüksége a végváraknak, miként a sütődékhez és serfőző házakhoz is. Nagyobb hadjáratok vagy állandósult hadiállá-

pot idején a mezei hadak is pusztították az erdőket. Tudjuk, hogy Kecskemét határában még az 1680-as években is számottevő tölgy- és nyírfaerdők voltak, amit azonban a beszállásolt katonaság mértéktelen tűzifafogyasztása rövid idő alatt tönkretett.

Tévednénk azonban, ha azt hinnénk, hogy mindez speciálisan Magyarországi jelenség, és – miként Szekfű gondolta – a „török hódítás” következménye. A hadi és ipari jellegű fafelhasználás másutt is megritkította az erdőket. Freiburg ezüsbányái évente több mint 2 millió köbméter fát használtak el, és hasonló mennyiség kellett Hüttenberg és Joachimstal bányáihoz is. A hajózás, a kohászat és a várépítés fellendülése Itáliában már a 15. század végén komoly fahiányt okozott, és a lakosok egyes helyeken egész olívaligeteket vágtak ki. Angliában a kohászat és az ágyúöntés nagymértékű fafelhasználása az 1630-as évekre energiaválságot teremtett, és a fa ára a száz évvel korábbinak ötszörösére szökkent fel. Hazánkban az erdőpusztulásban új tényező volt a nagyarányú marhatartás, ami a nyugat-európai népességnövekedés biztosította kitérőt a piac következtében épp a hódoltság első időszakában örvendett tartós konjunktúrának, s ami a legelők bővítését kívánta meg. A szakirodalom úgy tartja, hogy az alföldi erdők kipusztulásáért elsősorban az állattartás tehető felelőssé. A könnyen megközelíthető erdei tisztásokat rendszeresen használták legeltetésre, a nehezebben hozzáférhetőket pedig kaszálóként lehetett hasznosítani. Mivel a sűrű erdő nem engedte át a napsugarat, a fákat ritkítani kellett. Ennek legáltalánosabb módja az volt, hogy a fák kérgét lehántották, vagy oly mértékben roncsolták meg, hogy az lehetetlenné tette a nedvkeringést, miáltal a fák egy-két éven belül kiszáradtak. Ezt az eljárást egykorú írott forrásaink *kerítésnek*, *környülvagdalásnak* vagy *hántásnak* nevezték.

A hatóságok, ugyanúgy, mint máshol Európában, felismerték az erdőpusztulás káros következményeit, és igyekeztek szabályozni az erdőhasználatot. Az országgyűlési törvények meghatározták, hogy az egyes végvárok az erődítési munkálatokhoz mely erdőket vehették igénybe. I. Ferdinánd 1557-ben szabályozta a koronájához tartozó országokban az erdőhasználatot, az 1565-ben kiadott erdőpátens pedig a felvidéki bányavárosok számára kötelező érvénnyel azt a hallstatti erdőrendtartást írta elő, amely már részletesen rendelkezett az erdőhasználat módjáról.

A városi számadáskönyvek már a középkor óta említenek erdőőröket, erdőővőket (*Waldreiter, custodes silvarum*). Különösen fontos volt a munkájuk a bányavárosokban, így aligha meglepő, hogy Körmöc-, Selmec- és Besztercebányán is megtaláljuk őket már a 16. században. A bányaműveléshez kapcsolódó erdőgazdálkodás a középkor óta szervezett keretek között folyt. A városi polgárok fa- és szénszükségletét a bányamester volt hivatva összhangba hozni a készletekkel és a bányaművelés szükségleteivel. Ugyancsak ő jelölte ki a bíróval együtt a szénégető helyeket. A városi favágók szállították a fát a falerakatokba, és a városi tanács felügyelte a bányafák minőségét. A faszénhez szükséges fát a szénégető vállalkozók saját favágóikkal vágatták ki, majd a fából a szénítőkben faszenet készítettek, és azt eladták a városnak.

A technológia fejlődése is hozzájárult a faállomány védelméhez. A 17. századtól hazánkban meghonosodott új típusú fűrészmalomok jóval gazdaságosabbak voltak, mint 16. századi elődeik. Amíg például a 16. századi fűrészmalomok egy rönkből csupán négy, a 17. századi malomok 7-8 szál deszkát tudtak készíteni.

Szántóföldek és mocsarak

Amíg az Alföldön és a végvárok környékén pusztultak az erdők, másutt épp ellentétes folyamat játszódott le. Az elhagyott szántóföldek, rétek helyét bozótos erdőségek foglalták el. Süttő lakói ötesztendei kitartó munkával sem tudták megtisztítani rétjüket a bozóttól, elhagyott szántóföldjeiken pedig gyalogfenyők nőttek. A Zala megyei Szemenye lakói arról számoltak be, hogy „az faluhoz közel s jóra való földeiket csak átaljából szántották s vetették, az távul valókat peniglen el hatták pusztulni, és olly erdő fogta, hogy háznak való boronát faragálnak rajta”.

A szántóföldek visszaszorulása – amelyre például a gabonatermesztés jelentős visszaeséséből következtethetünk – európai jelenség. A nagy gabonakonjunktúra idején a gabonatermesztésre kevésbé alkalmas földeket is művelés alá fogták, később azonban az időjárás hidegebbre fordulása, a földek kimerülése, de kivált a kereslet csökkenése miatt ezek művelésével felhagytak.

A hegyvidéki és a part menti erdők kiirtása a vizek terjedését segítette. A folyókba ömlő patakok erdőirtásos dombokról érkeztek, sok iszapot hoztak magukkal, a völgyeket feltöltötték, a folyómedreket eltorlasztották. Sík vidéken, ahol a folyók esése egyébként is csökkent, ilyen torlaszok miatt a folyón kisebb-nagyobb tavak keletkeztek. A korabeli határleírások telis-tele vannak tavakkal olyan helyeken is, ahol ma már hírmondónak sem maradt víz. Mindezt elősegítették a háborús viszonyok is, hisz ezek nem kedveztek azoknak a munkálatoknak, amelyekkel a korábbi századokban a folyómedreket rendben tartották. Sőt épp a háborús közállapotok követelték meg hatalmas területek tudatos elmocsarasítását. A hegyvidéken épült várak védelméről maga a természet gondoskodott. A hódoltság sík vidékein ezt a védelmet úgy próbálták biztosítani, hogy a várakat lehetőleg folyók torkolatában, kanyarulataiban építették, vagy a közeli folyók, patakok, mocsarak vizét vezették a vár köré ásott árkokba. Győr, Tokaj, Szolnok, Gyula és Temesvár, illetve Szigetvár, Kaposvár, Ecsed és Tata várát az ilyen vizek védték.

16–17. századi mocsaraink terjedéséhez hozzájárultak a gátas malmok és a halászok rekeszei, *zsallói* is. A folyókat teljes szélességükben átfogó gátak és *zsallók* a víz szabad folyását megakadályozták, és az így keletkezett mocsártengerben idő haladtával már a folyók medrét sem lehetett felismerni. A Szamos Szatmár megyei szakaszán még 1772-ben is 60 olyan gátat és *zsallót* találtak, amelyek teljes szélességében elzárták a folyót. E gátaknak azonban volt egy jótékony hatásuk is: a folyók ágai és erei, az alacsony gátak, a folyóparti ármentes területek mesterséges átvágásai, az ún. *fokok* mind azt szolgálták, hogy áradások alkalmával a víz ne rombolva, hanem szétterülve vonuljon le, fölfrissítve a kaszálókat.

Ma már alig tudjuk elképzelni, hogy az alföldi falvak kertjei alatt kikötött ladikok sorakoztak. A nagyobb folyók kanyarulatai között, a Jászságban, a Nagykunságban, a Sárréten, az Ecsedi-lápnban vagy a Rétközben a nép el volt zárva a szomszédos falvaktól, és a téli fagyok beállta előtt csak csónakon közlekedhettek. Békés, Gyula, Csaba, Makó és Szeged lakói szintén csónakba ültek, ha elintéznivalójuk akadt. Amikor a törökök határkiigazítás miatt egybehívták a békésieket és a doboziatekat, azok hajókon találkoztak. A komédiák még a 19. században is csónakon jártak, sőt halottaikat is csónakon vitték a temetőbe.

Az ország össznépessége

Történetírásunk korábban úgy tartotta, hogy hazánk népessége a hódoltság idején jelentősen visszaesett. Az 1494–1495. évi királyi számadáskönyvek adatai alapján Szabó István hazánk 15. század végi lakosságát Szlavónia nélkül 3,5–4 millióra, Bakács István a 16. század végi népességet ezzel szemben csak 2,5 millióra becsülte, és a népességpusztulást a háborús viszonyokkal és a török pusztítással magyarázta. A 17. században szerény növekedést, majd újabb pusztulást feltételezve úgy vélte, az ország 17. század végi lakossága 2,5–3 millió körül lehetett. Ezek a számok azonban nem egyeztethetők össze a 18. század végére becsült 9–10 milliós lélekszámmal, kivált, hogy a magyar népesség aránya a 18. század végén az össznépességnek csak 50%-a volt. A 18. századi bevándorlók száma azonban nem érhette el a 17. század végére feltételezett össznépességét, hiszen az országban élő nemzetiségek aránya már akkor is jelentős volt.

A bizonytalanság nagyrészt a források természetéből ered. Az egykorú népesség rekonstruálásához jószerivel csak magyar és török adólistákat tudunk felhasználni, ezekkel azonban az a probléma, hogy csak az adóköteles háztartásokat vették számba. Máig folyik a vita arról, hogy mit is kell értenünk háztartáson, s hogy az valójában hány személyt takart, azaz milyen szorzószámot kell alkalmazni, hogy megkapjuk az ország becsült össznépességét. Tudjuk, hogy voltak olyan területei az országnak, ahol a piacra termelő nagygazdák „bokraiban”, paraszti „famíliáiban” a szűkebb családdal több rokon és cseléd élt együtt, így ilyen helyeken a „háztartás” esetleg 15–20 főt is jelenthetett. Másutt viszont az önellátó paraszti famíliába tartozók száma alig haladta meg, esetleg el sem érte az 5 főt.

A 16. századi török hódoltság területére vonatkozó demográfiai becslésekre a fejadó-összeírásokat, azaz a *dzsizje deftereket* és a szandzsák-összeírásokat, azaz a *tahrir deftereket* szokás használni. Az elsőt, amint azt a neve is mutatja, az oszmán hatóságok azért készítették, hogy összeírják azokat a nem muszlim családfőket és felnőtt fiaikat, akik az oszmán államnak fizették az állami adót. A szandzsák-összeírások ezzel szemben nem a ténylegesen beszedett adókat és az azokat fi-

zetőket regisztrálták, hanem amolyan előzetes becslések voltak, amelyekkel az oszmán hatóságok az újonnan meghódított területek adózóképességét mérték fel. Káldy-Nagy Gyula hívta fel a figyelmet arra, hogy az oszmánok Magyarországon az 1570-es évekig a dzsizje adót csak a módosabb családoktól szedték, s hogy a dzsizje defterekből az adózó családfők mintegy 30%-a hiányzik. Sajnos, a 17. századra jóval kevesebb forrásunk van, és értelmezésük is több problémát vet fel, így a 17. századra vonatkozó becsléseink jóval bizonytalanabbak.

A királyi Magyarország népességének becslésére az országos adóösszeírásokat, azaz a dikális összeírásokat, illetve a földesúri uradalmak adózó népességét is tartalmazó urbáriumokat szokták használni. Dávid Zoltán vizsgálatai azonban meggyőzően bizonyították, hogy az 1598 előtti dikális összeírások teljességgel megbízhatatlanok, mert az adózás alapegységül szolgáló porta olyannyira értékét veszítette, hogy még hozzávetőlegesen sem tükrözte a valódi viszonyokat. Nem véletlen, hogy ezt felismerve a Habsburg-hatóságok 1598-tól megváltoztatták az adózás alapegységét, és ezután az országos adót házanként szedték. Az új összeírások pontosságát és a régiek pontatlanságát szemléletesen mutatja, hogy 1598-ban 16 vármegyében épp tízszer annyi házat regisztráltak, mint ahány portát két évvel korábban, s hogy az 1598. évi adatfelvétel még az 1564. évi összeíráshoz viszonyítva is 4,2-szer több adóegységet tartalmaz, jelezvén, hogy a portális összeírásokra alapozva már a század közepi népességet sem lehet még megközelítőleg helyesen sem megbecsülni. Márpedig a korábbi becslések ezeket az összeírásokat használták forrásként, így aligha meglepő, hogy oly lesújtó képet kaptak hazánk 16. századi népesedési viszonyairól. Tehát amikor az olvasó könyvünkben a korábbiaktól eltérő becslésekkel találkozunk, az nem azért van, mert történettudományunk valamiféle ideológiai meggondolásból egyszerűen „átírta” a történelmet, csupán azt jelzi, hogy az újabb becslések figyelembe veszik a forrásokról előbb elmondott tapasztalatokat.

Szabó István még úgy vélte, hogy a telekaprozódás következtében a jobbágyság zöme fél telken gazdálkodott, ezért az 1494–1495. évi összeírásban szereplő adóegységek számát kettővel beszorozta, és így jutott a 3,5–4 milliós 15. század végére feltételezett népességhez. Solymosi László és Kubinyi András kutatásai azonban bebizonyították,

hogy a 15. század végén a királyi adóalap (a porta) megfelelt a külsőségek nélküli teleknek, azaz a háztartásnak, a füstnek. Ez viszont azt jelenti, hogy az 1494–1495. évi királyi számadáskönyvekben szereplő királyi adózási egységek számát nem lehet kettővel megszorozni, hanem annyi háztartással kell számolnunk, amennyi az összeírásban szerepel. A korábbi túlzó becslésekkel ellentétben, így az utóbbi években jóval alacsonyabb számok láttak napvilágot: Fügedi Erik szerint a minimális népesség 2,3 millió fő lehetett, aminél a tényleges népesség bizonyosan magasabb volt, Kubinyi András szerint Erdéllyel és Szlavóniával együtt 2,9–3,3 millió fő.

Dávid Géza a török adóösszeírások alapján a hódoltság 16. századi népességét 0,9 millió főre, a királyi Magyarországot az 1598. évi házösszeírás adatait figyelembe véve pedig 1,8 millióra becsülte. Az Erdélyi Fejedelemségben a jóval bizonytalanabb becslések szerint 0,8 millióan élhettek, azaz az ország összlakossága a század végén 3,5 millió fő lehetett, ami – ellentétben a korábbi hatalmas pusztulásról szóló véleményekkel – szerény népességnövekedést, de a legrosszabb esetben is csak stagnálást jelent a hódoltság első századában.

Az egyes uradalmakról fennmaradt urbáriumok azonban arra engednek következtetni, hogy e globális becslések csak hozzávetőlegesen tükrözik a valóságot, és a régiókon belüli finomabb eltérések bemutatására aligha alkalmasak. Vas vármegye rohonc-szalónaki uradalmának Zimányi Vera által feldolgozott urbáriumai a jobbágy- és zsellércsaládfők számának megkétszereződését mutatják 1515 és 1601 között. A forrásokból az is látható, hogy a 16. században a nem földművelésből élő népesség jelentősen gyarapodott, ami azt jelenti, hogy az összeírásokban nem szereplők számát is magasabbra kell taksálnunk. Mindezeket figyelembe véve, Zimányi Vera a „tízkötetes” *Magyarország történetében* az ország lakosságát a 16. század végén 4–4,5 millióra tette, újabb tanulmányában azonban elfogadhatónak tartja az alacsonyabb, 3,5–4 milliós népességszámot, feltéve, hogy a 15. század végére is az újabb, alacsonyabb lakosságszámot tekintjük helyesnek.

Jóval bizonytalanabb adatok és becslések állnak rendelkezésünkre a 17. századra vonatkozóan. Valószínű, hogy a 16. század végi és a 17. század eleji hosszú háború és az azzal együtt járó pusztítás, éhínség és

járvány több helyütt jelentősen apasztotta a lakosságot. E csökkenést a század derekára sikerülhetett kiküszöbölni, de az 1660-as évek háborús viszonyai és az 1653–1656, 1660–1666, valamint az 1676–1678 között pusztító pestisjárvány ismét érzékeny veszteségeket okozott. Mindezek ellenére a lakosság száma a visszafoglaló háború előestéjén valószínűleg 4 millió fő körüli volt. A Bécs 1683. évi ostromával kezdődő és voltaképpen csak a Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc leverésével, 1711-ben véget érő, majd harminc évig tartó háborúskodás ismét megakasztotta a népesség gyarapodását, ehhez járultak még a hadak járásának kitett területek jelentős veszteségei. Ennek ellenére 1720 körül az ország lakossága már megint 4 millió fő körül lehetett.

Látható, hogy az új kutatási eredmények a 16. századra szerény népességnövekedést tételeznek fel, ami egyezik az európai trenddel, bár annak dinamikájától és mértékétől elmarad, igaz, az újabb európai demográfiai kutatásokra szintén a korábbi számok – esetenként egészen jelentős – csökkentése jellemző. Korábban történészeink hajlamosak voltak arra, hogy a magyarországi fejlődést az európaiból kiszakítva szemléljék, és a népesség csökkenését egyedül a török pusztítás számlájára írják. A kortársak sokkal árnyaltabban fogalmaztak, és tisztában voltak vele, hogy a pusztulás okai is összetettebbek. A hódoltság után összeállított tanúvallomásokban a pusztulás okaként az emlékezők a török–tatár dúlás mellett megemlítették „a Tököli-jarást”, azt, hogy „Tököli az országot pusztította”, hogy „a német felhajtotta a föld népét”, s hogy „az hamis emberek miatt” kellett elköltözniük lakhelyeiről. Az szintén jól ismert, hogy a háború Európa egyéb részein is az élet velejárója volt a 16–17. században, és egyes helyeken a magyarországihoz hasonló, másutt a magyarországinál súlyosabb pusztítással járt. Bár a történeti demográfia kutatóinak a kontinens más országaiban is sok bizonytalansági tényezővel kell számolniuk, a népesség általános gyarapodását és fogyását mutató főbb trendek tekintetében a szakirodalom meglehetősen egységes.

Táblázatunkból látható, hogy a 17. században szinte mindenütt visszaesett vagy stagnált a népesség. (Az erre utaló adatokat vastag szedéssel emeltük ki.) A leglátványosabb a népesség csökkenése a harmincéves háború (1618–1648) által sújtott német területeken volt, ahol a

16. század végi lakosság egynegyede tűnt el a következő század első felére. Az újabb kutatási eredményekből és az összehasonlító adatokból jól látható, hogy szemben a korábbi véleményekkel, amelyek katasztrofális magyarországi népességpusztulásról adtak hírt, a hazánkra jellemző népesedési trend a közép- és kelet-európaiakat követi, és sem a népességpusztulás mértéke sem tendenciája nem tér el a régióra jellemző főbb folyamatoktól.

Az egyes európai országok népességének alakulása Oroszország és a Balkán nélkül (millió fő)

<i>Terület</i>	<i>1500</i>	<i>1550</i>	<i>1600</i>	<i>1650</i>	<i>1700</i>
Skandinávia	1,5	1,7	2,0	2,6	2,9
Anglia és Wales	2,5–2,6	3,0–3,2	4,1–4,4	5,6–5,8	5,4–5,8
Skócia	0,8	0,9	1,0	1,0	1,0
Írország	1,0	1,1	1,4	1,8	2,5–2,8
Hollandia	0,95	1,25	1,5	1,9	1,9
Belgium	1,4	1,65	1,6	2,0	2,0
Németország	12,0	14,0	15,0–16,0	10,0–12,0	15,0
Franciaország	16,4	19,0	19,0	20,0	19,0
Svájc	0,65	0,8	1,0	1,0	1,2
Itália	10,5	11,4	13,1	11,3	13,3
Spanyolország	6,8	6,3–7,4	7,6–8,1	5,2–7,1	7,0–7,5
Portugália	1,0	1,2	1,1	1,2	2,0
A Cseh Korona országai	?	3–5–4,0	4,0	2,5	?
Osztrák örökös tartományok	1,5	?	1,8–1,9	1,8	2,1
Magyarország	2,9–3,3	3,3–3,5	3,5–4,0	3,5–4,0	4,0
Lengyelország	2,5	3,0	3,4	3,0	2,8

Háború, éhínség és járvány

„Nem egykönnyen lehetne elmondani, mennyi csapással sújtotta az országot a háború, az éhínség és a járvány, ez a három nyavalya” – jellemezte kora viszonyait az erdélyi krónikás. A háborúk elsősorban azzal szedték áldozataikat, hogy szétzilálták a gazdaság normális működését, és éhínséget okoztak. A rosszul táplált, legyengült szervezetet pedig könnyen megtámadták a járványok, amelyek legfőbb terjesztői a hadseregek voltak.

A szűk táborokban összezárt katonaság már önmagában is számos veszélyt rejtett. Ehhez járultak még az európai zsoldosok táborában uralkodó rossz higiéniai viszonyok, amelyeket a tábori orvosok egykorú leírásaiból ismerhetünk meg: az eltakarítatlan szemét és ürülék szanaszét hevert; a hullákat és az állati tetemeket sokáig nem temették el, vagy csak gondatlanul földelték el. A tizenöt éves háborúban tábori orvosként szolgált Tobias Coberus említette, hogy 1598-ban Esztergomban az elesett katonákat oly figyelmetlenül hantolták el, hogy a temetőt hamarosan férgek és rovarok lepték el.

Több tábori orvos is kiemelte, hogy az oszmánok között kevésbé pusztítottak a járványok, amit a fegyelmezettebb életmóddal és a rendezettebb tábori viszonyokkal magyaráztak. Valószínű, hogy a korabeli megfigyelőknek van igazuk, és az oszmánok nagyobb ellenállása a pestissel szemben valóban a jobb ellátással, valamint a szigorúbb és gondosabb tábori élettel hozható kapcsolatba, és nem azzal az egyébként nagyon érdekes hipotézissel, amely szerint az oszmánok eredetileg Közép-Ázsiából (a pestis feltételezett kiindulási területéről) érkezvén, immunisabbak lettek volna a pestissel szemben. Ez a több feltételezésre épülő gondolat járványtani alapon sem nagyon tartható, hisz jelenlegi ismereteink szerint a pestissel szemben nincs örökölhető immunitás. Ha tehát igaz, hogy az oszmán táborokat kevesebbszer látogatta meg a pestis és más járvány, azt csak a higiéniai viszonyokkal és a jobb ellátással tudjuk magyarázni. A Habsburg-szolgálatban hazánkba érkezett tábori orvosok is megemléstettek, hogy az oszmánok gondosabban elásták az ürüléket és a hulladékot, s az elesetteket is mélyebbre temették, mint a német zsoldosok. Evlia Cselebi említi, hogy amikor IV. Murád

szultán (1623–1640) a perzsiai hadjárat előtt, 1639-ben összeíratta a fővárosi céheket, 2008 sírásót és sírápolót számoltak össze. Nagy számukat Evlia azzal magyarázta, hogy a sírásókat a hadjáratokra is kirendelték. Jóllehet Evlia Cselebi számadataival nagyon óvatosan kell bánnunk, a sírásók pusztá említése is figyelmet érdemel.

A keresztény táborokban uralkodó rossz higiéniai viszonyok kedvezőtlen hatását a katonák kicsapongó életmódja tovább rontotta. A zsoldosok mértéktelen életmódját a 16. század végén egy szemtanú egyenest istentelennek, undoknak és piszkosnak nevezte, majd így panaszkodott: „Nem is mondhatom, mily kurválkodás, falás és vedelés, káromkodás, esküdözés, játék és kocka folyik mindenfelé, mely pedig ellenére van az igaz német hadi fegyelemnek, s egy nemzetnél sem divatozik. Az biztos, hogy tízezer német egy hónap alatt többet fogyaszt harminc vagy még több ezer töröknél, ki ámbár pogány, mégis önmegtartóztatásra és józanságra törekszik, s csak azt nézi, hogy lova, kardja legyen rendben, teste épen s ruhája tisztán... Hiába bizonygatják, hogy az asszonyok a mosás és ápolás miatt vannak nálok, hisz azt legények és férfiak is végezhetnék, mint egyéb nemzeteknél látjuk.” Bár pontos adataink aligha lesznek, a Flandriában harcoló spanyol csapatoknál a sereggel együtt vonuló és a katonákkal egy táborban élő asszonyok esetenként a katonaság létszámának 28%-át is kitehették, akiknek egy része prostituált volt. XIII. Lajos (1610–1643) idején a francia hadsereg számára készült utasításokban az örömlányok számát úgy szabályozták, hogy az nem lehet több a sereg létszámának 4-8%-ánál. Tudjuk, hogy a magyarországi táborok sem voltak különbe. A tábori orvosok is korholták a német zsoldosok erkölcstelen magatartását: a konyhán vagy a betegek körül segédkező asszonyok ellen ugyan nem volt kifogásuk, de azt már felháborodva említették, hogy a katonák tízéves lányokat hoztak a táborba, és azokkal fajtalankodtak.

A katonák rossz egészségügyi állapotáért az elégtelen ellátás, az akadozó ételmezés is nagyban felelőssé tehető. Nem is csoda, ha a kiéhezett katonák legott rávetették magukat az élelemre. Coberus 1598-ban hatvanhajónyi gyümölcsöt szóratott a folyóba, mert attól tartott, hogy a katonák megbetegszenek a sok gyümölcsfalástól. Több orvos is említi, hogy a húst félig főtt állapotban, rögtön az állat levágása után ették.

A rekkenő hőségben a katonák nem válogattak az italok között sem, ha nem leltek bort vagy sört, szomjúságukat a mocsarak és folyók vízával enyhítették. Mivel nem voltak hozzászokva ahhoz, hogy ilyen nagy mennyiségben igyanak vizet, az még akkor is megártott, ha nem volt szennyezett. Folyóink vize azonban igen zavaros és szennyezett volt. Több utazó megjegyezte, a Száva oly sáros, hogy a belgrádiak nem is ittak belőle, de még a Duna is bűzös volt, kivált Szalánkemén után.

Abban sem volt köszönet, ha a zsoldosok bort vagy sört ittak. Egykorú forrásaink gyakorta panaszkodnak a császári táborokra jellemző mértéktelen borfogyasztás és a részegeskedés miatt. Montecuccoli csak egyetlen előnyét látja a bornak: megfigyelése szerint a téli hadakozás idején a vizet fogyasztó oszmán katonák kevésbé voltak ellenállóak a magyarországi hideggel szemben, mint a borivó németek. Általános vélemény, hogy a magyarok körütekintőbbek voltak az italok megválogatásában, mint az idegen zsoldosok; csak végső szükségben ittak a mocsarak vizéből. Érdekes Coberus azon megjegyzése is, miszerint a magyar katonák úgy igyekeztek közömbösíteni a mocsaras víz fertőző hatását, hogy előtte fokhagymát ettek.

A 17. század végi háborúban a szövetséges hadvezetés már körütekintőbb volt: a katonák táborhelyeiken kutakat ástak, amiben tiszta és elegendő mennyiségű vizet találtak. Ugyanílyen ásott kutakból ittak a törökök is. Az oszmán hadvezetés a katonai felderítésnek köszönhetően meglepően jól ismerte mind az ellenséges, mind pedig a már meghódított területek vízlelőhelyeit. A főserег előtt haladó utászalakulatok napi járőföldre kutakat ástak, hogy az odaérkező sereg megfelelő mennyiségű és minőségű ivóvizet találjon, és hogy elkerüljék a magyarországi fertőző vizeket és az ezek fogyasztásából eredő járványokat. Az oszmán seregben minden nagyobb egység vízellátásáról külön vízfordók gondoskodtak, s Marsigli szerint vízben olyannyira nem szenvedtek hiányt, hogy abból nemcsak ivásra, de még mosásra is jutott elegendő.

A morbus hungaricus és a pestis

A morbus hungaricus, vagy ahogyan a németek nevezték, az *ungarisches Fieber* volt az a betegség, amely hazánkat a 16–18. szá-

zadban messze földön hírhedetté tette. Ez a járványos betegség, amelyet az orvostörténészek a tifusszal azonosítanak, először 1542-ben szedte áldozatait a Magyarországon harcoló császári katonaság sorai-ban, majd a nálunk megbetegedett zsoldosok elhurcolták Európa más országaiba is. A tifusz Magyarországon és a Balkánon helyi jellegű, en-demikus betegség formájában vélhetőleg korábban is ismert volt. A ma-gyarok és az oszmánok körültekintőbb higiénias intézkedései mellett főként ezzel – a betegség korábbi meglétével és a védekezőképesség ki-alakulásával – magyarázható az a kortársak által megfigyelt jelenség, hogy körükben a morbus hungaricus kevésbé pusztított, mint a nyuga-ti zsoldosok között. Az idegen katonák 1542-ben találkoztak először a betegséggel, amit a tetvek közvetítésével kaptak meg, és nem lévén immunisak, a korábbi helyi jellegű betegség hamarosan járványos, epi-demikus méreteket öltött közöttük, ezrével szedve áldozatait.

Az egykori tábori kórházak állapota is kiábrándító volt, és nem min-den alap nélkül nevezte ezeket egyik orvostörténészünk „a tudatlanság legfényesebb színhelyének”. A táborokat ellepték a kétes egzisztenciájú orvosok, a *medicasterek*, akik a nagy tudású Coberus szerint inkább a betegek pusztításában jeleskedtek, semmint gyógyításukban. Ám tu-datlanságban még ezeket is felülmúlták a tábori sebészek, a *chirurgusok*. Az egyik orvos – minden bizonnyal túlzó – állítása szerint többen pusztultak el a sebészek ténykedése miatt, mint az ellenség kardjától. A leg-hitványabbak közülük az anabaptista sebészek és a tudatlan fürdősök, azaz a *balneatorok* voltak. Ezek mögött a törökök az ötödik helyre szo-rultak vissza mint pusztító tényező. Nem voltak a kortársak jobb véle-ménnyel a hiányosan felszerelt, felette piszkos patikákról és az azokat kezelő patikáriusokról sem.

A táborok elviselhetetlen higiéniai viszonyai, a rossz élelmezés és az elégtelen orvosi ellátás, a tábori élet kicsapongásai, a szélsőségekre hajló időjárás, a mocsarak és lápok egészségtelen kigőzölgései valamilyen for-mában mind hozzájárultak a szervezet legyengüléséhez. A legyengült, fáradt szervezetet pedig hamar megtámadta a rettegett járványos be-tegség, amely zsoldosok százait vitte a sírba.

A pestis, amely 1346-ban jelent meg először Európában, Itália kikö-tővárosaiban a levantei kereskedelem hívatlan velejárójaként, a 17. szá-

Pestisjárványok és természeti csapások a 17. században

<i>Időpont</i>	<i>Pestis által érintett terület</i>	<i>Egyéb katasztrófa</i>
1599	Pozsony	
1600	Országos	Rossz termés
1601	Felső-Magyarország	Ugyanott marhavész
1602–3	Erdély	Ugyanott rossz termés
1620–27	Országos	
1633–34	Országos	
1640		Marhavész a Szepességben
1643–45	Országos	
1646	Erdély	
1649		Országos marhavész
1653–56	Országos	
1660–66	Országos	
1664		Marhavész a Szepességben
1676		Országos marhavész
1676–79	Országos	
1683		Országos aszály, rossz termés
1690		Sáskajárás Erdélyben
1690–91	Országos	
1696		Himlőjárvány Erdélyben
1698	Erdély	
1699		Himlő- és vérhasjárvány Sopronban
1700	Dél-Magyarország	
1708–11	Országos	

zadban kontinensünk nyugati felén ugyan már visszaszorulóban volt, hazánkban azonban meglehetősen rendszerességgel szedte áldozatait, nemegyszer egyéb katasztrófával párosulva.

Hazai kútfőink kivált a táblázatunkban országosként feltüntetett járványok pusztításait tartották súlyosnak. Ezek közül is kiemelkedett a század második felében az 1653–56., 1660–66., 1676–79. és a 1690–91. évi pestisjárvány. A tizenöt éves háború második felében Magyarországon egymást követték a járványok. 1599-ben Pozsony vármegyében pestis, 1600-ban Magyarország és Erdély több vidékén éhínség és pestis tizedelte a lakosságot. 1601-ben Felső-Magyarországon a pestis marhavésszel párosult. 1602-ben Erdélyben a kivételesen rossz termés és a háborús viszonyok következtében éhínség és pestis pusztított, amely még a következő esztendőben is dühöngött. A városokban a kenyeret makkból sütötték. Különösen nagy pusztításokat okoztak a járványok az összezsúfolódott városi lakosság körében. Az 1602–1603. évi erdélyi pestis idején Segesvárott állítólag 2 ezer odavaló lakos és vagy 600 odagyűlt koldus halt meg. 1621-ben a 12 ezer lakosú Debrecenben négy hónap alatt 2 ezer ember, 1645-ben Lőcsén, csak júniusban, 2214 lakos esett áldozatul a pestisnek. Az 1655. évi pestis Sopron lakóinak közel felét vitte el, s így a város lakóinak száma még 1683-ban sem érte el az 1633. évi 4 ezer főt.

A számok sajnos nem engednek betekintést a pestis okozta sok-sok családi tragédiába és abba a tehetetlen fájdalomba, amit a gyermekek és a gyöngék halála jelentett, akkor is, ha tudjuk, hogy korabeli eleink viszonya a halálhoz, kivált a csecsemő- és gyermekhalálozáshoz (épp annak gyakorisága miatt) más volt, mint a miénk. Bár mindez aligha vizsgálható, a tágabb régió adatait ismerve megint csak azt kell mondanunk, hogy sem a pestis gyakorisága, sem a pusztítás mértéke nem egyedi jelenség, nem „magyar átok”. Hasonló pusztítással járt a járvány a szomszédos országokban is. Ausztriában például az 1630-as évek pestise egyes helyeken a lakosság 50%-át is elvitte, jóllehet országos átlagban ez az arány 15% körüli lehetett, jelentős területi eltérésekkel. Az 1679. évi pestis 8-10 ezer bécsi lakos halálát okozta, azaz megtizedelte az ekkoriban mintegy 80 ezer fős császárvárost, Alsó-Ausztriában pedig a népesség 10-20%-a esett áldozatul a járványnak.

AZ ISZLÁM ERŐS VÉDŐGÁTJA

Katonai megszállás és földrajzi adottságok

Magyarország katonai megszállása sok hasonlóságot mutat a korábbi európai és közel-keleti oszmán foglalásokkal, és ezek mindegyikében felismerhető a földrajzi, geostratégiai szempontok figyelembevételével. Ezt bizonyítja a Fekete-tenger és a Duna-delta, valamint a fontosabb folyók és folyóvölgyek szisztematikus megszállása. Kilia, Szilisztra, Ruszcsuk, Nikápoly, Vidin, Galambóc, Szendrő, Nándorfehérvár, Orsova, Szörény és Buda elfoglalása biztosította a dunai vízi utat. Hasonló stratégiai megfontolásokból foglalták el az oszmánok Moszult és Bagdadot a Tigris mentén, valamint Baszrát a Tigris és az Eufrátesz összefolyásánál, ahonnan a két folyó Satt-el-Arab néven mintegy 120 km hosszú út után ömlik a Perzsa (Arab)-öbölbe, kijutást biztosítva a Baszrában épített és ott állomásozó oszmán flottának a Perzsa-öblön és a Hormuzi-szoroson keresztül az Arab-tengerre és az Indiai-óceánra a portugálok és az európai kalózok ellen. Ez volt az az út, amelyen az oszmánok összeköttetést teremtettek az ugyancsak szunnita indiai Nagymogul Birodalommal, amellyel közös Perzsia elleni szövetséget és támadást terveztek. Ugyanezt a nagyszabású stratégiai gondolkodást tükrözi II. Szelim szultán (1566–1574) Szezei-csatorna-terve Ferdinand de Lesseps előtt 300 esztendővel, vagy a Don–Volga-csatorna terve (1569).

Az oszmán vezetés stratégiai gondolkodása a magyarországi oszmán védelmi rendszer kiépítésében is megfigyelhető, bár elképzeléseiket két tényező is korlátozta: egyrészt a hódítások során „megörökölt” magyar

várak elhelyezkedése befolyásolta további terveiket, másrészt a magyar félhez hasonlóan nekik is alkalmazkodniuk kellett a terület földrajzi adottságaihoz.

A hódítókat a magyarországi oszmán végvárrendszer kiépítésében két alapvető cél vezette. Az egyik jól kirajzolódó szándék a tartomány adminisztratív központjának, Budának a védelme volt. A másik a korábbi foglalások logikáját követte: igyekeztek biztosítani a Buda védelmében és ellátásában, valamint a Bécs elleni hadjáratok logisztikai támogatásában egyaránt létfontosságú dunai vízi utat. Ezzel szorosan összefüggött a többi vízi út őrzete, amelyek birtoklása mind az általános védelmi célok, mind pedig a várak ellátása szempontjából döntő jelentőségű volt. Mivel Buda a dunai vízi út, valamint a folyó mentén haladó és már a római időkben is használt szárazföldi hadi út egyik fontos állomáshelye volt, a két cél Budánál találkozott.

A Budát védelmező oszmán várgyűrű már egy évtizeddel a város elfoglalása után – az 1552. évi foglalásokat követően – viszonylag hézagmentesen védte a tartomány központját és a lassan területileg is kiteljesedő hódoltságot. A várost és a dunai vízi utat is biztosította az 1543–44-ben elfoglalt Esztergom, Visegrád és Székesfehérvár, csakúgy, mint a környéken felépített török palánkokból álló gyűrű. Ezek között fontos volt az Esztergom védelmét erősítő Párkány (Dzsigirdelen) és az Esztergommal szemközti Szent Tamás-hegyen épült erősség (Tepe-delen), valamint Zsámbék. Hamza bég szerája (Érd) és a Csepel-sziget déli csúcsánál felhúzott Korkmaz (Adony) délről biztosította Budát. A tartomány központját őrző védgyűrű Vácnál a nógrádi várak vonalát követve ért Hatvanhoz, ahol délkeletnek fordulva Jászberényen át érte el az 1552-ben elfoglalt Szolnokot, ami a Tisza–Zagyva-torkolatot ellenőrizte.

Az ugyanekkor bevett Temesvár és Lippa, valamint az 1566-ban elfoglalt Gyula a hódoltság keleti határait és folyóit (Temes, Maros és Fehér-Körös) biztosította, és jelentősen megkönnyítette az oszmán vazallus Erdély ellenőrzését. Az 1551-ben elfoglalt Becse és Becskerek a hódoltság belsejében lévő folyók (Tisza, Béga) és utak feletti ellenőrzést segítette. A tizenöt éves háborúban az oszmán haderő a szulejmáni elképzelések jegyében ismét Bécs ellen tört, és Veszprém, Palota, Tata,

Győr, Szentmárton (Pannonhalma), Pápa és Tihany elfoglalásával igen közel került célja eléréséhez. A veszélyt érzékelő bécsi hadvezetés ellentámadást indított, amelynek köszönhetően a háború második szakaszában Palota kivételével az oszmánok valamennyi hódításukat elvesztették. Eger (1596) és Kanizsa (1600) meghódításával azonban mégis továbbterjeszkedtek, és az új területek adminisztrációjára, mint láttuk, két újabb beglerbégséget is létrehoztak. Újabb jelentős határmódosítás csak a következő század derekán történt: Várad elfoglalásával (1660) nemcsak a Sebes-Köröst vonták ellenőrzésük alá, de Erdély kapuja is a kezükre került; Érsekújvár bevétele pedig ismét a császárváros köré húzott védelmi gyűrűn ütött komoly éket, és amint azt Buda 1684. évi sikertelen keresztény ostroma bizonyította, a vár jelentősen növelte a tartomány központjának védelmét is.

Aránytalanul nagy haderő? Az Oszmán Birodalom tartományai-
ban állomásozó végvári katonaság számos egységből állt: a helyinek nevezett végvári katonák, akiket a helyi tartományi kincstárból fizettek; az Isztambulból küldött központi egységek, főként janicsárok és kisebb számban tüzérek, valamint más technikai személyzet; a tímárbirtokok jövedelmével fizetett szpáhi katonaság és az általuk kiállított *dzsebelü* katonaság; végül a különféle kisegítő alakulatok, mint például a hágókat őrző *derbendzsik* és mások. A tímárbirtokos haderőhöz sorolandó a bégek és pasák „magánserege”, ami nagyobb volt, mint arra a pasák birtoknagyságából következtethetnénk. Ugyancsak a pasák magánhadseregébe igyekeztek azok az eredetileg egyetlen reguláris egységbe sem tartozó „törekvők” vagy „önkéntesek”, akik a katonai szolgálattól várták megélhetésüket. A 16–17. században hazánkban az első, tehát a helyi alakulatok voltak túlsúlyban, bár a 17. században a központból küldött janicsárok aránya érezhetően emelkedett, ami egybeesett a birodalmi trenddel.

Korábban úgy véltük, hogy a Porta Magyarországon különösen nagy erőket állomásoztatott, és a török végváriak létszáma jelentősen felülmúlta a magyar várakban szolgáló védőket. A 17. századra vonatkozóan még kézikönyveinkben sem ritka a hihetetlenül magas, 50-70 ezer

főnyi létszám. Egyre gyarapodó adataink azonban ellentmondanak ezeknek a jobbra a keresztény kortársak becslésein alapuló túlzó számoknak, és fokozott óvatosságra intenek. Ezekből inkább az látható, hogy az oszmán kormányzat indokolatlanul nem állomásoztatott nagy erőket egyetlen fronton sem, és ha tehette, igyekezett a katonai erő mértékét és összetételét a mindenkori szemben álló fél katonaságához és összetételéhez igazítani. A 16. században Magyarországon állomásozó magyar és oszmán végvári katonaság létszámának összehasonlítása az erők viszonylagos kiegyenlítetttségét mutatja, amiből arra lehet következtetni, hogy az oszmán vezetés még a megszállást követő első évtizedekben is, amelyek pedig köztudottan a legnagyobb erőkoncentrációt igényelték, igyekezett körültekintően gazdálkodni az emberi és pénzügyi erőforrásokkal.

Hegyí Klára kiterjedt levéltári kutatásaira alapozva 18 ezer főre becsülte a 16. században a két magyarországi vilájetben (a budaiban és a temesváriban) állomásozó, készpénzzel és zsold-tímárral fizetett katonaság létszámát. A velük szemben álló magyar és horvát végekre vonatkozó főmustralajstromok szerint a magyar és horvát várakban 17–22 ezer fő között ingadozó létszámú katonaság húzott rendszeresen zsoldot. Ha mindehhez az oszmán oldalon még hozzászámítunk mintegy 7 ezer fős, tímárbirtokkal javadalmazott szpáhi katonaságot, a magyar oldalon pedig mintegy 4 ezer főt a főúri bandériumokra, ismét meglehetősen kiegyenlített létszámokat kapunk.

Amikor az oszmánok magyarországi katonai jelenlétének mértékét és jelentőségét vizsgáljuk, figyelemmel kell lennünk az oszmán határvédelmi rendszer egészére is. Bár az Észak-Afrikától a mediterráneumi szigetvilágon, a Balkánon, Magyarországon, az Al-Duna mentén, a Krím félszigeten, a Kaukázuson, valamint a perzsa-oszmán határon át az Arab-félszigetig terjedő oszmán határvédelmi rendszer története még megírásra vár, elszórt adataink arra intenek, hogy e nagyobb egységet szemlélve is óvakodnunk kell a magyarországi oszmán végvidék túlértékelésétől, hisz a birodalom keleti végein sem ismeretlen a magyarországihoz hasonló erőkoncentráció. Az újonnan meghódított kaukázusi végek Domaniszitól Jerevánig terjedő, mindössze 130 km hosszú védelmi vonalának váraiban 1585-ben 10 548 katona húzott zsoldot, azaz

majdnem ugyanannyi, mint a budai tartomány váraiban, jóllehet ez utóbbi lényegesen nagyobb kiterjedésű volt, és a birodalmat a legerősebbnek tartott ellenféllel, a Habsburgokkal szemben védte.

A forrásokból az is jól látható, hogy a hódítás utáni magasabb őrséglétszámok az oszmán uralom első éveitől kezdve, a hatalom megszilárdulását követően nagymértékben csökkentek. A négy legjelentősebb 16. századi magyarországi török végvár (Buda, Pest, Esztergom és Székesfehérvár) induló (1543. évi) létszámai már egy évtizeddel később nem egy esetben akár 40-50%-ra is leestek, és a 17. század első béke éveiben a kezdő létszámnak (10 504) csak a töredéke, így 1613-ban például mindössze 30%-a, azaz 3191 fő kapott zsoldot.

Amint láttuk, a 17. században a magyarországi török várak a korábbi két vilájet helyett már hat beglerbégség alá tartoztak. Még a századfordulón, 1596-ban foglalták el az oszmánok Eger, ami körül azonnal egy újabb vilájetet alakítottak ki. A vilájetszékhely Eger őrségén kívül ide tartozott Heves, Szarvaskő, Sirok, Cserépvár, Szolnok, Szentmiklós és Csongrád várának katonasága. Ezt követte 1600-ban a kanizsai vilájet, amelyet a kanizsai, szegedi, berzencei, babócsai, szigetvári, barcsi, pécsi, kaposvári, baranyanádasdi, szászvári erősségek és az eszéki híd őrsége védett.

Kanizsa jó példája annak, hogy az egymásra vigyázó oszmán és magyar várakban az erőket igyekeztek kiegyenlíteni. Az 1650-es években az oszmánok által elfoglalt Kanizsát 1670 fő védte, a Kanizsával szembeni magyar várakban (Körmend, Egerszeg, Pölöske, Kapornak, Egervár, Kemend, Lövő, Magyarosd, Tótfalu, Kiskomárom, Zalavár, Szentgrót, Szentgyörgy és Bér) pedig húsz évvel korábbi adatok szerint 1300 és 1500 katona szolgált. Még nagyobb hasonlóságot mutat a szemben álló várak őrségének összetétele. A kanizsai törököknek több mint 60%-a gyalogos volt, a lovasok az őrségnek csak 37%-át alkották. A Kanizsával szembeni magyar végváriak 59–64%-a volt gyalogos, a lovasokhoz pedig csak 36–41%-uk tartozott. A gyalogosok viszonylag nagy száma első látásra meglepőnek tűnhet, hisz a magyar és oszmán várakban köztudottan a végvári hadviselésre és a portyákra sokkal alkalmasabb lovasok voltak túlsúlyban. Ez az eltérés azonban érthető, ha figyelembe vesszük a terület természetföldrajzi adottságait. Kanizsa és a vele

szembeni várak őrségének a Kanizsa-patak, a Zala és a Mura folyó mesterséges gátakkal felduzzasztott vízi világához, a folyók ártereihez, mocsaraihoz, malomtavaihoz és nádasaihoz kellett igazodnia. Márpedig a mocsárvilágban a gyalogosoknak több hasznát lehetett venni, mint a lovasoknak, akiknek igazi terepe, „sétáló palotájok” a Balassi Bálint által is megénekelt „az nagy széles mező, az szép liget s erdő” volt. A lovasok, ha tehették, kerülték a mocsarakat, hisz a „vitéz próba helye, kiterjedt sík mező”.

Az eddig ismertté vált adatok alapján az 1610-es években az akkor négy vilájetbe szervezett oszmán végvárok zsoldos katonaságát mintegy 19 000 főre tehetjük, az alábbi megoszlásban.

Az oszmán zsoldos várkatonaság létszáma Magyarországon a 17. század első felében

<i>A vilájet neve</i>	<i>Időpont</i>	<i>Létszám</i>
Buda	1613	7836
Temesvár	1613	3679
Eger	1605/06	3409
Kanizsa	1618	3789
Összesen		18 713

Hegyí Klára egy 1613-as listára alapozva úgy vélte, hogy a birodalom váraiban szolgáló 38 196 katonából 28 024 fő (73%) a hódoltságot és Boszniát védte. Maga is utalt azonban arra, hogy a listából hiányzik Anatólia és Egyiptom, ami szerintünk súlyosan torzítja a képet. Aligha hihető, hogy Bagdadban és tartozékaiban csak 791, az aleppói vilájet váraiban pedig csak 928 fő szolgált volna, kivált, ha figyelembe vesszük, hogy Bagdadot 1670-ben 5500, a század végén pedig több mint 7 ezer portai janicsár védte.

További probléma, hogy a lista csak a várak zsolddal fizetett katonáit tünteti fel, így a tímáros katonaságról értelemszerűen semmit sem mond. Ezekkel is számolva, az arányok jelentősen megváltoznak. Sajnos, azonos időpontból nincs összehasonlítható adatunk, de egy 1631-ből való forrás alapján a birodalomban szolgálatot teljesítő tímáros szpáhi

katonaságot 106 600 főre tehetjük, amiből alig 8050 fő, azaz a birodalom javadalombirtokos katonaságának mindössze 7,5%-a állomásozott a budai és a temesvári beglerbégség területén. Ha mindehhez még hozzávesszük a boszniai vilájet 5082 fős tímáros katonaságát, akkor is azt az eredményt kapjuk, hogy a boszniai és a két magyarországi vilájetben (a forrás más magyarországi beglerbégségben nem említ tímárosokat) a birodalom javadalombirtokos katonaságának csak 12%-a állomásozott. A tímáros katonaságnál az arányok tehát épp ellenkező tendenciát mutatnak, és jól ellensúlyozzák a zsoldos katonaság eloszlásában 1613-ban a magyarországi és a boszniai végek javára tapasztalt (de a forrás hiányos volta miatt erősen torzult) arányeltolódást.

További óvatos következtetésként megállapítható, hogy a magyarországi oszmán várak őrhada (19 ezer zsolddal fizetett katona + 8 ezer javadalombirtokos) a 17. század első harmadában sem az összlétszámot, sem pedig a zsoldos–javadalombirtokos katonák arányát tekintve nem változott lényegesen a 16. századi állapotokhoz képest. A szerény létszámemelkedés is könnyen magyarázható az ugyancsak szerény területgyarapodással. Figyelembe véve azonban a javadalombirtokos katonaság ekkoriban igen gyenge harcértékét, a fenti adatok birodalmi szintű összevetése némileg mégis kiemeli a magyar és boszniai végek katonai jelentőségét.

Ez a kép vélhetőleg módosult a század középső évtizedeiben, amikor a birodalom az anatóliai felkelések és főként a perzsiai háborúk, majd pedig a krétai háború megnövekedett katonai igényét a haderő átcsoportosításával is igyekezett kielégíteni. Valószínű, hogy az átcsoportosítás az egyelőre nyugalmasnak tűnő magyarországi frontot is érintette. Erre utal, hogy 1642/43-ban a budai vilájet váraiban csak 8200 janicsár állomásozott.

A század második feléből a 6 ejáletből egyelőre csak 3 tartomány katonaságára vannak adataink, de ezekből arra következtethetünk, hogy az őrség létszáma ismét emelkedett, hisz az ismert 3 ejálet katonái majd annyian voltak, mint a század elején az összes magyarországi oszmán zsoldos várvédő.

Az oszmán zsoldos várkatonaság létszáma a váradi, az újvári és a budai vilájetben 1662–1663-ban

<i>A vilájet neve</i>	<i>Időpont</i>	<i>Létszám</i>
Várad	1662	2503
Újvár	1663	2806
Buda	1662/63	12 734
Összesen		18 043

Deficit és hódító politika

A Magyarországon állomásoztatott oszmán katonaság fizetése igen nagy terheket rótt a kincstárra. Az Isztambulból hazatérő Habsburg-követ 1542-ben azt a korábban hallatlan hírt hozta, hogy Szulejmán szultán kincstára teljesen üres, a várak őrségét már két éve nem tudják fizetni, mivel Buda védelme minden pénzt elnyel. 1552/53-ban valóban 22 millió akcsét kellett a birodalom központjából Budára küldeni, hogy ki tudják fizetni az őrség zsoldját. A vilájet saját bevételei 1558/59-ben 6,4 millió, a következő évben pedig 8,8 millió akcsét tettek ki, ezzel szemben a kiadások 23-23,5 millió akcséra rúgtak. A bevételek tehát a kiadásoknak 28, illetve 38%-át fedezték.

A korábbi munkák a fenti két adatra alapozva gyakorta eltúlozták a magyarországi oszmán uralom deficitese jellegét, és ebből elhamarkodott következtetéseket vontak le az oszmán vezetés Magyarországgal kapcsolatos politikai döntéseit illetően. Eltekintve most attól, hogy az oszmán megszállás második évtizedéből származó két adat kivetítése a hódoltság egész időszakára módszertani szempontból sem helyes, megalapozatlannak tűnik az a gondolat, miszerint a magyarországi tartomány esetleges ráfizetése jellege vagy a deficittel kapcsolatos előzetes várakozások korlátozták volna az oszmán kormányzat hazánkkal kapcsolatos politikai lépéseit, és hogy egy előre feltételezett deficit tántorította volna el Szulejmán szultánt attól, hogy hazánkat már Mohács után megszállja. Véleményünk szerint az akkori döntésben nem ilyen (mellesleg előre nehezen megjósolható) pénzügyi okok vagy egyéb fi-

nanciális meggondolások, hanem az oszmán politika korábbi reflexei játszottak szerepet.

Világhódítókat egyébként sem szoktak visszatartani valós vagy feltételezett pénzügyi nehézségek. Ezzel persze nem azt akarjuk állítani, mintha az oszmán kormányzatot a gazdaság és a pénzügyi helyzet nem érdekelte volna. Épp ellenkezőleg, láthattuk, hogy az oszmán gazdaságpolitika „a bőség gazdaságának” megteremtésére törekedett. A balkáni bányáknak (kivált az ezüstabányáknak) a birodalmi gazdaságba történt szisztematikus bekebelezése és integrálása vagy az 1660-as években a magyarországi bányavárosok elfoglalásával kapcsolatos tervek pedig azt bizonyítják, hódításaik alkalmával az oszmánok nagyon is mérlegelték az elfoglalandó terület gazdasági helyzetét. Amikor azonban a feltételezhető vagy valóságos deficit és a politikai célok kerültek egymással szembe, rendre a politikai akarat győzedelmeskedett, ha kellett, a deficit vállalása árán is. Mellesleg az oszmán vezetők, akik a határ menti török hírszerzésnek köszönhetően nagyon is tisztában voltak a meghódítandó magyar területek gazdasági lehetőségeivel, nem a deficittől tartottak (amint azt egyes kutatók gondolják), hanem épp ellenkezőleg, arra számítottak, hogy Magyarország megszállása gazdaságosabb, mint János királyt támogatni költséges és gyakori hadjáratokkal Habsburg Ferdinánddal szemben. Ezért javasolták a pasák a Mohács utáni években többször is Magyarország meghódítását, vagy hogy a szultáni udvar korabeli „magyar szakértőjét”, Lodovico Grittit idézzük: „vigyék a szandzsákot Budára”, azaz tűzzék ki az oszmán zászlót (szandzsákot) Buda várára.

Az 1559/60. évi deficités állapot egyébként sem általánosítható a magyarországi oszmán uralom egész idejére. A tartomány gazdasági-pénzügyi helyzete a török berendezkedés megszilárdulását és az adóztatás konszolidálódását követően, az 1570-es években jelentősen javult. 1571 és 1581 között a tartomány saját bevételei (tízéves átlagban: 21 millió akcse/év) a zsoldszükségletnek (tízéves átlagban: 22,5 millió akcse/év) már 90%-át fedezték, szemben az 1559. évi 28%-kal.

Azt is láttuk, hogy birodalmi összehasonlításban – a korábbi véleményekkel ellentétben – a magyarországi katonai megszállás nem számított kivételesnek, és úgy tűnik, ez a megállapítás igaz a megszállás ter-

heire is. A már említett kaukázusi végvidéken szolgáló és a budai tartomány őrségével közel azonos létszámú katonaság zsoldterhei 1585-ben ugyanis majd 48 millió akcséra, azaz (nominálisan) a budai várak zsoldszükségletének több mint kétszeresére rúgtak. Számolva az 1585. évi devalvációval, a kaukázusi végek katonáinak évi zsoldja 400 ezer arany-nak felel meg, szemben a budai tartomány 320-340 ezres zsoldterhével.

A Balkánról támogatott tartomány 1588 végére a két magyarországi tartományban ismét pénzügyi gondok mutatkoztak, de a temesvári vilájet pénzügyi helyzete hamarosan konszolidálódott: 1591-ben a tartomány bevételei 10,8 millió akcséra, kiadásai pedig 7,5 millió akcséra rúgtak, így nem okozhatott gondot a tartomány váraiban állomásozó katonaság 6,3 millió akcsét kitevő zsoldjának kifizetése, sőt a szomszédos budai tartomány támogatása sem.

A századvég hosszú háborúja egy csapásra felforgatta a magyarországi tartományok gazdasági és pénzügyi helyzetét. A háború idején a budai vilájet bevételeinek mindössze 17%-a származott helyi forrásokból, jöllehet ezt megelőzően a saját bevételek az összbevétel 80-90%-át alkották. A 17. század elejére a temesvári vilájet is deficitessé vált.

A századforduló után a budai kincstár ismét külső támogatásra szorult. 1612 májusában az isztambuli belső kincstárból 40 ezer aranyfrintot küldtek a budai, egri és temesvári vilájet váraiban szolgáló katonák zsoldjára. 1618/19-ben a magyarországi tartományok dzsizijebevételeinek 77%-a nem a magyarországi területekről, hanem a Balkánról, a Duna–Száva vonaltól délre eső területekről származott.

Hasonló tanulságokkal szolgált a budai vilájet 1662/63. évi pénztári naplója. Az összjövedelem (37,3 millió akcse) több mint 45%-át kitevő dzsiziejövedelem zömét a Duna–Száva vonaltól délre fekvő családok fizették. Ugyanígy alakult a másik fontos bevételi forrás, az összjövedelem 40%-át alkotó *mukáta*jövedelmek összetétele is: ekkor a budai kincstár alá tartozó mukátaák jövedelme 15,2 millió akcse volt, de a tartomány területéről ennek az összegnek alig több mint harmada érkezett. A bevétel kétharmadát a balkáni területekről gyűjtötték össze. A

budai vilájet pénzügyi egyensúlyát tehát ismét külső forrásokkal kellett megteremteni. Ekkorra azonban a segélyek már nem a birodalmi fővárosból, hanem a Buda alá rendelt balkáni területekről érkeztek. Hasonló képet mutatnak az érsekújvári tartomány pénztári naplói is.

Élelem- és hadianyag-ellátás, várerődítések

Az élelem- és hadianyag-ellátás területén a Porta arra törekedett, hogy a szükségleteket vagy azok döntő részét helyben, a magyarországi török területekről szerezze be, és úgy tűnik, ebbéli próbálkozása – legalább békeidőkben – sikeres volt. Közismert, hogy a Balkánnal ellentétben, ahonnan a hadjáratokra tízezerszám hajtották el az állatokat, és ahol végig ellenőrzésük alatt tartották az állattenyésztést, Magyarországon nem gördítettek akadályt a magyar marhaexport elé. Márpedig ha élelmezési gondjaik lettek volna, aligha engedik meg, hogy a magyar marhakereskedők évente több tízezer jószágot vigyenek ki a hódoltság területéről.

Hasonló volt a helyzet a hadianyag-ellátást illetően is. Mivel a birodalom jelentősebb löpormalmi (Isztambul, Gallipoli, Szaloniki, Izmir, Belgrád, Bor, Van, Kairó, Bagdad, Aleppo stb.) a magyarországi végvártól roppant távolságra voltak, s mivel a szállítás közismerten nagy költséggel járt, a Porta érthetően arra törekedett, hogy az újonnan felállított magyarországi vilájetek lehetőleg maguk biztosítsák az itteni várak löporszükségletét. A feltételek ehhez minden tekintetben kedvezőek voltak, hisz Magyarország Európa azon területei közé tartozott, ahol gazdag salétromlerakódásos helyek keletkeztek. Itt már a hódoltság előtt is termeltek salétromot, s a salétromtermelés a későbbiekben is a legismertebb népi iparágak közé sorolható. Kisebb mennyiségben szinte minden végvárban készítettek löport, a termelés zöme mégis a budai és a temesvári löpormalmokban folyt. A budai termelés évi 54 és 162 tonna körül ingadozott a 16. század második felében. A kedvező helyi adottságoknak és a jól szervezett termelésnek köszönhetően a magyarországi löpormalmok békeidőkben fedezték az itteni török végvárak löporszükségletét, sőt a Magyarországon termelt és felhalmozott löporból a birodalom egyéb területeire is szállítottak. Hadjáratok idején

természetesen a magyarországi front is lőporszállítmányokra volt utalva, ez azonban nem volt kivételes jelenség, hisz a birodalom egyetlen lőpormalma sem volt képes a területén harcoló hadak lőporellátására.

A Porta készpénzkiadásait az is csökkentette, hogy a magyarországi oszmán várak építése és erősítése döntően helyi építőanyagok felhasználásával és a hódoltsági magyar lakosság munkaerejével történt. Az építőanyagokat igyekeztek a hódoltsági magyar lakosságtól természetben beszedett adó formájában előteremteni. Az erősítési munkálatok során felmerülő költségeket is a helyi vagy a közeli kincstári bevételekből, az 1570-es évektől kezdve pedig az egyre gyakrabban és egyre rendszeresebben kivetett ún. rendkívüli adókból fedezték. Ilyenkor az érintett területek rájái *támir akceszsi*, azaz javítási pénz címén „minden háne után egy-egy gurust vagy filórit szoktak adni”.

A 17. századi „kis háborúk” idején a várak állapota sokat romlott. Ezt ismerhette fel Murteza budai pasa (1626–1630), a század egyik leglátványosabb budai kormányzója, amikor saját kezdeményezésére átfogó karbantartási és várerősítési munkákat végeztetett. A munkálatok kettős célt szolgáltak. Az egyik cél a magyar és horvát végvidék váraival farkasszemet néző legfontosabb magyarországi oszmán erősségek renoválása és rendbetétele, a másik „a császári hadi út” Belgrád–Buda közti szakaszának megerősítése volt. Az elsőt a Buda, Pest, Esztergom, Vác, Székesfehérvár, Palota, Eger, Hatvan, Gyula és Kanizsa várán végzett erősítési munkálatok, a másikat pedig a Belgrád, Ilok, Pétervárad, Valkóvár és Eszék várán, valamint az ercsi palánkon, illetve a koppányi szandzsák nyolc és a simontornyai szandzsák öt palánkján, valamint néhány hídon végzett javítások jelzik.

A javításokat felsoroló forrás egyben kiváló helyzetjelentés a magyarországi oszmán várak fényesnek aligha mondható állapotáról. Az is jól érzékelhető, hogy a munkálatokban Buda és a tartomány központjának védőgyűrűje kiemelt szerepet kapott: Buda, Esztergom, Vác és Székesfehérvár várán végezték a legtöbb és legalaposabb munkákat. Buda várának falai több helyen javításra szorultak, ezért a falakat és a bástyákat rendbe hozták. „Esztergom várában négy nagy torony újonnan megcsináltatott, mindegyiknek falai hat-hat rőf [4,5–4,8 m] vastagok és negyven-negyven rőf [30–32 m] magasak; minden torony olyan mére-

tűre csináltatott, hogy három sor ágyú és háromszáz-négyszáz ember harcolhat rajta.” A váci vár sövényfalait kővel erősítették meg, és három darab – hat-hat rőf (4,5-4,8 m) széles és harminc-harminc rőf (23-24 m) magas – tornyot építettek. Székesfehérvárott „igen alkalmas helyeken” két nagyobb bástyát hoztak rendbe, amelyeknek falai hét rőf (5,3-5,6 m) szélesek voltak, és amelyeken a jegyzék készítője szerint akár 7-800 ember is harcolhatott. A székesfehérvári munkálatok eredményeként az egyébként is erős vár még biztonságosabb lett, és az összeírást készítő biztosnak az volt a véleménye, hogy „a magasságos Allah segedelmével remélhetőleg a báljemez ágyúk [nagyobb ostrom-ágyúk] két-három hónap alatt sem vívják meg”.

A várak mellett a fontosabb hidakat, átkelőket, illetve az ezeket őrző kisebb palánkokat is rendbe hozták. Eszéknél a Dráván új pontonhidat készítettek, és kijavították az Eszéktől Dárda felé vezető út egyik állomáshelyének a hídját is. „A Valkóvár közelében folyó Vuka folyó hídja a szigetvári hadjárat óta nem lévén felújítva, közel állt a pusztuláshoz, mivel fölöttébb forgalmas átkelőhelyen van, 740 rőf [560-590 m] hosszú nagy híd építtetett.”

Az oszmánok azonban komolyabb erődöket nem építettek Magyarországon, és a század végére a várak állapota megint sokat romlott. Ez igaz volt a hódoltság belső területeire és még fokozottabban a balkáni várakra. Girardin francia követ, aki 1687-ben együtt vonult a szultáni táborral, meglehetősen rossz véleménnyel volt a várak állapotáról, mivel azokat komolyabban soha nem erősítették meg, és ha a szükség úgy hozta, akkor is csak javígtatták, azt is rosszul, néhány szerencsétlen és tapasztalatlan renegát segítségével, mivel egészen a visszafoglaló háborúig úgy vélték, hogy fő erejük népes seregükben van.

A KERESZTÉNYSÉG VÉDŐBÁSTYÁJA

A magyar történelmi munkákban mindig is előszeretettel emelik ki Magyarország történelmi szerepét a „törökellenes” védelemben, amit persze minden kor a saját értékítéletéhez igyekezett igazítani. A szellem-történeti iskola a magyar nép hivatástudatáról beszélt, míg 1948 után egy ideig inkább a kelet- és délkelet-európai népeknek a „török” hódítók elleni közös harcáról, a „török iga” lerázására tett közös erőfeszítéseiről esett szó. És itt érdemes a szóhasználatra is figyelni: hangsúlyos a régió megnevezése, még nem kelet-közép-európai népekről (ez a kifejezés csak az 1970-es években terjed majd el), hanem kelet- és délkelet-európai népekről, azaz az akkori szovjet blokk országairól van szó. Hasonlóképp tanulságos a „török iga” kifejezés, amelynek roppant népszerűsége az 1950-es és 1960-as évek közép- és kelet-európai történetírásában aligha véletlen. A szóhasználatban nem nehéz felfedezni az akkoriban „irányadó” szovjet történetírás hatását és az orosz-szovjet történelmi párhuzamot, azaz az orosz nép ugyancsak évszázados küzdelmét a tatár hódítók, a „tatár iga” ellen.

A „kereszténység védőpajzsa, védőbástyája” kifejezés természetesen korabeli. Cuspinianus 1526-ban már nemcsak az uralkodóra vagy egy-egy kiváló harcosra (például Hunyadi Jánosra) használja, hanem az egész országot érti ezen. Közismert azonban, hogy a védelem terhét Magyarország nem maga viselte. A Mohács előtti magyar védelmi rendszerben – és ez nem tévesztendő össze a végvárrendszerrel, amely az előbbinek csak egyik, jóllehet nagyon fontos eleme volt – a délszláv vazallus államok kulcsszerepet töltöttek be. A középkori magyar királyok

ugyanis ugyanolyan ütközőállamnak használták azokat, mint tárgyalt korszakunkban a Habsburgok Magyarországot, amire kivált azoknak a figyelmét érdemes felhívni, akik a Habsburgokat épp ezért szokták elmarasztalni.

A végvárrendszerben harcoló szerbek és horvátok a magyarokkal vállvetve védték az országot és Európát, igaz, a szerbeket az oszmán végvárakban is megtaláljuk. Az is jól ismert, hogy a horvát végek fenntartása a belső-ausztriai rendek anyagi és katonai segítsége nélkül ugyanúgy elképzelhetetlen lett volna, mint a magyarországi várak építése, „jó karban tartása”, és az őrség fizetése a német birodalmi, az osztrák, a cseh és a morva rendek tehervállalása nélkül.

Azt is látnunk kell, hogy a magyarországi védelmi rendszer csupán egyetlen, még ha igen fontos szakasza is volt annak a hatalmas oszmánellenes védelmi rendszernek, amely az észak-afrikai spanyol *presidió*kól kiindulva, a mediterráneumi szigetekre, a dalmát tengerparton, a stájerországi, magyarországi, lengyelországi végvárak mentén a dél-oroszországi védelmi övezetig húzódott. Meggyőződésünk, hogy a magyar védelmi rendszer történetét, szerepét és jelentőségét csak akkor fogjuk megérteni, ha azt az oszmánellenes keresztény védelmi rendszer egészén belül, annak részeként fogja majd vizsgálni a magyar történettudomány. Mivel azonban erre még alig történt kísérlet, e rövid fejezetben mi sem szolgálhatunk ilyen összehasonlítással. Azt azonban hangsúlyoznunk kell, hogy a „kereszténység védőpajza” címre rajtunk kívül még nagyon sokan igényt tarthatnak, és a fogalmat más nemzetek, így például a lengyelek is joggal és büszkén használták.

Az európai „hadügyi forradalom”: A kutatók egyetértenek abban, hogy a 16–17. században

Magyarország és az oszmánok

az európai hadügy fejlődésé-

ben igen fontos változások történtek, amit gyakran „hadügyi forradalomnak” is neveznek. A hadügy fejlődésének középpontjában a tűzfegyverek szerepének növekedése; a fegyverek technikai tökéletesedése; az ostromtűzéség elleni védelmet jobban biztosító megújuló várépítészet; valamint a gyalogság létszámának emelkedése, taktikájának és

fegyverzetének fejlődése állt. A lándzsát és a pikát kiszorította az íj és a puska, a feudális lovagi seregeket legyőzték a lineáris harcrendben folyamatosan tüzelő zsoldos gyalogosok, a 17. század végére pedig megjelent a szurony, ami tovább növelte a gyalogság ütőerejét. Fontos újtásnak számított a Németalföldön az 1590-es években a Maurice és William Louis nassauai gróf által bevezetett kontramars, ami azt jelentette, hogy az egymás mögé hat-tíz sorban felsorakozott katonák első sora szabályos sortüzet adott le, majd az alakzat hátuljára ment fegyverét megtölteni, eközben a mögötte álló sor katonái léptek a helyére és tüzeltek. A jobb fegyverekkel rendelkező, képzettebb lövészek gyorsabban töltötték meg a fegyvereiket, miután a sor hátuljára futottak, így az alakzatban kevesebb sor is elegendő volt, azaz növelni lehetett a szélességet, s több puskával tudtak egyszerre tüzelni. A kontramars segítségével sikerült a tüzelést folyamatossá tenni, és jelentősen növelni a tüzerőt és a tűzgyorsaságot. A gyalogsághoz viszonyítva egyre kisebb létszámú lovasság főként nehéz vértesekből, valamint gyalogosharcra is kiképzett dragonyosokból, azaz lóra ültetett gyalogosokból állt.

Ezzel egy időben robbanásszerű növekedés következett be a hadseregek létszámában. A nagyobb hadseregekkel pedig már csak olyan hadvezetés volt képes operálni, amely a korábbinál bonyolultabb és összetettebb stratégiai feladatok megoldására is képes volt. A nagyobb hadseregekkel vívott, egyre inkább elhúzódó háborúk pedig egyre nagyobb terhet róttak a társadalomra, a gazdaságra és az állami adminisztrációra, és új igazgatási, finanszírozási rendszereket hívtak életre. Mivel e jól képzett és drága hadakat már nem volt érdemes a hadjáratok után sem szélnék eresztetni, a fejlődés az állandó hadseregek kialakulását segítette elő.

Az új hadseregeknek hosszabb távon – érvelnek az elmélet képviselői – meghatározó szerepük volt az abszolutista államok kiépítésében, amennyiben a hadsereg birtokában az uralkodó véglegesen felülkerekedett a rendeken, akik anyagi erőforrásaik korlátozott volta miatt nem állhatták a fegyverkezési versenyt, és nem voltak képesek sem összefüggő és roppant költséges végvári rendszerek építésére, sem e várak bevételéhez ekkor már elengedhetetlenül szükséges komoly ostromtűzer-

ség kiállítására, sem pedig a központi állami hadakhoz mérhető, nagy létszámú mezei seregek fenntartására.

Ezeknek a változásoknak még egy területen volt döntő jelentőségük: hosszú távon nagyban hozzájárultak az európai államok Európán kívüli sikeres expanziójához, megteremtve a katonai – és közvetve a gazdasági, logisztikai és államigazgatási – alapokat az európai hatalmak gyarmatosításához. Magyarország szempontjából e változások azt jelentették, hogy az európai hatalmak és az Oszmán Birodalom közti erőegyensúly lassan az előbbiekre javára mozdult el.

A nemzetközi szakirodalom korántsem egységes a tekintetben, hogy a reneszánsztól a 18. századig tartó hosszabb korszakon belül melyik alperiódusban történtek a leglényegesebb hadügyi-modernizációs változások, azaz melyik időszak érdemli ki a „hadügyi forradalom” elnevezést. Michael Roberts majd ötven évvel ezelőtt megjelent tanulmányában az 1560 és 1660 közötti időszak, kivált a harmincéves háború és Gusztáv Adolf katonai újításai kaptak kitüntető helyet. A magyarországi szakirodalom az utóbbi években Geoffrey Parker periodizációját és elméletét fogadta el, amely a hangsúlyt a tűzfegyverekre, a kézi lőfegyverrel felszerelt gyalogosalakulatokra és a nálunk olasz bástyás várépítészeti stílusnak nevezett *trace italienné*re helyezi, és ezért értelemszerűen a 15. század végi és a 16. század eleji hadügyi változásokat minősíti a forradalmi jelzővel.

Bár Parker elmélete a nemzetközi irodalomban nagy vitát váltott ki, és sokan hevesen támadták, nálunk csak sajátos magyar szempontból érte kritika az elméletet, jelesül a hazai irodalom azért bírálta, mert az hazánkat kizárta a „hadügyi forradalom” által érintett európai régióból. Az elmélet sarkpontjait a hazai irodalom soha nem vitatta, azokat kritika nélkül átvette, olyannyira, hogy épp azokkal támasztotta alá érvelését. Eszerint hazánk nagyon is része volt ennek a Parker-féle „hadügyi forradalomnak” (pontosabban, azt a bécsi hadvezetés hozta be Magyarországra), hisz a Magyarországon harcoló császári-királyi katonaság fegyverzete, a sereg összetétele (a kézi lőfegyverrel felszerelt gyalogosok és a lovasok aránya), valamint taktikája az európai mintákat követte (ezt mellesleg Parker sem tagadta), nem is beszélve arról, hogy fonto-

sabb várainkat (Győr, Komárom, Érsekújvár, Kanizsa vagy Várad) közismerten az olasz erődítési iskola tervei szerint építették.

A nemzetközi történetírás sokkal kritikusabb az elmélettel szemben. Mind az Európával, mind pedig az Európán kívüli civilizációkkal foglalkozó történészek komoly kételyeket fogalmaztak meg a „hadügyi forradalom” elméletével és főként annak nálunk is elfogadott periodizációjával kapcsolatban. Rámutattak például arra, hogy a zsoldkimutatásokban és a toborzási listákon szereplő „elméleti” létszámadatokat nem lehet mérvadónak tekinteni, és a hadsereglétszámok növekedése korántsem volt olyan látványos, mint azt Parker véli. Mások a *trace italienne* Parker által hangsúlyozott szerepét vitatták, illetve a középkori újítások vagy az 1660 utáni hadügyi reformok jelentőségét emelték ki, miként Jeremy Black. Ez utóbbi periódus mind a kvantitatív (hadsereglétszámok, flottanagyságok, fegyverzet), mind a kvalitatív mutatókat (szurony, új típusú hadihajók és fegyverek stb.) tekintve jelentősebb a megelőző korszaknál, ráadásul a 17. század második felére az európai hatalmak a korábbi (egyébként több vonatkozásában vitatható) haditechnikai fölény mellett ebben a korszakban már olyan területeken is érezhető előnyre tettek szert a nem európai birodalmakkal szemben, mint a hadügyi adminisztráció, a kartográfia, a logisztika vagy a hadseregek finanszírozása. Black szerint helyesebb „hadügyi forradalmakról” vagy egymást követő hadügyi átalakulásokról beszélnünk, beleértve a középkori, a kora újkori, az 1660 utáni, valamint a napóleoni háborúk (1792–1815) idejének hadügyi fejlődését.

Az európai és az oszmán hadügy fejlődésének összehasonlító vizsgálata szintén megkérdőjelezi a „Nyugat felemelkedése” és a „Kelet hanyatlása” címszavak alatt összefoglalt tradicionális Európa központú szemléletet. Semmi jelét nem látjuk annak, hogy a 16. században az európai hadseregek akár a fegyverzet, akár a logisztika területén döntő fölényben lettek volna az oszmánokkal szemben. Épp ellenkezőleg, azt gondoljuk, hogy az oszmánok a 17. század végéig teljesen egyenrangú partnerei európai ellenfeleiknek, és a tizenöt éves háborúban mutatkozó keresztény tűzerőnek sem volt (önmagában nem is lehetett) döntő jelentősége, amint azt a háború menete és kiegyenlítetttsége, valamint az oszmán sikereket (Eger és Kanizsa elfoglalása) elismerő zsitvatoroki

béke is mutatja. Ne feledjük, a 16–17. században soha nem az európai hadseregek veszélyeztették Konstantinápolyt, hanem még a 17. század végén is a szultán hadai ostromolták (igaz, sikertelenül) a császárvárost. A visszafoglaló háború is csak részleges (bár hazánk történetében kétségtelenül fordulópontnak számító) sikereket hozott a kereszténység és az iszlám évszázados küzdelmében, és a Szent Liga seregei végül megtorpanak Magyarország déli határainál. A Balkán „felszabadítására” és Konstantinápoly elfoglalására szövögetett tervek meghaladták az európaiak erejét, akik egyébként is csak úgy tudták kiűzni az oszmánokat Magyarországról, hogy szinte fél Európa erőforrásait mozgósították, és egy időben három (ha Golicin tatárokat lekötő hadjárait is számítjuk, négy) fronton indítottak összehangolt támadást az Oszmán Birodalom ellen. Jóllehet megtorpanásukért nem kis részben XIV. Lajos támadása és a „kilencéves háború” a felelős – ami a Habsburgokat komoly erőmegosztásra kényszerítette –, de a tizenöt éves háború idején a technikailag állítólag gyengébb oszmán haderő hasonló helyzetben, kétfrontos háborúra kényszerítve (anatoliai dzseláifelkelések és az 1603-ban kiújult Szafavida–oszmán háború) sikeresen és újabb hódításait megtartva zárta a háborút a „hadügyi forradalom” állítólagos mintaseregei ellen.

Nem akarjuk persze tagadni a hazai olasz bástyás építkezések jelentőségét vagy a császári-királyi seregeknek az oszmánokkal szemben megfigyelhető és a tizenöt éves háború résztvevői által valóban érzékelt részleges fölényét, de ezek egyoldalú túlértékelését sem tartjuk elfogadhatónak. Ismert, hogy az osztrák Habsburgok Horvátországban és Magyarországon harcoló seregei fegyverzet és felkészültség tekintetében nem sokban maradtak el a korabeli európai élvonaltól. Az is tagadhatatlan, hogy a tizenöt éves háború idején az oszmánok ellen Magyarországon harcoló császári-királyi toborzású seregek egyes területeken vitathatatlan fölényre tettek szert. A mezőkeresztesi csatában részt vett Haszán Kjáfi is megemlítette emlékiratában, hogy „mostanában az ellenség felülkerekedett némely [újonnan] feltalált harci eszköz használatával. Puskákat és ágyúkat, azaz számtalan fajta puskát és ágyút találtak fel, amelyeket fölös számban használnak. A mi katonáink azonban az efféle fegyvereket elmulasztják használni.” Tisztában volt ezzel az

oszmán hadvezetés is. 1603 májusában az albán származású Jemiszi Haszán pasa nagyvezír (1601–1603) így nyilatkozott: „Mivel az átkozottak katonáinak java gyalogos és puskás, az iszlám katonáinak zöme viszont lovas, kevés közte a gyalogos, s más, puskához szokott mester pedig alig van, ezért az összecsapások idején és várostromnál komoly nehézségeket kell elviselni.”

A keresztény seregeknek a mezei ütközetek során mutatkozó tűzfölényét azonban az oszmánok könnyedén ellensúlyozták sikeres várfoglalásaikkal és várvédelmükkel, ami jobb tűzérőségüknek és vitathatatlan logisztikai fölényüknek volt köszönhető. Ráadásul a háború jellege, miként a hódoltság kori háborúk általában, a várvívásban jártas fél számára kedvezett. Mezőkeresztes után a visszafoglaló háborúig Magyarországon az egész 17. században mindössze egy alkalommal, 1664-ben Szentgotthárdnál került sor nagyobb mezei hadak összecsapására, de az sem volt klasszikus mezei csata. A hódoltság százötven esztendejét a várháborúk uralták, és ebben az oszmánok voltak a jobbak. Az oszmánok ugyanakkor igyekeztek hiányosságaikat megfelelő ellenintézkedésekkel (a puskás gyalogosegységek számának növelése) korrigálni, és ezeknek, főképp pedig logisztikai fölényüknek, valamint emberi és gazdasági erőforrásaik még mindig kiapadhatatlannak tűnő gazdagságának köszönhetően a 17. század végéig szinte minden fronton visszaverték a megreformált európai hadseregek és flották támadásait. Sőt, amint a későbbiekben látni fogjuk, a 17. század derekától mind a Földközi-tengeren, mind a magyarországi, mind pedig a lengyel–ukrán fronton elmentámadásba lendültek, és tovább gyarapították hódításaikat.

A „hadügyi forradalom” magyarországi jelenségeit azért is óvatosan kell kezelni, mert az Európával való lépéstartás, ami a császári–királyi toborzású egységeknél tagadhatatlanul megfigyelhető, a magyar sereget már sokkal kevésbé jellemezte, jóllehet a (fáziskéséses) felzárkózás a térségben egyáltalán nem unikális, így bizonyítható a nálunk általában kevés figyelemre méltatott Lengyelországban vagy Oroszországban is. 1632/33-ban a szmolenszki háborúban például a város alá érkezett orosz sereg mintegy 12 ezer fős gyalogságának egyharmada pikás, kétharmada muskétás volt, és hasonló volt a pikások és muskétások aránya a lengyel felmentő sereg 13 ezer főt számláló gyalogságában is. To-

vábbi hasonlóság, hogy a modern egységek mindkét seregben idegen zsoldosokból állottak, és hogy mindkét ország katonaságában nagy számban voltak könnyűlovások. A lengyel és az orosz példa egyben kiváló annak érzékeltetésére is, hogy a nyugati fejlődési mintát aligha szerencsés az egyedüli mércének tekinteni. A magyar, a lengyel vagy az orosz katonáknak ugyanis nemcsak a nyugati seregek ellen kellett harcolniuk, hanem a lovasság dominanciáját megtartó oszmánok, tatárok vagy kozákok ellen is.

A nyugati várépítészeti megoldások alkalmazása sem volt egyedüli csodaszer, ezért óvakodnunk kell attól, hogy az olasz bástyás építészetnek önmagában túl nagy jelentőséget tulajdonítsunk. A magyarországi várak ellenállási lehetőségei meglehetősen korlátozottak voltak az oszmán ostromtűzérsséggel szemben. A vár sorsa sok mindenben múltott, és a falak egyedül nem nyújthattak elégséges védelmet. Hiába építették fel a lengyelek Guillaume Le Vasseur de Beauplan francia hadmérnök közreműködésével Kodak várát, amelyet a kortársak a várépítészet remekének tartottak, a zaporozsjei kozákok egyetlen éjszaka alatt elfoglalták.

A védelmi rendszer kiépítése

Amint már utaltunk rá, a magyarországi végvárrendszer annak a hatalmas oszmánellenes védelmi rendszernek volt az egyik fontos szaka-sza, amelyet az európai keresztény államok hoztak létre az oszmán terjeszkedés feltartóztatására, és amely korszakunkban az észak-afrikai spanyol *presidió*któl az 1637 és 1658 között épített, több mint 800 km hosszú belgorodi védelmi övezetig húzódott. Magyarország már a középkorban is rendelkezett egy többlépcsős déli védelmi rendszerrel. A vazallus déli szláv államok mellett kifejezetten a király ellenőrzése alá tartozott a védelmi rendszer három további eleme: a bánságok, a Duna–Száva vonalra támaszkodó kettős végvári láncolat, valamint a magyar mezei haderő. Ez a védelmi rendszer azonban a 16. század elejére összeomlott. Az oszmánok előbb a szláv államokat kebeleztek be, majd a Duna mentén sorban elfoglalták a fontosabb várakat – 1521-ben Nándorfehérvár elfoglalásával megszerezve az „ország kulcsát” és beszakítva a déli végvárrendszert –, 1526-ban pedig megsemmisítették

a mezei haderőt. Miután 1541-ben Buda is oszmán kézre került, az új védelmi rendszer kiépítése a rendek és az 1526-ban magyar királlyá választott Habsburgok közös munkájával az ország közepén, a természetes védelmi vonalakra támaszkodva, azaz a Dunántúli-középhegység, a Balaton, a Duna megmaradt szakasza és annak mellékfolyói, a mai Északi-középhegység, valamint a Tisza és mellékfolyói mentén épült ki.

Magyarországon a védelem a 16. században mintegy 120, a 17. században pedig 90 végvárból és erődítésből álló várláncolatra támaszkodott. A végvárakat több fázisban erősítették meg. A szakirodalom több periodizációt is ismer, amelyek közül számunkra a legmeggyőzőbb Marosi Endrének a régészeti feltárások alapján készített korszakolása. Ő az 1458 és 1541 közötti időszakot tartja a magyarországi várépítészet első időszakának, amelyre a középkori várak tornyokkal és rondellákkal, ritkább esetekben négyszögletű bástyákkal történt megerősítése volt jellemző. Ezt követte az ún. ólasz bástyás építkezés 1500 és 1606 között. Az újolasz bástyás építkezést 1556 és 1703 közé keltezi, megjegyezve, hogy előműves várakat Magyarországon csak korszakunk után építettek. Voltak viszont olyan erődvárosok (*Festungstadt*), mint Győr, Komárom, Érsekújvár, Kassa, (Nagy)Várad vagy Szatmár, ahol nemcsak a várat, de az egész várost megerősítették, és ahol a végvári katonaság mellett viszonylag jelentős polgári katonaság is élt.

A középkori lovagvárak, várkastélyok magas, gótikus tornyai az oszmán tüzérség ágyúi ellen védtelenek voltak, ezért azokat lebontották, a falakat alacsonyabbra vették, és belül döngölt földtöltéssel megerősítették. Mivel az alacsonyabb falakat könnyebb volt megmászni, a lebontott és kibővített bástyákon ágyútelepeket alakítottak ki, hogy az itt elhelyezett lövegekkel a falakat védeni, az ostromlók ágyútüzét pedig viszonozni lehessen. Az ellenség falhoz való jutását várárkok létesítésével igyekeztek nehezíteni, illetve a meglévő árkok mélyítésével és kiszélesítésével. Az így nyert földtömeget a falak külső megerősítésére használták fel, aminek az az előnye is megvolt, hogy az ostromlók ágyúgolyóit elnyelte, és megakadályozta a falak rombolását, törését. A rendelkezésre álló rövid idő miatt a rögtönzött építkezéseket csak föld- és famunkával lehetett elvégezni. Bár ezt az építési módot Takáts Sándor nyo-

mán irodalmunk sokáig „magyar módra történő várerődítésnek” nevezte, valójában Európa más vidékein is ismerték és alkalmazták.

Az egységes végvárrendszer kiépítését kezdetben nagyban hátráltatta, hogy a végvárok zöme magánkézben volt. Bár az országgyűlési határozatok értelmében e várak védelme is a király feladata volt, aki annak rendje és módja szerint hozzá is járult az ottani őrség zsoldjához, a várak tervszerű megerősítése nem haladhatott előre. A Habsburg-uralkodók ezért a fontosabb várakat anyagi kompenzáció fejében átvették birtokosaiktól, és így hozzáláthattak a komolyabb erődítési munkákhoz.

Újabb lendületet kapott a magyarországi várépítészet az Udvari Haditanács 1556. évi felállítása után. A Haditanács irányításával folyó újabb várépítési szakaszban (1556–1703) a várakat vegyesen az ó- és az újolasz bástyás erődítési stílusnak megfelelően igyekeztek átalakítani. Az óolasz stílus előnye az volt, hogy a jobbára még palánkmódszerrel épített kerek vagy csúcsban végződő földbástyákat háromszög vagy ötszög alakú, fülekkel ellátott kőbástyákkal cserélte fel, amelyekből oldalazó ágyútűzzel a bástyák és a falak előtti teret teljes egészében lőni lehetett.

A kőépítkezések drágaságuk és időigényességük miatt azonban lassan haladtak, de hosszabb távon védelmi és pénzügyi szempontból is előnyösebbnek bizonyultak. Az oszmán tüzérek ugyanis hamar felismerték a szorosan levert és gerendákkal átkötött, vesszőfonással sövénné font párhuzamos facölöpök közé döngölt, majd kívülről betapasztott palánképítkezés gyöngéit. Rájöttek, ha a tapasztott agyagréteget oldalazó lövéssel leverték a falról, majd a vesszőfonást felgyújtották, a gerendaváz elégett, s a téglaporra változott palánkfalat ágyúikkal le tudták rombolni. A fagy hatására a tapasztás gyakran lepergett, a cölöpök hamar elkorhadtak, így a palánképítkezéssel készült várak folyamatos karbantartása drágább volt, mint a kőváraké.

Szigetvár és Gyula 1566. évi eleste, valamint az 1560-as és az 1570-es években elkészült átfogóbb felmérések rávilágítottak a magyar várak gyenge pontjaira. Az új (újolasz bástyás) erődítési munkák célja, hogy a vár jobban ellenálljon az időközben tovább tökéletesedett ostromtechnikának, amely a tüzéség, az aknatámadás és a rohamozás új módszereit együttesen alkalmazta. Ezért a vár falait még alacsonyabbra vették,

a várarkokat tovább szélesítették és mélyítették, a kitermelt földből az árok fal felé eső részén magas töltést emeltek, amellyel eltakarták a várat. A várban a védők kaszárnnyait a föld alá helyezték, gondoskodtak szellőztetéséről és vízellátásáról. Az ellenséges aknák ellen a várfal alatt kazamatákat, alagutakat képeztek ki, ahonnét aknatámadás esetén ellenaknákat áshattak. A várak alaprajzai általában a sokszög változatai, így Komárom háromszög, Tata négyszög, Eger ötszög, Érsekújvár hatszög alakú. A sokszög sarkaira egy-egy kiugró bástyát építettek, ahonnét a lövegek nemcsak a szemközti bástyáig terjedő falszakaszt tudták lőni, de az árkot is.

A legjelentősebb várak (Szigetvár, Kanizsa, Győr, Komárom, Érsekújvár, Eger és Temesvár) erősítési munkálataihoz a Haditanács igyekezett mozgósítani a rendelkezésére álló legjobb itáliai hadiépítészeket. Olyan szakemberek dolgoztak hazánkban, mint Francesco Benigno, Giovanni Maria de Speciecasa, Sigismundo de Pretta de Pisa, Filippo Tornielli, Francesco de Spazio, Pietro Ferabosco, Francesco de Pozzo, Paolo de Mirandola, Ottavio Baldigara, Claudio Cogonara, Carlo Theti, Bernardo Magno, Felice de Pisa, Giuseppe Scaviano, Christoforo della Stella, Paolo Cattaneo, Giacomo Falubresco, Giulio Turcho vagy Antonio Voltonio. A leghíresebbek (Ferabosco vagy Theti) voltak felelősek a császárvárost védő fővárak építéséért. Ferabosco készítette Komárom, Győr és Kanizsa terveit, és felügyelte az építkezéseket. Carlo Theti, a *Discorsi delle fortificazioni* című hadiépítészeti munka híres szerzője, jól lehet Magyarországon soha nem járt, Kanizsáról vagy Érsekújvárról készített terveivel mégis szerepet játszott a hazai várépítészetben. A munkálatokat az Udvari Haditanács fogta össze, fogadta fel és küldte ki az építőmestereket, rendszeres felméréseket, tervezeteket és jelentéseket kért a végvári vonal állapotáról, szervezte és irányította a munkálatokat. Az itáliai építészek mellett hosszabb-rövidebb ideig dolgoztak a magyarországi terveken más külföldiek is: Thomas Eyseler, Bécs főépítésze, az osztrák Orban Suess, aki Győr építését felügyelte az 1570-es években, vagy a spanyol Bernardo Gabellio és a német Daniel Speckle. Ez utóbbi dolgozott Ingolstadt, Ulm és Strassburg várának építésén is, és Európa-szerte ismert volt *Architectura von Festungen* (1589) című könyvéről, amely a váraknak nemcsak az alaprajzát közölte, ha-

nem több perspektívából (az ellenség szemszögéből és a mai légi felvételekhez hasonló nézőpontból) is ábrázolta azokat.

A több fázisban kialakult végvárrendszer gerincét a már említett fővárok (Kanizsa, Győr, Komárom, Érsekújvár, Eger vagy Várad) alkották. E várak azonban a legjobb akarat ellenére is megrekedtek az itáliai építészet színvonalán, és ráadásul a Habsburgok krónikus pénzhíánya miatt egyetlen várat sem sikerült átépíteni az eredeti terveknek megfelelően. A legszembevetőbb az előművek hiánya volt. Az erősségek zöme félig készen várta az oszmán ostromtüzérséget, és még a legnagyobbak sem tudták néhány hétnél tovább tartani magukat. Az 1606. évi zsitvatoroki béke utáni viszonylag nyugalmas időszak, amikor a Habsburgok minden erőforrását a harmincéves háború kötötte le, tovább rontotta a várak modernizációs esélyeit: még a korábbinál is kevesebb pénz jutott a magyarországi várak erősítésére és karbantartására.

A fővárok körül számos másod- és harmadrendű várat, palánkot építettek. Így építették ki például Szigetvár körül Babócsát, Berzencét, Csurgót és Vízvárt. Fontos helyük volt a védelemben a kisebb tarisnyaváraknak, vigyázóházaknak, amelyeknek néhány főnyi őrsége állandóan figyelte az ellenséges török végvárat és csapatmozgásokat, s az esetleges támadások előtt igyekezett idejében figyelmeztetni a nagyobb magyar őrhelyeket. Ezek erősítése és karbantartása emésztette fel a magyar és a horvát nemesség vagyonának nagy részét, és ellátásukról is jobbra a nagybirtokok gondoskodtak.

Habsburgok és a rendek: a védelem kettős irányítása

Az oszmánellenes védelem feladatainak megoldása két egymással ellentétes tendenciát támogatott: a központi kormánysszervek kiépítése, a birodalmi kölcsönök és az ezekből finanszírozott katonaság az uralkodó hatalmát növelte; ugyanakkor az, hogy a várak fenntartásában a Habsburgok rászorultak a magyarországi nagybirtokra és ennek katonaságára, valamint, hogy a végváriak jelentős része magyarokból került ki, a rendeket erősítette. Az erőviszonyok ilyen alakulásának súlyos következményei lettek a központi hatalom és a rendek viszonyában éppúgy, mint a védelmi rendszer igazgatásában.

Az oszmán veszély az erők központosítását követelte meg, de anyagi és politikai erők hiányában a Habsburgok csak részben és felemásan tudtak megfelelni a nagy kihívásnak. A hadügyek és a védelem irányítását, valamint az ez utóbbival szorosan összefüggő „török diplomáciát” a bécsi Udvari Haditanács intézte, de a horvát végek igazgatását már 1578-ban a grazi Belső-ausztriai Haditanács hatáskörébe utalták. További probléma volt, hogy a Haditanács csak kisebb – eleinte 150 forintot meg nem haladó – összegek felett rendelkezhetett, és pénzügyi tekintetben az Udvari Kamarától függött.

Az Udvari Kamara hatékonysága nemzetközi összehasonlításban sok kívánnivalót hagyott maga után. A pazarlás és a pénzügyi fegyelem hiánya olyan méreteket öltött Georg Ludwig von Sinzendorf kamarai elnök 24 éves (1656–1680) működésének végére, hogy a hitelezők kilátásba helyezték: megtagadják további kölcsöneiket I. Lipóttól, amennyiben nem reformálja meg legfőbb pénzügyi hivatalát, és nem vet véget az elnök sikkasztásainak, amelyről nemcsak a bécsi udvari körökben beszéltek, de természetesen tudott róla a mindig jól értesült velencei követ is. A vizsgálat során valóban fény derült Sinzendorf 2 milliós sikkasztására, amiért az uralkodó menesztette is. Az 1681 januárjában publikált új szabályzat (*Hofkammerordnung*) azonban nem sok újat hozott az eredeti, 1568. évi szabályzathoz képest. A katonai büdzsé konszolidációjára, ami akkoriban már Európa-szerte ismert gyakorlat volt, még csak kísérlet sem történt. Az új szabályzat nem segítette elő a központosítást, a helyi kamarák tovább működtek Grazban, Innsbruckban, Csehországban, Pozsonyban és Kassán, ráadásul az 1681. évi országgyűlésen a magyar rendek követelésének engedve tovább szűkítették az Udvari Kamara jogkörét. Ez nemcsak a végváriak fizetésében és a végházak ellátásában okozott gondokat, de Bécs védelme és a visszafoglaló háborúk idején is sokáig az egyik legkomolyabb korlátozó tényező maradt. Nem csoda, hogy ilyen pénzügyi igazgatás mellett a Habsburg-uralkodók csak nehezen és súlyos feltételekkel (rövid lejárat, magas kamatok) jutottak kölcsönökhöz, ami tovább nehezítette helyzetüket a hadügy finanszírozásában.

A védelem központi irányításából a császárnak azonban sikerült kiszorítania a magyar rendeket, akik a Bécsben vagy Prágában működő

központi kormányzervek munkáját nem voltak képesek érdemben befolyásolni. A Habsburgok ugyan meghagyták a fontosabb magyar rendi intézményeket (országgyűlés, vármegyék, szabad királyi városok) és méltóságokat (nádor, országbíró), valamint létrehozták a központi kormányzervektől elvben független Magyar Kancelláriát és Magyar Kamarát is, ez utóbbiak azonban fokozatosan alárendelődtek a Bécsben működő központi kormányzerveknek. Mindez nem kevesebbet jelentett, mint hogy a rendek a védelemben nyújtott Habsburg-segítség fejében kénytelenek voltak lemondani a nemzeti szuverenitás legfontosabb területeiről: a had- és pénzügyek, valamint a külpolitika önálló irányításáról.

A rendek kezében azonban – hasonlóan a birodalom többi országához és tartományához – így is maradt egy fontos fegyver: az adómegszavazás joga, ami korszakunkban végig hatásos eszköznek bizonyult a mindig pénzszűkében lévő Habsburgokkal szemben, kivált az oszmán veszély árnyékában kialakult sajátos erőviszonyok közepette. Még ennél is jelentősebb volt, hogy a középszintű igazgatás és végrehajtás (miként a birodalomban másutt is) a rendek kezén maradt. Márpedig a magyar nemesi vármegye közreműködése nélkül sem az adókat nem lehetett behajtani, sem a központi kormányzervek utasításait nem lehetett fogantatosítani.

A Habsburg-uralkodók relatív gyengeségük, de kivált pénztelenségük és eszköztelenségük miatt kénytelenek voltak respektálni a magyar rendeknek a védelem fenntartásában játszott szerepét. Amint azt már Szekfű Gyula meggyőzően bizonyította, a végvárak működtetése lehetetlen lett volna a nemesi nagybirtok és a magyarországi arisztokrácia hathatós hozzájárulása nélkül, miként a Habsburgok más országai és tartományai által adott segélyek nélkül is. Nemcsak az előbb említett másod- és harmadrangú várak ellátása függött a nagybirtoktól, gyakran a fővárak zsoldjának egy részét, az erődítési munkálatok költségeit is ebből fizették, és amikor a nemesek a számlát benyújtották, az uralkodó csak a királyi birtokokhoz nyúlhatott. Adósságai fejében ezeket zálogosította vagy adományozta el a magyar nemességnek, tovább erősítve ezzel a rendeket, és gyengítve a királyi hatalom magyarországi bázisát.

A központi hatalom és a magyar rendek e sajátos erőegyensúlya és egymásrautaltsága a magyarországi védelmi rendszer igazgatásában is tükröződött, és ugyanolyan „dualista” igazgatási struktúra kialakulásához vezetett, mint a kormányzat egyéb területein. A védelmi rendszert több végvidékre (*Grenzgebiet*), végvidéki kapitányságra osztották. A végvidékek külföldi segélyekből fenntartott és az örökös tartományok védelme szempontjából kulcsfontosságú fővárait a *végvidéki* főkapitányok (*Grenzo-brist*) alá rendelték. Az azonos területen fekvő, de kevésbé jelentős várakat, valamint a vármegyék által kiállított hadakat pedig az előbbiekkal párhuzamosan kinevezett *kerületi* főkapitányokra (*Kreisobrist*) bízták. Amíg a végvidéki főkapitányok jobbára osztrákok vagy általuk is elfogadott magyar főurak voltak, addig a kerületi főkapitányi tisztet magyarokkal töltötték be. Arra is van példa, kivált a 17. században, hogy egy-egy udvarhű magyar arisztokrata egy személyben viselte a végvidéki és a kerületi főkapitányi címet.

1606 és 1663 között a várak hat végvidéki és az átmeneti jellegű báni főkapitányság alá tartoztak, miként arról Esterházy Miklós 1641. évi memoranduma tájékoztat: „Magyarország Szent Koronájának joghatósága alatt az Adria-tengertől az erdélyi végekig és határokig hat főkapitány, azaz főkapitányság található, tudniillik: a kassai, az [érsek]újvári, a győri, a Kanizsával szembeni végváraké, valamint Szlavóniáé és Horvátországé, kivéve a báni végeket, melyek élén Horvátország és Szlavónia bánja áll.” Az Esterházy által szlavóniainak nevezett vend végvidék központja Varasd, a horvát tenger melléki főkapitányságé pedig Károlyváros volt. Miután a tizenöt éves háborúban az oszmánok elfoglalták Kanizsát, a Zala folyó kisebb váraiból kialakított Kanizsával szembeni végvidéket Egerszegről irányították. A császárváros védelmét a győri főkapitányság várai látták el, és ehhez csatlakozott északon a bányavidéki főkapitányság Érsekújvár, valamint a felső-magyarországi főkapitányság Kassa központtal. Érsekújvár eleste után a Vág partján felépítették a modern Lipótvárat, amely körül 1665-ben új végvidéket, az Érsekújvárral szembeni vagy lipótvári főkapitányságot szervezték meg.

A végvidéki főkapitányságok mellett működő kerületi főkapitányságokat egy missziós jelentés említi 1669-ben: „A kerületi főkapitányok közül az első Varasdon Horvátországban, a második Németújvárott

Magyarországon, a harmadik Semptén a Dunától északra, a negyedik, a felső-magyarországi kerületi főkapitány pedig Kassán lakik.” A varasdi főkapitány Zrínyi Péter horvát bán volt, aki egyben a Kulpa menti báni végek végvidéki főkapitányi tisztét is betöltötte. Batthyány Kristóf nemcsak a dunántúli kerületi főkapitányság alá tartozó várakat és katonákat irányította Németújvárról, de egyben ő volt a Kanizsával szembeni végvidéki főkapitány is, miként a Semptén lakó Esterházy Pál is együtt viselte a „dunáninneni” kerületi és a bányavidéki végvidéki főkapitány tisztségét.

Várkormányzat

A várak élén a kapitány (*capitaneus*), a nagyobb várakban a főkapitány állott. Közöttük voltak magyarok, de sok az idegen is, ami ellen az országgyűlések rendszeresen tiltakoztak. A király, ha tehetette, előnyben részesítette a katolikusokat.

Az uralkodói instrukciók részletesen szabályozták a kapitány feladatait, s bár ezek váranként eltérhettek, sokban hasonlítottak is egymáshoz. A kapitánynak legjobb tudása szerint kellett védenie a reá bízott várat. Ügyelnie kellett az ágyúk, a puskák, a golyók, az ólom, a lőpor, illetve a salétrom és a kén, a tüzes szerszámok, a kapák, balták, gerendák, a szekekek állapotára. Az alája tartozó katonákat jó rendben kellett tartania. Ismeretlen lázadókat, istenkáromlókat, csavargókat, rablókat, bűnözőket és gyanús személyeket nem fogadhatott be a várba. Az ilyeneket az ország törvényei szerint meg kellett büntetnie. A személycserékről értesítenie kellett az udvarbíró, hogy az a fizetséget ennek megfelelően tudja folyósítani. Be kellett tartania és katonáival is be kellett tartatnia a török–magyar békéket és fegyverszüneteket. Fel kellett kutatnia, meg kellett büntetnie a békét megrontó, a falvak lakóin élősködő szabad hajdúkat és fegyveres rablókat. Ha az oszmánok szegték meg a békét, azt jelentenie kellett a budai pasának és a bűnt elkövető török katonáknak. Azokat a törököket, akik a király tartományaiba a fegyvernyugvás ideje alatt betörték vagy prédáltak, el kellett fognia. A kapitánynak kölcsönös megértésben és levelezésben kellett állnia az uralkodó haditanácsosaival, az országos főkapitánnyal és a szomszédos várak kapitányaival. Kémeivel figyelgetnie kellett a végvidéket, s veszély esetén értesítenie kellett az uralkodót és a

szomszédos véghelyek kapitányait. Ugyancsak az ő feladata volt a várbeli építkezések felügyelete és irányítása. Az instrukciók a „felmondás idejét” mind az uralkodó, mind a kapitány esetében szabályozták, azaz az ilyen szándékot mindkét félnek hónapokkal korábban közölnie kellett a másikkal. Az uralkodó és a kapitány tehát szerződést kötött, amely tartalmazta kötelességeit, jogait és fizetését. Beiktatása és lemondása ünnepélyes keretek között történt. Beiktatásánál esküt tett, távozása előtt pedig gyakran elszámoltatták, és az uralkodótól elbocsátó nyugtalevelet kapott.

A várak kiterjedt birtokait a *provisor*, azaz az udvarbíró igazgatta, s miként a várkapitány a katonai-fegyelmi ügyekért, úgy ő a vár anyagi természetű ügyeiért felelt. Gondoskodott arról, hogy a várhoz tartozó falvak rendszeresen fizessék adóikat, s az élésmester segítségével felügyelte a vár élelelmkészletét.

A nagyobb várakban voltak mérnökök és építőmesterek is. De ott találjuk a vár papját, néhol káplánjával együtt. Ha lehetséges, tartanak orvost is, de legalább borbélyt. Fontos személy a vár deákja, hisz néhol még a kapitány sem tud olvasni. Némely várban tolmácsot is találunk, hogy a különböző nemzetiségű katonák között közvetítsen. Minden valamirevaló kapitány tart kémeket, s a híreket a vár futárjaival továbbítja. Portyázások alkalmával jó szolgálatot tettek a kalauzok, akikre a hódítók is vadásztak. Többször találkozhatunk fegyverkovácsolásra, javítási munkákra, postaszolgálat elvégzésére befogott cigányokkal is. Az osztrák végek közelében azonban nem látták szívesen őket, mert török kémeket gyanítottak bennük, ezért 1577-ben előbb Karintiából, majd 1689-ben az összes osztrák tartományból kitiltották a cigányokat. A nagyobb várakban hóhért és kínzómestert is alkalmaztak.

A kapitány alatt álltak a vár tisztjei, élükön a vicekapitánnyal. A kapitánynak sok helyütt volt segédtisztje és apródja is. Külön kapitányai voltak az egyes csapattesteknek. A tisztikar és a legénység között az al-tisztek állottak: az őrmester, a kapuőrök felügyelője, a tömlöcmester, a gyújtómester, a zászlótartó stb. Bár már a közkatonák közé számítottak, a források mégis megkülönböztetik a vár zenészeit: a dobost, a trombitást, a tárogatóst és a dudást.

A végvári katonaság

A források feldolgozatlansága miatt nem állnak rendelkezésünkre pontos adatsorok a végvári katonaság összlétszámáról. Bár a Haditanács által készített mustrák alapján a Habsburg-hatóságok már a 16. század második felében készítették ún. főmustrajegyzékeket (*Musterregister*), amelyek a védelmi rendszer összes várában szolgáló katonaság adatait tartalmazták, ezeket utóbb kiselejtezték. A fennmaradt mustrajegyzékek általában csak egy-egy végvidék vagy néhány vár adatait tartalmazzák. Mivel a magyar végvárrendszer fenntartásához és az oszmánok elleni védelem finanszírozásához a Habsburg-uralkodók a birodalmi rendektől rendszeres pénzsegélyeket kaptak, a birodalmi gyűlésekre a végvárrendszer egészét felölelő összesített várjegyzékeket állítottak össze, amelyek tartalmazták az őrség létszámát, a zsoldot és az egyéb szükségesnek tartott költségeket. Bár Szekfű Gyula majd hetven esztendővel ezelőtt épp ezekre a forrásokra alapozva tett kísérletet a védelem terheinek rekonstruálására, e várjegyzékek rendszeres feltárása még kutatóra vár, ezért mi is csak az eddig publikált részadatokra támaszkodhatunk. Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy e várjegyzékek csak a királyi zsoldon lévő katonaságot tartalmazzák, de nem szólnak sem a földesúri magánkatonaságról, sem a hajdúkról, sem pedig a katonaparasztságról.

A magyarországi végvári katonaság (kívánatos) létszáma a 17. században

Év	Végvári katonaság
1607	19 694
1630-as évek	14 931
1630-as évek	16 381
1641	16 882
1658	10 622*
1661	14 094
1683	11 991

Táblázatunk adataihoz néhány megjegyzés kívánczik. A létszám-adatok a kívánatos és nem a valóságos számokat tartalmazzák. Az 1630-as évekre vonatkozó létszám például a Haditanács terveit tükrözi, de már Esterházy Miklós nádor felhívta a figyelmet, hogy a végházakat ténylegesen aligha őrizte 12 ezer katonánál több. Az 1658. évi, csillaggal jelölt adatból hiányoznak a kassai főkapitányság várkatonái, akiknek száma 1661-ben 2688 fő volt. Mivel a horvát végvidék várai Graz igazgatása alá tartoztak, és a katonák zsoldját is onnan fizették, ezek létszámadatai szintén hiányoznak táblázatunkból, jöllehet egyes esetekben (1607, 1641) szerepel a horvát bán néhány száz katonája, ez azonban lényegesen nem változtat a végső létszámadatokon. A varasdi és a károlyvárosi generalátusság váraiban ekkoriban mintegy 3500 katonára szolgálhatott. Ide kell még számítani a horvát végekre betelepült vlach határőröket, akiknek a számát az 1630-ban kiadott *Statuta Valachorum* 6-7 ezerre becsülte, és azzal számolt, hogy néhány órán belül mozgósíthatók sajátos katonai telepeikről (*zadruga*). A magyar és a horvát országgyűlés azonban már 1635-ben érvénytelennek nyilvánította a *Statuta Valachorum*-ot, és a Frangepánok elérték, hogy Bécs jelentősen csökkentse a kiváltságokat, aminek az lett a következménye, hogy a vlach határőrök száma messze a várt létszám alatt maradt.

A 17. század első felére tehát a végvári katonaság tényleges létszáma 12-15 ezer főre csökkent, de a fizetetlenség miatt a meglévő létszámot is nehéz volt megtartani, így erre az időre az oszmán végházak őrhada már valóban jelentős erőfölényben volt. A végváriak mellett mezei serege nem nagyon volt az országnak, hisz a nemesi felkelést aligha lehet ennek tartani. Ezért javasolta Esterházy Miklós nádor a magyarországi haderő rendi átszervezését és egy állandó mezei sereg felállítását. A lovasság fenntartását a főurak kötelezettségévé tette volna, míg a gyalogosokról a vármegyék és a szabad királyi városok gondoskodnának. A tervetből végül csak egy ezerfős nádori csapat felállítását sikerült megvalósítani.

Ugyancsak a regularizációt, azaz a professzionális katonaság megteremtését szorgalmazta Zrínyi Miklós, aki arra is rámutatott, hogy a magyar katona fegyelme ugyancsak leromlott a hosszú béke alatt, vagyis „a hosszú békeesség elszoktatta nemzetünket a disciplinától”.

Ezért a fegyelem visszaállítását, a túl nagy szabadság megkurtítását javasolta: „Mert én azt vallom és assecurálom [biztosítom] az én magyarimat, hogy ha jó militaris disciplinát instituálnak [katonai rendtartást rendszeresítenek], semmi ez világon nem leszen, ami az ő libertásokat jobban megtartsa és conservalja, mint az. Az mely hajdu vagy katona nem akar beállani ebben az oskolában, ne törödjél rajta, hadd ott, hidd el, hogy rossz, hidd el, hogy tunya és röst. Ő a szabadságnak vesztését obtendálja [hozza fel ürügyül], s penig a dologtul fél, fél a strázsátul, fél a harcztul, tudniilik szabad akar lenni attul, szabad akar lenni prédálni, szabad részegeskedni, szabad urat, hadnagyot válogatni, ott hadni, ha elunja; ez az ő szabadsága.”

Zrínyi tervezetéből sem lett semmi, igaz, a bécsi kormányzat is hamarosan felismerte a helyzet tarthatatlanságát. A gyakorta magyargyűlölőnek tartott Raimondo Montecuccoli, az Udvari Haditanács elnöke egy 1670-ben készült memorandumában a fegyelmezetlenség és a romló harckészség legfőbb okát a fizetetlenségben látta, hisz ekkor a végváriak már tíz esztendeje nem kaptak zsoldot. Az udvar azonban, kivált a Wesselényi-felkelés után, nem akarta még jobban felfegyverezni a lázadó magyarokat, ezért más megoldást keresett a problémára. 1671/72-ben a redukciós rendelettel 11 ezer végvári katonából 7 ezret elbocsátott, de rögtön hozzá is látott ezek egy részének állandó mezei csapatokba történő szervezéséhez, amelyeknek majd a visszafoglaló háborúk idején hasznát is veszi.

A védelem terhei

A magyar történetírásban régóta jól ismert, hogy a magyarországi királyi végvárrendszer ráfizetést jelentett a Habsburg-kormányzatnak. Az Udvari Kamara számításai szerint 1578-ban a magyar végvárak békebeli fenntartása évi 1,4–1,6 millió rajnai forintot tett ki, ami inkább óvatos, semmint túlzó számítás, hisz a század utolsó harmadában a zsold önmagában meghaladta az évi egymillió rajnai forintot. Ennek az összegnek csak töredékét fedezték az ország jövedelmei: a Magyar Királyság összezsugorodott területéről a 16. század második felében befolyó jövedelmek aligha haladták meg a 750 ezer rajnai forintot, amiből azonban legjobb eset-

ben is csak 375 ezer forintot fordítottak a szorosan vett védelmi célokra. A hiányzó összegeket a Habsburg-uralkodóknak részint a *Türkenhilfe*ből, részint pedig az osztrák és a cseh tartományokból kellett fedezni. Jól látták ezt még a Habsburg-ellenes táborban is. Bocskai István első tanácsosa, az 1606. évi bécsi béketárgyalások vezetője, Illésházy István így summázta véleményét a békekötés után: „Nekem fejemben nem fér: ha ma kivönné is az császár kezét Magyarországból, mint köllene az tótországi [azaz horvátországi] Dunán túl és innen való végházakat eltartani... Ezideig szóval és prédával, szegény emberek könnyhullatásával tartottuk, de az szép szónak vége leszen, az préda elfogy, és vagy töröké vagy németé lesznek a végházak, mind a kettő nyilvánvaló veszedelme ez szegény hazánknak.”

1607-ben a bécsi Udvari Haditanács hasonló eredményre jutott: a magyarországi várakban szolgáló 19 689 katona évi zsoldjára kerekítve 1,2 millió rajnai forintot számoltak, miközben a királyi Magyarországból beszédhető várható jövedelem nem emelkedett. A 17. század első felére, láttuk, a végvári katonaság létszáma 12–15 ezer főre csökkent, de még ezek fizetése és ellátása is akadozott. A lovasok zsoldját az országgyűlés 1608-ban 3,20 forintra, a gyalogosokét 2 forintra szállította le, és csak évi 10 hónapra fizette, ami így is évi 350–400 ezer forintot tett volna ki. Az ország jövedelmei azonban ezt nem fedezték, és Esterházy Miklós több mint két évtizedes nádorsága alatt jó, ha évi 200 ezer forint felett diszponált, ráadásul ennek az összegnek legalább a negyedét az országos főméltóságok, a kamarai személyzet és az országgyűlési biztosok fizetésére költötték. Hogy ez az összeg mennyire elenyésző volt, azt jól szemlélteti, hogy a nádor is 1,2 millió forintra becsülte a védelem legszükségesebb költségeit. Az 1630-as években pedig csak a zsoldösszeget taksálták 1,5 millió forintra. A harmincéves háború miatt elapad a *Türkenhilfe*, bár a birodalmi rendek továbbra is beszedik, az nem jut el a várakhoz. Ugyancsak elmaradnak a spanyol és itáliai segélyek, s a végvárrendszer eltartásának terhe egyre inkább a magyar, a horvát, az osztrák és a cseh–morva rendekre hárul, akik azonban csak részben tudnak megfelelni a feladatnak. A visszafoglaló háború idejére a várak omladozó falakkal, használhatatlan ágyúkkal, a katonaság szegénységen és lerongyolódva várja az ellenséget.

GAZDASÁGI REGRESSZIÓ

– VISSZAESŐ KERESKEDELEM

Európai hatások A 17. század első felében az előző század gazdasági konjunktúráját követően egész Európában, így Magyarországon is nagyfokú visszaesés, regresszió következett be. Megszűnt az Amerikából beáramló nemesfémek árfelhajtó hatása, illetve nem folytatódott Európa nyugati felén a népesség nagyarányú növekedése, holott mindkét tényezőnek igen nagy szerepe volt a 16. század második felében a magyarországi agrárkonjunktúra kibontakozásában és az országunk számára előnyös cserearányok kialakulásában. A harmincéves háború hatalmas pusztításai fölerősítették a negatív tendenciákat. Mindezek következtében a világgazdaság fő trendjei megváltoztak, Észak-Itália és a német tartományok piaci felvevőképessége csökkent, az élelmiszerárak visszazuhanak, s így a korábbi nagy volumenű magyarországi szarvasmarha-kivitel is megszűnt. Általában a külkereskedelem lehetőségei is visszaszorultak azzal, hogy az agrártermékek külpiazi keresettsége csökkent, így a hazai élelmiszer-kivitel határozott hanyatlása következett be. Magyarország gazdaságára ez annál inkább regresszív hatást gyakorolt, mert korábban, az agrártermelésre történt átállás idején igen kevésbé alakultak ki az iparosodás lehetőségei az országon belül.

Az általános európai tendencia a magyarországi gazdasági élet több területén megmutatkozott. Mindenekelőtt jelentékeny visszaesés következett be az állatállomány létszámának alakulásában és a gabona-

termesztés területén is. Ezt csupán a nyugat-magyarországi legnagyobb birtokokon tudták valamennyire kivédeni, és így csak a legnagyobb, Thurzó-, Illésházy- vagy Esterházy-uradalmak vették ki részüket továbbra is a gabonakereskedelemből.

Az európai gazdasági regresszió az árak mozgásában volt érzékelhető leginkább, s e területen a magyarországi tendenciák egyezést mutattak az európaiakkal. A 16. századi emelkedéshez képest az élelmiszerárak a századforduló után megtorpantak, majd árzuhanás volt érzékelhető, s a század közepére egy viszonylagos stagnálás állott be. Ez azonban már azt jelentette, hogy a 17. század közepére Magyarország végleg elveszítette azt a meghatározó szerepét, amelyet az agrárkonjunktúra időszakában az európai gazdaságban betöltött. A vámbevételek alakulásából az következtethető ki, hogy a királyi országrész külkereskedelmi forgalma a 17. század közepére az előző század legmagasabb forgalmához képest nagyjából a felére csökkent, a kivitt állatok száma évi 60 ezerre esett vissza a korábbi 100 ezret megközelítő mennyiségről.

A külszázi piacok beszűkülése maga után vonta a hazai állatállomány csökkenését, ám azt is el kell mondanunk, hogy ha kisebb mértékben is, de az alföldi mezővárosok továbbra is kereskedtek. Nagykőrös például az 1630–40-es években évi 10 ezer szarvasmarhát exportált az osztrák és délnémet piacokra. Az állatállomány tényleges csökkenését azonban nem lehet pontosan fölmérni, hiszen a nagyobb falvak, mezővárosok jelentős csordákat tartottak a településhez tartozó mezei kertekben, pusztákon, nyaraló-telelő szállásokon is, s ezeket nem mindig és nem teljes egészében tüntették föl az adóösszeírásokban.

A szarvasmarha árának esése az 1625–1650 közötti időszakban állt meg a mélyponton, s ennek következtében a felvásárlási és eladási árak közötti 10-20%-os különbség már nem hozott nagy hasznot. Nem is beszélve a bécsi közvetítőpiacon beálló nehézségekről, a délnémet kereskedők távolmaradásáról, ami miatt a marhákat több esetben is vissza kellett hajtani, nem csekély kár elszenvedésével. A hazai tőzsérek nagy része tönkrement, csak a leggazdagabb birtokosok tudták fölvenni a versenyt a konkurenciaként föllépő itáliai kereskedőkkel, akik az *apaldo*-rendszer keretében kezükben tartották a Velence és más olasz városok felé irányuló kereskedelmet. A dél-dunántúli nagybirtokosok

közül a Batthyányak, de még inkább a Zrínyiek folytattak jelentős marhakereskedelmet, a birtokaikon kiépített, fegyverrel védett marhahajtó utakon jutottak el a szállítmányok Buccari kikötőjéig, ahol az állatokat eladták. Az ebből származó haszon nagy részét, ahogyan Zrínyi Miklós maga is többször megírta, az oszmánellenes harcokra, az ország déli részeinek védelmére fordította.

Az egyébként is kedvezőtlen tendenciákat fölerősítették és súlyosbították a tizenöt éves háború következményei. A népességszűkülés, a zaklatott közállapotok nyilvánvalóan visszahúzó erőt jelentettek, és eleve visszavetették a piacra történő termelést. Az agrárkonjunktúra felhajtóerejének megszűnésével és az árak csökkenésével együtt járt a belső piaci lehetőségek szűkülése is. Ezt a folyamatot erősítette, hogy a városok lakossága és a végvárakban élő katonaság nagy része is önellátóvá vált, utóbbiak a várakhoz tartozó uradalmakban maguk termelték meg a szükséges élelmiszereket.

Az Erdélyi Fejedelemség már csak elhelyezkedésénél fogva is igen távol esett a nagy európai gazdasági folyamatok főirányától, és amiképpen az előző évszázad agrárkonjunktúrája nem hozott nagy gazdagodást, úgy a 17. századi regresszió sem érezte hatását oly módon, mint a királyi ország részben. A fejedelemséget gazdasági szempontból is folytonosan fenyegette az elszigetelődés veszélye, a háborúk és a portai megszorító intézkedések ezt még inkább elősegítették. Különösen az 1657–1664 közötti válságidőszak járt gazdasági téren is súlyos következményekkel. Várad elestével, a területi veszteségekkel a fejedelemség nyugati határán kiépült harmincadhálózat is nagy kárt szenvedett, s az ország teljes pénztartaléka kimerült, részben a hadisarcok kifizetése, részben az elmaradt portai adó megfizetése révén. Apafi Mihály fejedelem azonban tőle nem várt erővel fogott hozzá az államháztartás helyreállításához. Igen rövid idő alatt megszüntette az államkincstár hiányát a pénzkibocsátás és a pénzváltás szigorú felügyeletével. Ezt segítette a németalföldi eredetű pénz, az ún. „oroszlános” tallérok országon belüli forgalomba kerülése is. Apafi sikeresen alkalmazta a kereskedelmi monopóliumokat, bár az erdélyi kereskedők nehézségei, különösen a vasműi béke után, tovább fokozódtak azzal, hogy a Váradon és Kolozsváron át a nyugati országrész és Bécs felé vezető utak bezárultak, s így csak kerülő utakon juthattak el a nyugati piacokra.

A század utolsó évtizedeiben viszont Erdély sikeresen bekapcsolódott az észak–déli irányú tranzitkereskedelembé, amely Havasalföldet Lengyelországgal kötötte össze, s ezáltal Ragúza, Velence és Konstantinápoly mellett Krakkó, Gdańsk, Amszterdam és Hamburg piacai is elérhetővé váltak.

Földesúri major – paraszti gazdaság

A század első felében a királyi országrészben és Erdélyben is megindult a földesúri művelés alatt álló földterületek nagyarányú növelése, ami főként a pusztaságok, irtásföldek, illetve a jobbágyság és a földesurak által közösen használt legelő vagy erdőterületek kisajátításával ment végbe. A majorságokhoz szántóterületek, szőlők, legelők, gyümölcsöskertek, veteményeskertek tartoztak, a megfelelő udvarházakkal, istállókkal és egyéb kiszolgáló épületekkel együtt. A majorsági szántóföldek megnövekedése a földesúri gabonatermesztés felfutásával járt. Bár e században a gabonaexport lehetőségei jócskán csökkentek, és az is bizonyos, hogy a magyar nemesség nem tudott jelentős mértékben bekapcsolódni a hadsereg igényeinek kielégítésébe, mégis számottevően nőtt a gabonatermesztés ezeken az allodiális földeken. Ennek hátterében egyrészt az állott, hogy az uradalmak szolgálonépességének, a földesurak magánhadseregének ellátását ezeknek a birtokoknak kellett fedezni, másrészt az, hogy mivel a szarvasmarha-kivitel visszaszorulásával az abból való pénzszerzési lehetőségek elenyésztek, így más, eladható agrártermék termelésére kellett átállni. Egyúttal az is megfigyelhető, hogy a jobbágyság által termesztett gabona mennyisége a különféle mentességek révén és részben az árusítási nehézségek miatt is folyamatosan csökkent, s ennek pótlására is a földesúri allodiális földeken termesztett gabona szolgálhatott.

A külpiacon beszűkülése együtt járt a hazai belső piac szűkülésével, s ez versengést idézett elő a földesurak és a parasztság között terményeik eladásában. Az eredmény nyilvánvaló: a birtokosok igyekeztek a megromlott értékesítési körülmények közepette hatalmi erővel kiszorítani jobbágyaikat a piaci forgalomból. De más eszközöket is bevetettek, hogy a megnehezedett piaci viszonyok következményeit a jobbágygazdaságokra hárítsák át. Kényszervásárlással leggyakrabban a szokásos

adó és dézsma megfizetése után megmaradt bort foglalták le a jobbágyoktól, jóval a piaci ár alatt számolva annak értékét, és beszámítva esetleges adóhátralékuk összegébe. Ezzel együtt járt a kényszereladás gyakorlata is, ami a kocsmáltatásban (*educillatio*), azaz a földesúri bornak a jobbágyok számára történő erőszakos kimérésében nyilvánult meg, de uradalmanként más-másféle élelmiszer, pl. sör, pálinka, hal, sajtfélék megvásárlását is rákényszerítették a jobbágyságra. Ezek a kényszerkörülmények azt eredményezték, hogy az uradalmak zárt piaci körzetekké alakultak, csökkenő áru- és pénzforgalommal, a természetes gazdálkodás irányába mozduló termelési renddel. A jobbágyság emiatt keményen megsínylette a nehezedő belső piaci forgalom következményeit, hiszen a földesurak rájuk terhelték a saját magukat is sújtó termékbeszerzési és -eladási nehézségeket. Voltak azonban kivételek is: azokon a helyeken, ahol, ha kisebb körzetben is, de kedvezőbbek maradtak az áruforgalom lehetőségei, a parasztság továbbra is részt vehetett a kereskedésben, és pénzzel válthatta meg szolgáltatásait. Ezek a területek főként a nyugati országrész városiasodottabb vidékein voltak, Sopron, Pozsony, Kismarton, valamint az alsó-magyarországi és tokaj-hegyaljai nagyobb mezővárosok körül. Kétségtelen, hogy ezeken a helyeken a szőlőművelés és bortermelés volt az a mentőöv, ami révén a jobbágyság meg tudott maradni az áruforgalomban, hiszen a borra nagy kereslet mutatkozott Lengyelországban, de jutott magyar bor a sziléziai, cseh- és morvaországi piacokra is.

A majorsági gazdálkodás előretörésével párhuzamosan a jobbágy-szolgáltatások struktúrája is átalakult, a földesurak a pénzben fizetett *census* helyett mindinkább a termény- vagy robotszolgáltatást kezdték preferálni. A heti két-három napi robot sem volt ritkaság, vagy előfordult az is, hogy a birtokosok az egyes majorsági földek művelését mintegy kiosztották a falvak lakossága között. A robotterheket emelte a földesurak kastélyainak, udvarházainak építéskor megkövetelt munkálatokban való részvétel vagy a majorságokban megtermelt árucikkek piacra szállításakor a jobbágyokat sújtó ún. „hosszú fuvar” kötelezettsége. Külön is megterhelte a jobbágyságot az a fajta, törvény által előírt közmunka (*gratuitus labor*), amelyet a várak, erődítmények újjáépítésénél, megerősítésénél kellett elvégezniük.

A robotszolgáltatás rendkívüli módon sújtotta a jobbágygazdaságokat, sokan a súlyos terhek elől elmenekültek, vagy igásállataikat, telküket elhagyva zsellérként éltek. A földesuraknak tehát szembe kellett nézniük azzal, hogy egy reális határon túl nem fokozható a robotoltatás, mert a jobbágyság nagyobb mérvű ellenállása miatt saját kezelésben lévő földjeik megművelése válik lehetetlenné. Nem volt tehát mértéktelenül terhelhető az ország parasztlakossága, s ez odavezetett, hogy a század közepére a kényszerű, erőszakolt majorkodásban bizonyos lassulást, megállapodást tapasztalhatunk. Ez persze nem jelentette azt, hogy a dunántúli Batthyány-, Esterházy-, Nádasdy- vagy Zrínyi-birtokokon ne folyt volna tovább a „nagyüzemi” majorkodás, de ekkoriban már gyakran adták bérbe a parasztoknak a majorsági szántókat, réteket, pusztákat. A felső-magyarországi legnagyobb birtokosok, a Thökölyek, Rákócziak, Wesselényiek szintén tekintélyes majorgazdaságokat üzemeltettek.

A 17. század Erdélyben is a majorsági gazdálkodás elterjedésének időszaka, itt azonban másféle kényszerítőerők hatására tértek át a földesurak az intenzívebb művelésre. Itt a gabonatermelésre alkalmas földterületek szűkössége és a gazdaságföldrajzi elhelyezkedésből adódóan is fokozottabb önellátásra való igyekezet ösztönözte a földesurakat a majorkodásra. Erdélyt a nagy birtokkomplexumok hiánya jellemezte, hiszen a legnagyobb uradalmak a fejedelmek családja vagy a fiscus kezén voltak, és a nagyobb birtokosok is számtalan, egymástól sokszor távol eső, szétszórt tagban birtokolták földjeiket. A legnagyobb, legjobban működő majorságok éppen ezért a fejedelmi és kincstári birtokokon alakulnak ki, de a gyakran csak egy-két faluval rendelkező földesurak is igyekeznek majorkodtatni, hiszen jobbágyaik általában bőségesen rendelkeznek igaerővel. Így nem is a jobbágmunkaerő vagy az igásállatok hiánya, hanem inkább a földek elégtelensége vagy nem megfelelő minősége, valamint a piac korlátozott igényei szabtak határt a majorságok növelésének. Erdélyben is a gabonatermesztés volt a legelterjedtebb művelési ág az allodiális gazdaságokban, de emellett gyümölcsöket, lent, kendert és dohányt is termesztettek. Szarvasmarha- és lótenyésztésre különösen alkalmas volt a fejedelemség nagy rétekekkel, legelőkkal tarkított dombvidéke, s hagyományosan nagy juhnyájakat

tartott a havasi legelőkön a román lakosság. A földesúri gazdaságok gazdálkodásának ezért igen jelentős részét képezte az állattartás is.

A mezővárosok lehetőségei és az iparosodás korlátai

A gazdasági regresszió és a kereskedelem lehetőségeinek visszaszorulása éreztette hatását a mezővárosi fejlődésben is. Elsősorban a korábbi, önálló iparüzési kezdeményezéseket igyekeztek lefékezni a mezővárosok földesurai, hiszen a parasztpolgárok a nehezedő körülmények között konkurenciát jelentettek számukra. Az alföldi mezővárosok lakossága azonban igyekszik kihasználni a marhakereskedelem maradék lehetőségeit, és bekapcsolódik a gabona- és borkereskedelembe is. A mezővárosi parasztpolgárok új körülményekhez való alkalmazkodóképességét jelzi, hogy a közvetítőkereskedelemre térnek át, s egyúttal biztosítják az országon belüli regionális áruforgalmat is. A felvidéki mezővárosokból faárukat visznek az Alföldre, és gabonát hoznak cserébe. A határ menti mezővárosok kereskedői a stájerországi piacokra is eljutottak, és általában elmondható, hogy az ország minden részében igyekeztek megtalálni azokat a termékeket, amelyekből pénzt szerezhettek, akár gyümölcs, bor, só, marha vagy gabona legyen is az adott vidéken bővében lévő árucikk.

A mezővárosok között rangos helyet foglaltak el a tokaj-hegyaljai szőlőművelésre, bortermelésre szakosodott települések, köztük Szencs, Tokaj, Tállya, Mád, Tolcsva, Tarcál, Patak vagy Újhely. A bor árának kedvező alakulása a század első felében kitűnő megélhetést biztosított az itt lakó, nagyobb szőlőbirtokkal rendelkező jobbágyságnak, bár éppen az egyenlőtlen adottságok miatt itt nagyobb is volt a vagyoni polarizálódás. A század utolsó évtizedeiben azonban e kiváló helyzetben lévő területen is az elszegényedés, a lakosságszám csökkenése, a boreladás visszaszorulása következett be. Ennek okai között a parasztpolgárság gazdasági erejének szétforgácsolódása említhető meg, ugyanis az ország gazdasági körülményei nem tették lehetővé a monokultúrából adódó előnyök maradéktalan kibontakoztatását. Ez egyrészt abban állt, hogy a Hegyaljára benyomuló nemesség és katonaság tagjaival sem tudták tőkeerő tekintetében fölvenni a versenyt, a vármegye által

kiszabott átlagon felüli adóterhek fizetése is nagy nehézséget okozott, ezért a bortermelés mellett a gazdák ipari vállalkozásokba is kezdtek, vagy kénytelenek voltak szőlőjüket eladogatni, s így váltak zsellérekké.

A korszak európai gazdasági folyamatai, valamint a háborús viszonyok nem kedveztek a hazai iparosodás előrehaladásának. Az országba beáramló ipari termékek, valamint az önellátásra berendezkedő és kisebb piaci körzetek ellátását kiszolgáló házi kézműiparosok számottevő konkurenciát jelentettek a városi céhes ipar számára. A várakban, mezővárosokban, uradalmakban sok mesterség iparosai tevékenykedtek, és a jobbágyiparosok egy része a városokba beszivároghatva tovább rontotta a céhmesterek helyzetét. A városokon belüli vásárokon érzékelhető csökkenő kereslet azt vonta maga után, hogy a városi mestereknek a mezővárosi piacokon is árulniuk kellett, ha valahogyan el akarták adni termékeiket. Áruik így is drágábbak voltak, mint a paraszti kézműipar termékei, s mivel igen nehezen keltek el, előbb a városokban, majd a vármegyékben is megszokottá vált az árlimitációk kiszabása. 1625-ben törvény is előírta az árszabás gyakorlását. Erdélyben szintén nem volt ismeretlen ez a szokás, ott az országgyűlés gyakorolta ezt a jogot.

A céhes ipar tehát korszakunkban megerősödött, új céhek alakultak a mezővárosokban is, amelyek gyakran csak néhány főből álltak, és nem is csak egyetlen iparág mestereit fogták egybe. A céheken belül szigorodtak a feltételek, és növekedtek a tagokat sújtó terhek a belépéskor, a mestervizsga letételekor vagy más céhbeli kötelezettség teljesítésekor. A szűk belső piac felosztása, a vásárok jobb kihasználása érdekében egyes városok céhmesterei szövetségre léptek egymással. Erdélyben céhuniók jöttek létre a különböző városokban tevékenykedő, de azonos iparágat űző céhek között, amelyek célja úgyszintén a termelés és az egy-egy adott terület vásárain való részvétel szabályozása volt. Mindezek a jelenségek a zártabb gazdasági régiók, piackörzetek kialakulásának kedveztek, és nem segítették elő az országos belső piac kifejlődését.

A hazai legelterjedtebb iparágakat a szabók, a csizmadiák és a kovácsok művelték, de a legmagasabb színvonalon az erdélyi szászok ötvösipara állt. Termékeik a szomszédos Moldva és Havasalföld mellett még a nehéz kereskedési viszonyok közepette is eljutottak a lengyel vagy német városokba. Különösen népszerűvé váltak Erdélyen kívül is a

Bethlen által befogadott morvaországi anabaptista fazekasok, a habánok által készített kék-fehér mintázatú kerámiatárgyak. A behozott áruk között a különböző textíliák, posztófélék álltak az élen, ezek után következtek a legfontosabb, a mezei munkáknál, építkezéseknél használatos fémeszközök.

Említést érdemel az a kétségtelen tény, hogy a nagyobb birtokokon szokásba jött a különböző vASFeldolgozó officinák, fazekasműhelyek, üveghuták, fűrészmalmok, papírmalmok üzemeltetése, ezek azonban igen kezdetleges ipari létesítmények voltak, amelyeket a jobbágyok robotmunkájával működtettek. Magyarországon ezek a kisüzemek nem jelentették a manufaktúraipar kezdeteit, s nem váltak a preindusztriális fejlődés első lépcsőfokaivá.

Bányászat A királyi országrészen, az alsó-magyarországi és felső-magyarországi bányavidékeken folyó érc-kitermelés nagy részben bányabérlők kezében volt, a bányászatra épülő érckiolvasztás viszont a kincstár jogát képezte, amit a bányakamarák felügyeltek. Ezekhez a kamarákhoz jelentős uradalmakat csatoltak a század második felében, ahonnan a szükséges élelmet beszerezhatték, és a munkásokat is biztosíthatták. A csökkenő nemesfém-kitermelés mellett a réz- és vashányászat őrizte meg jelentőségét. A besztercebányai réz kivitele a század elején sem csökkent, ezért az itteni kitermelést 1626-ig bérlő Henckel, majd 1642-től a bécsi Joanelli család meglehetősen haszonra tett szert. Jelentős rézérc-kitermelés folyt a század második felében a kincstári tulajdonban lévő felső-magyarországi Szomolnokbányán is. Összességében azonban a bányaművelés visszaesése volt a jellemzőbb. A bányák elviseződése és a vízkiemelés nehézkessége már a múlt században is komoly gondokat okozott, igen megdrágította a kitermelést, ami ily módon jelentős anyagi ráfordítás nélkül megoldhatatlanná vált. A század második felében ugyan néhány helyen – például Körmöcbányán – már alkalmaznak mechanikus vízkiemelő szerkezeteket, de a hadjárások és a bizonytalan közállapotok miatt a bányák üzemeltetése mégis rendszertelen maradt. A vízkiemelés mellett egyelőre megoldatlan technológiai problémaként merült föl az érczúzás és az érckiolvasztás biztosabb módszerének

kidolgozása is. A nemesfémek bányászata a minimálisra esett vissza, bár 1675-ben újra megnyitották a sokáig nem üzemelő felsőbányai aranybányát. Még leginkább a vasércbányászat állt elfogadható szinten, ugyanis a felső-magyarországi területeken lévő Dobsina, Csetnek, Rozsnyó vas-hámorai működtek, bár a kitermelés és feldolgozás volumene itt is csökkenő tendenciát mutatott.

Erdély számára kedvező helyzetet teremtett, hogy területe bővelkedett bányakincsekben, de a korszakban a bányaművelés technológiai nehézségeivel itt is meg kellett küzdeni. Bethlen Gábor különös gondot fordított a bányászat fejlesztésére, német bányászokat fogadott be, és 1628-ban arra is lehetősége nyílt volna, hogy svéd kooperációban a réz egyedárusági jogának megszerzésével betörjön az európai pénzpiacra, erre azonban végül politikai okokból nem került sor. A réz mellett a higany és a só volt a leginkább eladható erdélyi bányakincs mind a nyugati, mind pedig a konstantinápolyi piacokon. A sóbányászat hagyományosan a legjövedelmezőbb ágazata volt az erdélyi gazdaságnak, Dés, Torda, Kolozsakna, Szék és a szász területen lévő Vízakna bányái sokszor kiegészítették a fejedelmi kincstárat, amikor gyorsan kellett pénzt előteremteni, de az is előfordult, hogy a fejedelmi tisztségviselők sókockában kapták meg járandóságukat. Az Erdélyi Fejedelemség utolsó évtizedeiben újra felfutottak a sóbányászat és -eladás lehetőségei, s a háborús időszak után nagy lendülettel állították helyre a sóaknákat. A csíkmadarasi és torockói vasbánya mellett kisebb bányahelyek működtek Hunyadban, mindezek azonban nem látták el elegendő vasércel az országot. Az erdélyi nemesfém-bányászat által felszínre hozott ércet nagyrészt a fejedelemség pénzverőiben használták föl, a korszakban megnövekedett pénzigény kielégítésére az még így sem volt elegendő.

Fiskális politika a két országban

A központi hatalom a királyi országrészen és Erdélyben is hamar felismerte, hogy a kereskedelemről származó jelentős haszonból csak úgy részesedhet, ha azt megfelelő rendelkezésekkel szabályozza. Ennek egyik eszköze volt a korábbi szabad kereskedelem megszorítása monopóliumok bevezetésével. Erdélyben Bethlen Gábor nevéhez köt-

hető a fejedelmi monopóliumok rendszerének legsikeresebb alkalmazása oly módon, hogy a külpiacokon legjobban eladható árucikkek (szarvasmarha, bőrök, méz, viasz, higany, só) kereskedelmét kizárólagos fejedelmi joggá nyilvánította, s így ezzel csak saját megbízottai foglalkozhattak. Másrészről a fiskális jövedelmek egy részének, leginkább a bányáknak a bérbeadásából is jelentős jövedelemre tett szert a fejedelmi kincstár. Az tény, hogy Bethlen, a Rákócziak majd Apafi fejedelem is élt ezzel a jól bevált szokással, és mindannyian tudták, hogy a kereskedelmi forgalom élénküléséből jó pénz nyerhető, mégsem volna helyes ezek alapján tisztán merkantilistának nevezni a fejedelmi gazdaságpolitikát, hiszen az nem járt együtt a termelési szerkezet és szervezet struktúrájának átalakításával. Bár az kétségtelen, hogy Bethlen tudatosan igyekezett az értékes pénzek, főként az arany benntartására és állami árszabályozások bevezetésére, ám ezek a pénzszerzési módok már a korábbi erdélyi fejedelmeknél is megjelentek. Egyebekben a gazdaság irányításában ugyanazokat a középkorias módszereket alkalmazta, amelyeket elődei: a jövedelemforrások bérbe- vagy zálogba adását, a fiskális kezelésben lévő jövedelmek szigorúbb ellenőrzését, az adóztatás erősebb felügyeletét.

Gazdasági intézkedései eredményeképpen Bethlen a pénzügyeket tekintve is a legteljesebb mértékben függetleníteni tudta magát a rendektől. Miután a fejedelmi hatalomnak pénzügyi téren nem volt szüksége a rendek támogatására, egyúttal mentesült az ellenőrzésük alól is. Ez a jelenség pedig egy olyan fejedelmi hatalom kialakulását és működését jelentette, amely közelített az uralkodói „absoluta potestas”-hoz, és ez – bizonyos vélemények szerint – meghaladja a rendek együttműködését feltételező rendi centralisztikus államforma kereteit. De e pontnál figyelembe kell vennünk azt is, hogy egyrészt a rendek, ha háttérbe szorított szerepüknél fogva visszafogottabban is, a maguk módján mégiscsak elfogadták, hallgatólagosan támogatták a fejedelmi kormányzatot – bár támogatásuk mértékének megítélésére vonatkozóan nem volna haszon nélkül való újabb alapos vizsgálat alá vetni a Bethlen korabeli erdélyi kormányzat és törvényhozás forrásait. Másrészt – ahogyan már fentebb utaltunk rá – a fejedelem, bár nagyon is tisztában volt hatalmának súlyával, soha nem kezdeményezte a rendiség alapve-

tő privilégiumainak csorbítását, netán a rendiség megszüntetését, és nem törekedett az állam kormányzatának modernizálására, a központi hatalom érdekeit jobban kiszolgáló államigazgatási gépezet létrehozására, ami pedig úgyszintén fontos jellemvonása az ún. abszolutista államberendezkedésnek. Bethlen Gábor, ahogyan hatalma kiépítése során nem először, jövedelmeinek gyarapításában sem konfrontálódott az erdélyi rendiséggel. Nem akarta megváltoztatni az évszázados szokásokat, eltörölni a rendi jogokat. Így azonban a városok, mezővárosok csekélyke polgársága sem nyert támogatót a fejedelem személyében, s a fejedelem sem juthatott hozzá a városok nyújtotta anyagi támogatáshoz. Emiatt azután más jövedelemszerzési módok bevezetésére volt szükség, de Erdély első „szakértő” fejedelme megbirkózott a feladattal. Bevételeinek legnagyobb részét a már említett monopóliumok bevezetése révén szerezte, emellett nagyban megnövelte a fiscus tulajdonában lévő birtokokat azáltal, hogy felülvizsgáltatta a fejedelmi adományokat. A felülvizsgálat pedig együtt járt a legnagyobb birtoktestek fiskális tulajdonba vételével.

A Rákócziak gyakorlatilag a Bethlen kialakította állami pénzügypolitika jól bevált módszereit követték. I. Rákóczi György uralkodása alatt óriásira növelte saját családi birtokait, s ennek érdekében nem riadt vissza semmilyen eszköztől, meglehetősen nagy ellenérzést váltva ki ezzel kortársaiból. Apafi Mihály trónra kerülése után nemcsak Erdély államisága állt helyre, de a háború okozta sérüléseket is kiheverte a fejedelemség, a szűkös élettérben adódó lehetőségeit maximálisan kihasználva. A század második felére a kereskedelembe bekapcsolódtak az erdélyi arisztokrácia legjelesebb tagjai is. Egyesek maguk folytattak kereskedést, többen pedig tagjai lettek az Erdélyben tevékenykedő „görög” – azaz különböző balkáni eredetű nációnak tagjaiból összeállt – kereskedőket összefogó, brassói és nagyszebeni székhelyű Compania Greca nevű társaságnak. A Bethlen-család több tagja, a Kornisok, Teleki Mihály vagy Apor István kancellár is tevékenyen kivette részét a kereskedőtársaságok munkájából. Az említett társaság mellett Erdélyben működött az örményeket magában foglaló Compania Orientalis nevű kereskedőcsoport is. A fejedelmi politika igyekezett támogatni a kereskedőtársaságokat, és számos, a belső forgalmat élénkítő intézkedést is hozott.

Magyarországon a bécsi központi kormányzat a monopóliumok bevezetésének azt a formáját alkalmazta, amikor az egy-egy árucikkkel való kereskedési jogot adják bérbe. A szarvasmarhán kívül a század folyamán a textil-, réz-, valamint fémtermékekkel, esetenként bizonyos élelmiszerekkel való kereskedést vagy a bányaművelést adták így bérbe. A teljes vagy részleges monopoljogok kiosztásánál előnyben részesítették a bécsi arisztokrata köröket vagy azokat az osztrák és itáliai vállalkozókat, akik hitelek tudtak nyújtani. Kivételnek számított az 1667-ben Báthory Zsófiának adott sóbányanyitási engedély, ezt azonban a jezsuitáknak tett alapítványai fejében kapta az özvegy fejedelemasszony.

Sor került az állami kereskedelempolitika irányítására, az 1665-ben Bécsben létrehozott központi hivatal, a Hof-Commerz-Collegium tudós közgazdászai, az ún. kameralisták (Wilhelm von Schröder, Wilhelm Hörnigk, Johann Becher) által kimunkált, tudatosan alkalmazott merkantilista-protekcionista kereskedelem- és vámpolitika bevezetésére is. A munkálkodásuk nyomán meghozott intézkedések és az 1657/59. évi pénzreform eredménye a század végére mutatkozott meg, amikor javulni látszott a birodalmi kincstár egyensúlya. Ehhez természetesen hozzájárult a megszigorított adóztatás is.

Magyarországon nehezítette a kereskedés feltételeit, hogy országos törvények (1635, 1638, 1647) léptették életbe a külkereskedelmi forgalomban meglévő harmincadvámon felül az ún. félharmincad – azaz a harmincadösszeg felének még egyszeri – fizetését. Kifejezetten a magyar marhakereskedelem ellen irányult az az 1652-ben hozott intézkedés, miszerint a bécsi piacon a marhák eladása után – a vámon kívül – még ún. *Aufschlagot*, tehát marhánként egy bizonyos plusz összeget is kellett fizetni. 1656-ban a magyarországi vámtarifák tételeinek összegét is felemelték, a legnagyobb vámbevételt hozó magyaróvári harmincadcsoportot pedig már korábban az Alsó-ausztriai Kamarához csatolták. A Magyar Kamarához befolyó összegek a 17. század folyamán a már említett gazdasági regresszió és a forgalomban lévő pénz elértékelenedése miatt is jelentősen csökkentek. A bécsi udvar kereskedelempolitikájával szemben már 1651-ben fellépett Pálffy Pál nádor, de a Ma-

gyar Kamara a későbbiekben is többször hangoztatta a magyarországi szabad kereskedelem szükségességét.

A külkereskedelemből az egyébként is jelentősen lecsökkent számú magyar tőzséreket még inkább kiszorították a központi támogatást élvező osztrák–olasz kereskedőtársaságok, amelyek bizonyos monopoljogokat is kaptak, és egyértelműen előnyben részesültek a magyar kereskedőkkel szemben. 1651-ben a magyar marhakereskedelem monopoljogát az udvari tisztségviselőkből és kamarai tagokból álló *Kayserliche Ochsenhandlung* nevű társaság kapta meg, de egy év múlva csődbe jutott. 1667-től működött a bécsi arisztokrata részvényesek tőkéjével alakult *Orientalische Handels-Compagnie*, amelynek kifejezett célja az Oszmán Birodalomba irányuló, Magyarországon átmenő kereskedelmi forgalom lebonyolítása volt. 1675-ben alakult a Hass-féle *Ochsenhandlung*, amely a magyarországi szarvasmarha-állomány felvásárlásával és Bécs húspiaccinak ellátásával foglalkozott. A kisebb kereskedőtársaságoknak és vállalkozásoknak – bár olykor még a legnagyobbaknak is – egy része azonban vagy csődbe jutott, vagy nagy nehézségekkel küszködve tudott csak fennmaradni, hiszen az udvar részéről ellenőrizetlenül adott kedvezmények, a részvényesek hozzá nem értése, a háborús körülmények közepette folytatott kereskedelem és a magyar kereskedőarisztokráciával folytatott konkurenciaharcok nem teremtettek megfelelő biztossítékot a tartós működéshez. A század közepétől például folyamatosan zajlott a Zrínyi fivérek és az udvari arisztokrácia harca az adriai-tengeri kereskedelmi monopoliumokért. Amikor 1668-ban Zrínyi Péter megkapta a velencei kereskedelmi monopoliumot, összeütközésbe került az *Orientalische Handels-Compagnie* érdekeivel, amelynek főrészvényese az Udvari Kamara elnöke, Ludwig Sinzendorf volt.

A bécsi központi pénzügypolitika egyik legnagyobb nyertese a század végén tevékenykedő zsidó kereskedő, Samuel Oppenheimer volt, aki monopoljogokat kapott a hadsereg-élelmezés, a fegyver- és lőszerellátás területén, sőt a hadizsákmány kiárúsítása terén is, és mind a visszafoglaló háborúban, mind pedig a „kilencéves háborúban” meghatározó szerepet játszott. Rengeteg alkalmazottja révén egész hálózatot működtetett. Magyarországi ágensei közé tartozott Lazarus Hirschel, a Budát és Belgrádot ostromló seregek élelmezője és Simon Michael,

Heinrich Heine őse, aki később Pozsonyban telepedett le. Oppenheimer és társa, Samson Wertheimer – aki a későbbiekben különvált tőle, és saját vállalkozásba kezdett – az udvartól kapott felhatalmazásaikért cserébe komoly hitelek tudtak szerezni az ekkoriban már jelentős tőkével rendelkező európai zsidó bankházaktól. Oppenheimer – aki megkülönböztetésül a kisebb „udvari zsidóktól” (*Hoffjuden*), elnyerte az *Oberhoffaktor* és *Oberkriegsfaktor* címeket – az udvar hálájaként a magyarországi és birodalmi réz- és higanykereskedelem monopoljogát is megkapta, és ő finanszírozta az erdélyi és a magyarországi sókereskedelem lebonyolítására a század végén alakult társaságokat is. A bécsi kincstár azonban még halálakor, 1703-ban is adósa volt, és az adósságot majd csak fia, Emanuel – aki Wertheimer mellett a Habsburg-seregek másik fontos hadiszállítója volt a spanyol örökösödési háborúban – tudta behajtani.

Adózás A rendi dualizmusban fennálló adózási rend középkori eredetű. Már akkor kialakult ugyanis az állami és uralkodói bevételek egysége és rendszere. Eszerint megkülönböztették a rendes jövedelmeket (*proventus ordinarii*), ezek az uralkodót felségjogon (*ius regium*) vagy magánjogon illették meg, és kezelésük az uralkodó magánügye (*negotium regale*) volt, innen adódik a regálejövedelmek elnevezés. Idetartoztak a királyi magánbirtokok jövedelmei, a vámok, a nemesfémbányászatból és pénzverésből származó haszon, a szabad királyi városok adói. A szabad királyi városok egy összegben fizetett adója a királynak mint földesuruknak fizetett földbért (*census*) és a hadiadó összegét (*taxa*) is magában foglalta. A királyi kincstár (*fiscus*) rendkívüli jövedelmeit (*proventus extraordinarii*) a rendi országgyűlések által az ország szükségletére megszavazott adók jelentették. Ezt az adót a magyar nemesség jobbgáysága fizette, az adó egysége a vagyoni állás szerint meghatározott kapuszám (*porta*) volt. A kora újkorban a legfontosabb rendkívüli adó a hadiadó vagy hadisegély (*subsidium*) volt, amit *contributió*nak, azaz hozzájárulásnak is nevezték, illetve a behajtás módjáról *rovásadónak* vagy *dikális* adónak. Emellett az országgyűlés ajánlhatta meg a koronázások alkalmával a királyi vagy királynéi ajándékot

(*donativum*, *honorarium*) és a koronapénzt (*pecunia coronalis*), amit a Szent Korona őrzésére fordítottak.

Az 1606 utáni törvények továbbra is érvényben tartották az adóügyek irányításában a Magyar Kamara igazgatási szerepét, ami megszervezése óta a központi pénzügyigazgatás legfőbb kormánysszerve volt Magyarországon. A rendek 1648-ig folyamatosan megszavazták a hadiadót az országgyűléseken, 1649-ben azonban bizonyos számú fegyveres katona eltartását határozták meg és vállalták. Ennek teljesítésére vármegyénként maguk vetettek ki adót jobbágyaikra, de saját maguk is hozzájárultak a költségekhez. A bécsi kormányzat ezzel szemben szavatolta, hogy az 1635-től az országgyűléseken időről időre megszavazott ún. félharmincadból a kamarához befolyó összeget a végvárok költségeire fordítja.

A magyarországi jobbágyság által fizetett állami egyenes adó a 17. században kevésbé terhelte meg gazdaságaikat, mint a földesurak által követelt adók és szolgáltatások. Az 1609. évi törvények értelmében 4 jobbágyház, illetve 12 zsellérház alkotott egy portát. A század első felében a kivetett adók mértéke egyre nőtt, de ez nem meglepő, hiszen a hódoltságban is megnövekedtek az oszmán fennhatóság alatt élők adóterhei, és Erdély sem élhette túl a 60-as évek eleji válságot jelentős adóemelés nélkül. A bécsi udvar többször megpróbálta a jobbágyportákra kivetett adó összegének felét a nemességre terhelni, de ez igen csekély sikerrel járt. Az adóegységet 1647-ben módosították, eszerint 4 vagy 8 jobbágyháztartás alkot egy portát, annak függvényében, hogy 6-4 vagy csak 2 igásállattal rendelkezik. Hogy mennyire nem tisztázottak a század második felének adóviszonyai, azt az is jelzi, hogy 1656-ban például Felső-Magyarország vármegyei lovas és gyalogos katonák kiállítását vállalták, míg a Dunán inneni és dunántúli vármegyék portánként 10 forintot ajánlottak föl úgy, hogy ennek felét a földesurak fizetik. Az 1662. évi országgyűlés nem ajánlott föl hadiadót, csak a félharmincadot szavazták meg ismét, és katonaság állítását. Az 1663/64. évi oszmán támadást követően újabb területek s ezzel újabb adózó porták veszték el. Az új adófajta bevezetésére tett kísérletek után végül is rögzítették az állami egyenes adó három részét, így az a pénzben fizetett összeg mellett kötelező közmunkából (*gratuitus labor*) és a katonaság ellátására adandó természetbeni juttatás-

ból, az ún. *porció*ból állt. Ez utóbbi az egy lovas katona számára adott élelmiszerből, takarmányból és munkaszolgáltatásból tevődött össze. Az évszázad utolsó országgyűlésein (1681, 1687) megint csak nem ajánlottak meg pénzbeli adót, s a zavaros időkben a természetbeni hadiadó kivetésének gyakorlata körül is többféle szokás alakult ki. Egyrészt a rendek állították ki a katonaságot saját költségükön, de gyakoribbá vált, hogy az uralkodó által a várakba, vármegyékbe küldött zsoldos katonákat kellett porcióval ellátnia a lakosságnak.

Amiképpen a királyi országrészben, úgy 1609-ben Erdélyben is átalakították az adózás rendszerét, csak éppen ellenkező irányban: visszatértek egy elavult, a jobbágyok *facultasát*, azaz vagyoni tehetségét tekintetbe nem vevő rendszerre, a fejadózásra, ami azt jelentette, hogy tíz jobbágycsaládfő jelentett egy portát mint adóegységet. A középkori eredetű adózási szokások nagy része érvényben maradt, a szászok egy összegben adóztak, a taxás városok igen keveset fizettek, és azt sem vagyoni helyzetük felmérése után, így egy kialakult összeg gyakran évtizedekig nem változott, nyilvánvaló kárt okozva ezzel a kincstárnak. Csak Kolozsvár és Gyulafehérvár volt ez alól kivétel, ahol időnként emelték a város adóösszegét. A székelyek e században is rendszertelenül adóztak, kihasználva azt, hogy kiállítandó haderejük fejében a fejedelmek időnként visszaállították szabadságaikat, így az adómentességet is. A Várad eleste utáni válságból Erdély csak úgy tudott kilábalni, ha az állami adót is jelentősen emelik. Egyrészt a török adó is 40 ezer forintba emelkedett, másrészt Apafinak 110 ezer tallér hadisarcot kellett kifizetnie az oszmánoknak. Így aztán 1662-ben egy portára 10 talért vetettek ki.

Az oszmán birtokrendszer

A középkori és kora újkori államok jövedelmének jelentős része a mezőgazdaságból származott, de az államok sokáig nem rendelkeztek e jövedelmek beszedéséhez és adminisztrálásához szükséges hivatalnoki apparátussal, sem olyan mechanizmusokkal, amelyek segítségével ezeket a mezőgazdasági jövedelmeket pénzzé tudták volna tenni, hogy ebből fizessék az állami és katonai kiadásokat. Ezért olyan birtokhasznosítási

módokat kellett kialakítani, amelyekkel az adók beszedhetők, az állami és katonai kiadások fedezhetőek voltak. Ezt szolgálta az oszmán birtokrendszer is, amelyet a domináns birtoktípus neve (*tímár*) után *tímár*-rendszernek nevezünk.

Az Oszmán Birodalomban megkülönböztettek állami (*miri*) földeket, valamint örökletes magánbirtokokat (*mülke*) és egyházi alapítványi birtokokat (*vakuf*). A gazdálkodás valamennyi birtoktípusnál zömmel a parasztgazdaságokon (*csiftlik*), vagyis az úgynevezett *csift-háne* rendszeren nyugodott, ahol a csiftlik az egy pár ökörről (*csift*) megművelhető paraszti gazdaságot, a *háne* pedig a csiftliket művelő parasztcsaládot jelenti. A földeken gazdálkodó parasztok a földnek csak a használati jogával (*taszarruf*) rendelkeztek, amiért cserébe különféle adókkal és szolgáltatásokkal tartoztak.

Adminisztratív-katonai szempontból az állami földeket *szultáni hász*-birtokokra, illetve *szolgálati hász*-, *ziámet*- és *tímár*birtokokra osztották fel. Már az első fejezetben láttuk, hogy a szolgálati vagy javadalombirtokok főként a tartományi hadsereg, a tímáros szpáhi katonaság fenntartását szolgálták. Bár a szpáhik jövedelmének túlnyomó többsége valóban a parasztgazdaságok adóiból származott, az egyes szolgálati-jövedelem-kategóriák nem minden esetben voltak „földhöz kötöttek”, azaz „birtokok”, hisz a szpáhik egyéb jövedelemforrásokat is kaphattak, például vámokból vagy átkelési illetékekből származó bevételeket.

A szultán csak a javadalmak egy részét tartotta meg szultáni hászként közvetlen kincstári kezelésben, hogy ezekből fizesse az állandó hadsereg katonáinak zsoldját és az államháztartás költségeit. A szultáni hászok jövedelmét korszakunkban jobbára adóbérleti rendszerben (*iltizám*) szedték be. Az iltizám valójában a jövedelmek begyűjtésének egy olyan, a középkori Egyiptomtól az indiai Nagymogul Birodalomig ismert módszere volt, amelynek keretében bizonyos állami adóegységeket, kincstári jövedelemcsoportokat (*mukátaa*) adóbérletkés (*mültezim*) kaptak meg a kincstárral kölcsönösen „kialkudott” összegért és időre. Egy-egy *mukátaa* sokféle kincstári jövedelemből (adókból, vámokból, illetékekből) állhatott.

Az adóbérletet az kapta meg, aki a „versenytagyálásra” bocsátott kincstári jövedelemért a legtöbbet ígérte. A rendszer mentesítette a

kincstárt az adóbehajtás terheitől, és elvileg nem jelentett különösebb kockázatot az állam számára. A kockázatot az adóbérlő viselte, hisz az üzlet csak akkor volt számára nyereséges, ha a vállalkozás költségei (bérleti díj + a behajtás adminisztratív-személyi költségei) nem haladták meg a *mukáta*-ból ténylegesen beszedett bevételeket. Az adóbérlő számára további bizonytalansági tényező volt, hogy nem lehetett biztos abban, hogy a megkapott kincstári jövedelmek behajtása valóban az ő kezében marad a kialakult idő egészére, amely korszakunkban egy évtől akár 10 évig is terjedhetett. Amennyiben ugyanis újabb vállalkozó jelentkezett az övénél kedvezőbb feltételekkel, azaz „ráígért” arra az összegre, amelyet ő fizetett évente a kincstárnak, a kincstár a szóban forgó jövedelmeket átadhatta az új multezimnek. Ez a rendszer számos kedvezőtlen hatással járt: az adóbérlőket a jövedelemforrás gyors és minél alaposabb kihasználására készítette, és nem ösztönzött hosszú távú beruházásokra.

Az iltizámrendszer persze a kincstár szempontjából sem volt kockázatmentes, amint azt az adósok börtönében sínylődő adóbérlők viszonylag nagy száma és a pénztári elszámolásokban olvasható hátralékok mutatják. A kockázatot azonban némileg lehetett csökkenteni, ha – miként a hódoltságban oly gyakran – az adóbérlő kezesei (*kefil*) a katonák közül kerültek ki, mert tőlük legalább a hátralék egy részét be lehetett hajtani: a kincstár egyszerűen levonta vagy visszatartotta a kezesek zsoldjából a neki járó összeget.

A birodalom törzsterületein az állami földek jelentős részét szolgálati hász-, ziámet- és tímárbirtok gyanánt szpáhiknak és a katonai-polgári igazgatásban működő bürokratáknak utalták ki. Pontosabban, nem a birtokot utalták ki, hisz az továbbra is állami tulajdonban maradt, a katonák csupán arra kaptak jogot, hogy a javadalombirtokként nekik juttatott falvakból beszédjék a törvényileg jól körülírt „földesúri” adókat és egyéb jövedelmeket. A szakirodalom általában a jövedelem nagysága szerint szokott különbséget tenni a szolgálati hászok, ziámetek és a tímárok között, de miként arra már Fekete Lajos rámutatott, a „birtokos” személye legalább olyan fontos volt. Eszerint a katonai és polgári igazgatás magasabb posztjain szolgálatot teljesítők, azaz a vezírek, a tartományok élén álló beglerbégek, illetve a szandzsákbégek évi 100 ezer ak-

cse felett jövedelmező szolgálati hászt kaptak. Az alacsonyabb rangú vidéki tisztségviselőket – szubasikat, vidéki defterdárokat, csausokat, a drávai, a dunai folyami flotta kapitányait stb. – ziámetekkel javadal-maszták, amelyek általában évi 20 és 100 ezer akcse közötti jövedelmet hoztak, de a javadalom értéke számos esetben meghaladta a felső érték-határt. A lovas szpáhik tömegeinek, a közemberek közül csak épp ki-emelkedő tiszteknek adott javadalmakat pedig tímároknak nevezték, amelyek értéke jobbára 20 ezer akcse alatt maradt. Mivel a javadalmak zöme ebből a kategóriából került ki, a rendszert is erről nevezték el.

Magyarországon jól megfigyelhető, hogy a kincstár főként a hódolt-ság belsejében lévő, védettebb és ezért az adózás szempontjából is biz-tosabb területeket tartotta meg saját kezelésében. A magyar végváriak-tól állandóan veszélyeztetett, a magyar fél által is rendszeresen adózta-tott, a portyák során gyakran megsarcolt hódoltsági peremvidék falvait nagyvonalúan átengedte a szpáhiknak.

A szultán, ha kedve úgy tartotta, a tulajdonjog átruházásával is ado-mányozhatott birtokokat. Ebben az esetben a mülbirtokokkal a meg-adományozott szabadon rendelkezhetett: ha akarta, eladta, ha akarta, megtartotta mülkként, esetleg valamilyen vallási alapítvány költségei-nek fedezésére rendelve vakufbirtokká tehetette. Téves tehát az a több helyütt is olvasható vélekedés, miszerint az Oszmán Birodalomban nem ismerték a magánbirtokot. Igaz azonban, hogy a mülbirtokok aránya soha nem volt túl nagy, hisz a szultánok nem akarták, hogy ilyen birtoktestekre támaszkodva a dinasztia hatalmát veszélyeztető ri-vális családok emelkedjenek fel. A magyarországi oszmán uralom idején olyan meglepő esetre is van példa, amikor a budai pasa nem a szultán-tól, hanem az erdélyi fejedelemtől kap birtokadományt. Báthory Kris-tóf fejedelem az ekkor már lengyel király Báthory István megbízásából azért adományozta Nagyradvány és Bikács falut Szokollu Musztafa budai pasának 1576-ban, mert a pasa úgymond, mindig is jó szomszéd-ja volt a Báthoryaknak. Mivel azonban a mülbirtokokat a szultáni ön-kény ellen semmi sem védte, a megadományozottak jobbnak látták, ha a birtokok jövedelmét valamilyen egyházi alapítvány fenntartására kö-tik le. Így tett a budai pasa is, aki az említett két falut vakuffá alakítot-ta, és jövedelmükből az általa Pesten építtetett középfokú iskola (*med-*

resze) fenntartási költségeit (tanárok és személyzet fizetése, gyékény, a mécsesekbe való olaj stb.) kívánta fedezni. Az így alapítványi birtokká tett egykori örökbirtok azonban nem feltétlenül vészett el a család számára. Az alapítványozó ugyanis fenntarthatta magának az alapítvány kezelői jogát, amiért a jövedelem egy része „kezelői javadalmazás” címen őt illette, sőt azt is kiköthette, hogy az alapítvány mindenkorai kezelői joga a családon belül apáról fiúra öröklődjön, így biztosítván legalább a család egy tagjának hosszú távú megélhetését.

Az oszmán adóztatás

A magyarországi oszmán igazgatási apparátus legfontosabb feladata az adóztatás megszervezése és az adók behajtása volt. Ugyanúgy, mint a birodalomnak azokon a területein, ahol a tímárrendszert bevezették, a magyar falvakat is adóösszeírók járták be, és felmérték a várható jövedelmeket. A kincstár ezeknek az adókönyveknek az ismeretében döntött azután arról, hogy mely városokat, falvakat és pusztákat, illetve milyen egyéb jövedelmeket (vámokat, vásárpénzeket) tart meg magának szultáni hászként, és miket oszt ki tímár-, ziámet- vagy beglerbégi és szandzsákbégi hászbirtokként.

Az adók beszedésének módját az egyes adókönyvek elején található *kánunnámék*, azaz néhány oldalas törvényszövegek szabályozták, amelyek a helyi jogszokásokból is bőven merítve, a birodalom kitérülésével túllontúl szűknek és elméletinek bizonyult muszlim jogot voltak hivatva a mindennapok gyakorlatahoz igazítani. A muszlim és nem muszlim ráják adózás szempontjából abban különböztek, hogy a nem muszlimoknak fizetniük kellett a *harádzs/harács*nak vagy *dzsizjének* nevezett fejadót. Ennek fejében viszont az államnak védelmeznie kellett őket a szpáhi túlzott adóztatásától, a katonaság túlkapásaitól vagy a magyarországi ráják esetében, az „idegen” katonák – a magyar végváriak és hajdúk, a külföldi zsoldosok – támadásaitól, zaklatásaitól. A 16. században, amikor a központi kormány keze a helyi kormányzókon és az alájuk tartozó katonaságon keresztül valóban elért a távoli tartományokba is, a rája védelmét könnyebb volt biztosítani, bár a túlkapásokról szóló jelentések, a gyakori panaszok azt mutatják, hogy mind terüle-

tenként, mind pedig az egyes időszakok között nagyon nagy eltérések voltak. Miként a patrimoniális rendszerben minden, az adóztatás és a rája védelme is elsősorban a személyektől, azaz a helyi szandzsák- és beglerbégektől, a kádiktól és az adóztató szpáhiktól, a „török földesuraktól” függött.

A fejadó eleinte 50 akcse, azaz 1 forint volt, éppen annyi, mint a korábbi magyar állami adó. Ez nem meglepő, hisz a hódítók láthatólag átanulmányozták a korábbi magyar törvényeket, megismerték az adóztatással kapcsolatos régi szokásokat, amit a török adókönyvek elején lévő kánunnámékban szereplő efféle bejegyzések is tanúsítanak: „a... szandzsák új összeírásához kezdve, átnézettek a régi királyi törvények, és tudomásunkra jutott, hogy régi szokásuk szerint családonként egy-egy filorit és gabonatizedet... szoktak szedni”, vagy „mivel a... vilájet rájai régi szokásuk szerint... egy-egy magyar filorit szoktak fizetni, ezután is ennyit fizessenek”. Sőt az első évtizedekben – egyes helyeken az 1560-as, másutt az 1570-es évekig – a hódítók csak azoktól szedték a dzsizjét, akiknek 300 akcse (azaz 6 forint) ingóságuk volt. Ez éppen megfelelt a magyar országgyűlések magyar állami adóval kapcsolatos határozatainak, amelyek úgy rendelkeztek, hogy a *subsidiumot* mindazokra róják ki, „akiknek hat forintot érő dolgaik és javaik vannak”. A későbbiekben azonban az oszmánok – nem kis részben a budai kincstár deficitese helyzetén javítandó – már vagyoni tekintet nélkül mindenkire kivetették a dzsizjét.

Azok, akik állami adót fizettek, a szpáhinak kapuadó címén hasonló összeggel tartoztak, amit eleinte évente két részletben, a törvénykönyvek szerint Szent György (április 24.) és Szent Demeter (október 26.) napján kellett volna fizetniük, de a helyi szokások vagy a szpáhi igényei ettől eltérhettek. Ugyancsak a szpáhit illette az alattvalók terménytizede, ez általában a búza, az árpa, a kevert gabona, a méhkasok, a fokhagyma és a vöröshagyma, a káposzta és a kender, ritkábban a zab, a köles, a len, a lencse, vizenyős területeken pedig a nád után járt. A ház körül termelt veteményeiből a rája csak akkor adott tizedet, ha nem saját fogyasztásra, hanem eladásra termelt. Tizedköteles volt a keresztények szőlője is. Eleink jószágai után is adóztak: juhtizedet vagy juh-

adót, sertésadót, makkoltatási adót vagy legelőadót adtak. Tűzifával és szénával is tartozott a rája a „török földesúrnak”.

Mindez persze csupán a törvény betűje volt. A tényleges adó fajtája és annak mennyisége mindig a szpáhin, illetve azon múlt, hogy a szpáhi mennyire tudott érvényt szerezni követeléseinek, illetve hogy azokat a ráják mennyire tudták mérsékelni, milyen támogatóra leltek az ügyükben – hol kisebb, hol nagyobb ajándékok és pénzek fejében – közbenjáró bégek és pasák személyében, illetve hogy a szpáhival milyen egyezséget tudtak kötni. Egy-egy pénzéheőbb, erőszakosabb szpáhi, kivált, ha katonai támogatást is kapott, a törvényekben előírt adónál jóval többet, a kánunnámékban nem szereplő adófajtákat is behajthattott. A falvak sok adófajtát megváltottak pénzen, de a 17. században ismét a természetbeni szolgáltatások kerültek előtérbe, mert egyre több szpáhi kezdett el gazdálkodni, „majorkodtatni”, s a beszedett terményeket és jószágokat igyekezett a helyi piacokon pénzzé tenni. A jászberényiek 1635-ben az egi dívánba mentek elpanaszolni, hogy *emin*jük, azaz a város kincstári jövedelmeinek kezelője, „Ömer aga olyan követelésekkel zaklatja őket, amelyek ezidáig nem voltak szokásban. A korábbi *emin*, Memisah aga idejében az őt illető tizedgabonát szekéren meghatározott helyre szállították. Most az új *emin* nem oda viteti velük, hanem eladásra más vidékre. A bárányok tizedelésének idején a tizedre kiválasztott bárányokat a rájánál hagyja, s ha szaporulatuk van, azt is magának követeli.” Máskor az adó összege ugyan nem változott, csak épp a szpáhi nagyobb mértékkel mért a szokásosnál.

Hegy Klára a hódoltsági török adóztatásban három főbb tendenciát figyelt meg: az átalányfizetés térhódítását a 17. század derekáig; az adók és egyéb szolgáltatások folyamatos növekedését; valamint az állami adók részesedésének emelkedését az összes adófajtán belül, ami kivált a 17. század második felére volt jellemző. Az átalányadózás azt jelentette, hogy a falvak pénz- és terményadói hosszú időn át nem emelkedtek. Ez kivált a szultáni házbirtokok, így az alföldi állattartó mezővárosok esetében ismert, de a meglepő az, hogy a szpáhi kezén lévő települések adózása is hasonlóan alakult. Valamikor a 17. század dereka táján azonban a folyamatnak vége szakadt, nem utolsósorban azért, mert a szpáhi egyre kevésbé fogadták el az adók és szolgáltatá-

sok pénzbeni megváltását, 's mind gyakrabban követeltek terményt, egyre többet és egyre többfélét. A Magyarországon hosszabb időre berendezkedett szpáhik eleinte csak arra törekedtek, hogy a maguk és családjuk ellátásához szükséges terményeket szerezzék be falvaiktól. Hamarosan azonban ők is kedvet kaptak ahhoz, hogy az adóként beszedett javaikkal megjelenjenek a helyi vagy a távolabbi piacokon. Jóllehet a szpáhik „majorkodása” meg sem közelítette a királyi országrész hatalmas majorgazdaságainak „üzemszerű” tevékenységét, következményei mégis hasonlóan kedvezőtlenek voltak a hódoltsági településekre, amelyek addig nagyrészt megmenekedtek a legsúlyosabb teher, a robot elől. A szpáhik „majorkodása” ugyanúgy a robotterhek növekedésével járt, mint a magyar majorsági gazdálkodás a királyi országrészben. Először a fuvarterhek nőttek, majd a favágás és a fahordás, a szénakaszálás, a szántás, a vetés és a cséplés terhei.

Ezzel párhuzamosan az állami adóterhek is növekedtek. Már a 16. század második felében megjelentek a „rendkívüli” adók. Szinte valamennyi a hadsereg ellátásával volt kapcsolatban. Az *aváriz* a hadseregnek és a flottának szóló, eredetileg csak rendkívüli helyzetben kivetett adó, illetve terményszolgáltatás volt, ami hamarosan rendszeres pénzádóvá változott. A *nuzul* vagy *nüzul* nevű adófajta szintén a hadsereg élelmezését támogató terményadóból vált pénzádóvá, miként a hasonló célokat szolgáló *szürszát* adó is. Mindemellett persze megmaradt a katonaság természetbeni ellátása, a várerődítési munkaszolgálat, és a hódoltságiaknak egyre gyakrabban kellett elviselniük a katonák kiszállásait is. A berényiek 1650-ben azt sérelmezték, hogy „húszas-harmincas csoportokban lovasok és gyalogok jönnek a falunkba, megszállnak nálunk, esznek-isznak, s mindezen túl rókabőr, kés és bocskor követelésével sanyargatnak minket”. A különféle neveken bevezetett és az 1660-as években szinte mindenütt megjelenő, a század utolsó harmadában ugrásszerűen emelkedő „rendkívüli” hadiadók voltaképpen komoly adóemelésnek tekinthetők, még akkor is, ha egyelőre nem tudjuk, hogy az új adóegység, az *aváriz-háne* pontosan hány főt is takart. Az biztos, hogy csak a legkritább esetben gondolhatunk arra, hogy a 17. században ezzel ugyanúgy a kiscsaládokat jelölték, mint a 16. században a dzsizje-hánéval. Az állami adók kitartó és jelentős emelkedése,

megkészszerződése vagy többszörösére emelése azonban jól látható. Tovább növelte az adóterheket az *istirá*, azaz az állami felvásárlás. A hadsereg vagy a helyi garnizonok számára szükséges terményeket vagy ténylegesen felvásárolták, vagy a termények árát hajtották be a falvakon. A rája mindkét esetben károsodott: az elsőben azért, mert a felvásárlási ár természetesen alatta maradt a piaci árnak, ráadásul a szállítás és tárolás költségeit is vele fizettették meg, a másodikban meg azért, mert egy új adófajtát hajtottak be rajta.

**Condominium az adóztatásban:
magyar adóztatás a hódoltságban**

A magyar állam és rendiség képviselői az oszmánok jelenlétét a hódoltság egész ideje

alatt ideiglenesnek és jogtalannak tartották, a megszállt területeket pedig továbbra is a Magyar Korona elidegeníthetetlen részének tekintették, ahol az uralkodó és a magyar nemesség jogai továbbra is érvényben vannak. E jogigények egyik kifejezési formája volt a hódoltságiak magyar részre történő adóztatása.

Stephan Gerlach, aki David Ungnad portai követ kíséretében 1573-ban utazott végig a hódolt területeken, dicsérte a tolnaiakat és általában a hódoltságiakat, amiért „oly híven ragaszkodnak császárukhoz, hogy noha behódolvák a töröknek, mégis adót fizetnek a császári felség tárházába, kinek híve akarnak maradni”. A derék evangélikus lelkész azonban jócskán tévedett, amikor azt hitte, hogy a hódoltságiakat az uralkodó iránti lojalitás készítette az adófizetésre. A hódoltságban maradt magyar jobbágyok számtalanszor és szívesen megfeledeztek volna hajdani magyar földesuraikról és a nekik fizetendő adókról, csak hogy a magyar végváriak társaságában rájuk küldött adószedők rendszeresen figyelmeztették őket kötelezettségeikre. A végváriak fegyveres támogatása volt az, ami az oszmán uralom idején biztosította a magyar adóztatás és ezzel együtt a magyar földesúri joghatóság továbbélését. Korszakunkban a Szerémséget leszámítva, alig maradt olyan hódoltsági terület, amely valamilyen formában ne adózott volna magyar részre.

Leginkább a földesúri adókat lehetett behajtani szinte az egész hódoltságból. Nehezebb volt összegyűjteni az állami és egyházi adókat. A

dikát és a tizedet a 16. században a hódoltságnak csak a kétharmadáról, a 17. században pedig a feléről lehetett beszélni. Így tehát a földesúri adó volt az, ami a török uralom alatti országrészben is megőrizte a magyar feudalizmus pozícióit. A magyar jogigények folyamatos életben tartása mellett azonban volt a magyar adóztatásnak egy gyakorlati haszna is: az évekig fizetetlen magyar végváriak ugyanis aligha tarthatnak volna ki a hódoltságiaktól beszedett adók nélkül.

Az oszmánok kezdetben hállani sem akartak arról, hogy az uralmuk alá került területek jobbágyságát hajdani uraik továbbra is adóztassák, de nem tudták meggátolni, hogy a magyar végváriak hathatós támogatásával érkező adószedők beszedjék az adókat, miként a magyar végváriaknak sem sikerült megakadályozniuk, hogy a törökök is adót szedjenek a magyar végvárak mögötti területeken. Sőt a hódoltságon kívüli oszmán adószedés egyben a hódoltság kiterjesztésének is hatásos eszköze volt. Musztafa vagy Mehmed tímárbirtokainak egy részét a magyar végvárak mögött, olyan területeken kapta, amelyek nem álltak a hódoltsági oszmán katonaság ellenőrzése alatt. A derék szpáhik először csak fenyegető, hódoltató levelet írtak a szóban forgó falvakba. A falusiak, ha nem akarták, hogy a „törökösség” bűnébe essenek, nem válaszoltak a levélre, hisz már azért is kemény büntetés járt, ha valaki szóba állt a hódítókkal. Persze nem ez volt az igazi ok, hisz mindenki tudta, az együttélés, az adók elkerülése vagy csökkentése, sőt gyakran a falvak pusztá fennmaradása függött az alkudozásokon. De miért is akartak volna újabb nyűgöt, újabb adót a nyakukba venni a megfenyegetett falvak? Azonban Musztafának és Mehmednek is meg kellett valamiből élnie, így ha a szép szó nem használt, végvári pajtásaikkal vagy a bírót rabolták el, vagy a falu piacán ütöttek rajta, vagy éjszaka „látogatták” meg őket. A zaklatások hatására sok falu behódolt a törököknek, a hódoltság pedig továbbterjeszkedett, most nem a szultáni hadsereg újabb hódításának következtében, hanem „békés úton”. Rögtön hozzá kell persze tennünk, hogy a magyar végváriak is hasonló módszerekkel hatoltak be az Oszmán Birodalom magyarországi tartományaiba, és kényszerítették a falvakat adófizetésre, le egészen a Szerémségig. Ez a sajátos kettős adóztatás az egyik jellemzője annak a jelenségnek, amit a magyar történetírás közös uralomnak, *condominium*nak nevezett el.

SOKSZÍNŰ TÁRSADALOM

Azokról az emberekről szólni, akiknek a század történelmének alakulását köszönhetjük, akik létrehozták, megalkották azt a világot, amelyet most e kötetben próbálunk megértetni és közelebb hozni az olvasóhoz, roppant nehéz feladat. A történelemkönyvek gyakorta szigorúan vett szakkifejezésekkel írják le a társadalmi jelenségeket, a rétegek és csoportok mozgásait, a politikai döntéseket meghozó befolyásos országgyűlési és vármegyei követek tisztas munkáját, a jobbágyokat sújtó mérhetetlen robotterheket, a százalékos arányokat. S miközben a korabeli társadalom leírásának ettől a jogos igényétől mi magunk sem óhajtunk eltávolodni, hiszen tudományunk törvényszerűségei és a szakmai korrektség is így kívánják meg, nem szeretnénk megfélemleni arról sem, hogy a tetteket nem gépek, hanem érző-gondolkodó, olykor a legjobbat akarva is tévedő, hűvös és indulatos, korántsem csak a „nagy” célokért lelkesedő, kisszerűségükben is nagyszerű emberek vitték véghez. Éppen ezért minden ember vagy család életének története maga a történeti valóság teljessége egy – hogy modern hasonlattal éljünk – „mikrochip”-be sűrítve. Nem véletlen, hogy egy-egy, a szépirodalom eszközeivel megragadott életút sokkal közelebb tudja hozni a történelmi kort, lebilincselőbb hatással van az olvasókra, és érzékletesebben világítja meg a tudomány eszközeivel leírt, száraznak tűnő információtömeg háttérét, mint megannyi unalmas monográfia.

E lapokon a század jelentős alakjai közül csak néhány bukkanhatott föl, talán a leginkább meghatározók, az események alakulásában legnagyobb szerepet játszó, de hogy mennyire kimeríthetetlenül érdekes

és izgalmas a „kisemberek” hétköznapijainak világa is, azt igazán csak azok tudhatják, akik érezték már a kezükben tartott több száz éves papírlapokból kisugárzó emberi sorsok eleven közelségét. Ezek az írás által ránk hagyományozódott emlékek egy-egy megismételhetetlen pillanatot ragadnak ki az idő végeláthatatlan folyamából, s mi más lenne a történész – tegyük hozzá: megtisztelő – feladata, mint e Pillanatokból felépíteni az Időt a reményeink szerint olthatatlanul kíváncsi utókor számára? S a folyamatok, jelenségek, számadatok mögött nem feledni és nem feledtetni az emberi sorsokat, amelyeken mint apróbb-nagyobb köveken gördültek tova az országrengető-sorsfordító események.

Magyarország 17. századi társadalmának legjellemzőbb vonása a sokszínűség volt, etnikai, vallási-kulturális értelemben egyaránt. A birodalmak peremvidékén az „átmenő forgalom” is felerősödik, ezért aztán hazánk területén térben és időben is folytonos mozgásban voltak a társadalom kisebb-nagyobb csoportjai, annak ellenére, hogy az ország megállapodott, rendiségen alapuló társadalmi struktúrája nem változott. Bizonyos, az előző évszázadban megkezdődött folyamatok továbbmozdultak, átalakultak, s az állandó háborús készültség, majd a hadjáratok következtében a magyarság számára etnikailag előnytelen helyzetet teremtő körülmények alakultak ki.

Egy és ugyanazon nemesi szabadság

A magyar nemességet a Werbőczy István *Tripartituma* első részének híresen sokat emlegetett kilencedik fejezetében (*Primae Nonus*) megfogalmazott sarkalatos jogok tekintetében egy és ugyanazon nemesi szabadság (*una eademque nobilitas*) illette meg. Ez az elvi egység azonban, bár jog szerint fennállt, a valóságban magán a nemességen belül már az előző évszázadban megindult folyamatok következtében többfelé bomlani látszott. A főnemesség az I. Ferdinánd által adományozott örökletes bárói és grófi rangok révén fokozatosan elkülönült a nemesség nagy tömegétől, de még inkább akkor gyorsult fel ez a folyamat, amikor az 1608. évi törvények az országgyűlést két házra osztották, biztosítva ezáltal a külön ülésezést a főnemességnek, létrehozva a főrendi házat. Az előző század végén még csak négy bárói csa-

lád kapta meg a grófi címet, majd a 17. század elején újabb 13 család. Innentől fogva e családokat a mágnások (*magnates*) elnevezéssel illeték, ami a „nagyaságos” (*magnificus*) címből alakult ki. A század első felében a mágnások körébe tartozó családok száma 65 volt, több mint egyharmaduk ebben a században nyerte el a bárói rangot. Ezek a családok személyre szóló meghívólevéllel vehettek részt az országgyűléseken, köztük a legnevesebbek az Esterházy, Károlyi, Koháry, Lippay, Majthényi, Pázmány vagy az Erdélyből a királyi országrészbe került Bethlen, Bocskai, Csáky, Gyulaffy, Wesselényi bárói családok voltak. A grófi címet a már több nemzedékre visszamenően bárói rangot viselők nyerhették el, ilyenek voltak például a Batthyányak, Bánffyak, Homonnai Drugethek, Erdődyek, Forgáchok, Frangepánok, Illésházyak, Nádasdyak, Pálffyak, Rákócziak, Széchyek, Thurzók, Zrínyiek. Az teljességgel nyilvánvaló volt, hogy a legmagasabb országos méltóságokat e családok tagjai töltötték be, ők alakították az országos nagypolitikát, befolyásolták az országgyűlések menetét, az ő hangsúlyos véleményüket követte a rendiség képviselőinek nagy része. Ilyeténformán ők jártak élen a rendek és a központi hatalom századon átívelő harcában is, amelyben – ahogyan már a maga helyén szó volt róla – elsődlegesen fontosnak tekintették rendi jogaik és az ezt biztosító magyar rendi alkotmány megvédelmezését. A század második felében tovább bővült a grófi családok köre a Czobor, Kéry, Liszthy családdal, és 1666-ban a nagy karriert befutó Thököly család is bekerült a legelőkelőbbek közé. Bár a magyar mágnások egy része részt vett a bécsi udvari életben, megszerezték a királyi tanácsosi címet, tanácskoztak, reprezentáltak, de komoly kormányzati hivatali pozícióba nem kerültek, az egyetlen magyar főúr Pálffy Pál volt, aki a század közepén a Titkos Tanács tagja lett. A magyar rendi testületekben természetesen képviseltették magukat, de a század végén ott is meg kellett küzdeniük az osztrák arisztokrácia tagjainak előrenyomulásával.

A 17. század első felében a főrendi családok legnagyobb része rekatoлизált. S ebben nem csupán a személyiségében is magával ragadó Pázmány vezette katolikus megújulás iránti vonzalmukat kell keresnünk – bár nem elhanyagolható, hogy a katolikus egyház kebelén belül a „*cuius regio, eius religio*” elve alapján a földesurak kegyúri joggal rendelkeztek,

s ez személyes és rendi hatalmi befolyásuk megszilárdításában nem volt jelentéktelen szempont –, hanem azt is, hogy a század első felében, amint már úgyszintén utaltunk rá, a Habsburg-hatalom messzemenően biztosította a magyar rendiség jogait, akik így az országgyűléseken a véleménynyilvánítás és az ellentmondás jogát nem csekély vehemenciával gyakorolva, legtöbbször keresztülvitték saját akarataikat. Tehát ilyen értelemben a rekatolizáció a Habsburgok felé fordulást is jelentette, méghozzá annak reményében, hogy az uralkodó részéről a rendiség hatalmi pozícióit nem fogják támadások érni. Abban pedig, hogy a királyságbeli nemesség a csehek fehérhegyi veresége után elfordult Bethlentől, az ő magyar királyságába vetett hitétől, több más motívum mellett az is közrejátszott, hogy a meghatározó személyiségek közül sokan, például Esterházy Miklós is, úgy vélték, Bethlen nemcsak hogy az oszmánok hatalma alá, de „az Machiavellus scholájába” vinné az országot. Azaz olyan autoritást akarna rajtuk gyakorolni, amelyet semmiképpen sem kívántak. Nem új keletű a megállapítás: a magyar rendek viszolyogtak a rájuk telepedő központi hatalomtól, lett légyen az magyar nemzeti király vagy idegen uralkodó képében megjelenő ördögi kísértet.

A magyar mágnások tömeges katolizációja azt is jelentette, hogy a protestantizmus védelme ürügyén királyságbeli támogatókat kereső erdélyi fejedelmek nem sok pártfogóra számíthattak, hiszen bennük a rendi kiváltságok megszüntetésére törő uralkodót látták. Ez idő tájt, a század közepét megelőző években, egyszerre hatottak igen jól kitapítható rendi érdekellentétek a két magyar haza közeledése ellen, de egyúttal összehúzó erők is, hiszen a Rákócziak révén Felső-Magyarország legnagyobb protestáns birtokosa lett az erdélyi fejedelem, aki egyben meghatározó tagja maradt a királyságbeli nemességnek is. Emellett a társadalomban meglévő szoros szálak a házassági-rokoni kapcsolatok, valamint a birtoktestek szétszórtsága révén a politikailag itt is, ott is érdekelt főúri és köznemesi családok között szilárdan tartották az összefonódottságot.

A főrendek másik csoportját a főpapok (*praelati*) alkották, akik a 16. században nagyrészt elveszítették püspökségeiket, birtokaikat, tizedjővedelmeiket is a Magyar Kamara vagy világi urak bérelték, s a protes-

tantizmus előretörése miatt a lelkiekben is háttérbe szorítva, megtépáztattán lépték át a 17. század küszöbét. E század azonban sok változást hozott. A katolikus megújulás és a főurak rekatolizálása nyomán visszaszerezték híveiket, és bár anyagi javaik nagy részét a világi rendek kemény ellenállása miatt nem kapták vissza, ám a központi hivatalokban állásokhoz jutottak. A mágnáscsaládok egy részének tagjai megszerztek főpapi rangokat is, és ezáltal bizonyos fokú összefonódás jött létre. Mégis, a klérus tagjai pozícióik megerősítését tekintve nagyobb támogatót láttak és találtak is a Habsburg-udvarban, mint a magyar világi nagyurak között. Ez a dinasztia felé fordulás a század második felében fölerősödött, s nem véletlen, hogy a magyar társadalom szemében a katolikus főpapság mindinkább a központi hatalom abszolutisztikus törekvéseinek támogatóival, sőt kiszolgálóival vált azonossá.

A 17. század második felében sok külföldi nemes nyerte el az uralkodó kegyéből – és nem csekély összeg lefizetése ellenében – a magyar nemességet, azaz a honfiúsítást (*indigenatus*), és rendelkezett ettől kezdve a magyar főrendek jogosultságaival, mint például a Montecuccoli, Caprara, Salm, Auersperg, Sinzendorf család. Elsősorban az országon belüli gazdasági vállalkozásokhoz jöttek jól ezek az indigenátusok, de a családok nem integrálódtak a magyar nemesség soraiba, és hamarosan megszabadultak magyarországi birtokaiktól is.

Erdélyben, amint már szó volt róla, a nemesség leggazdagabbjai sem rendelkeztek a magyarországi főurakéhoz fogható birtoktestekkel, több mint háromnegyed részük egy falunyi vagy annál kisebb részbirtok tulajdonosa volt csupán. A társadalom legfelső kis magját, a királyságbeli mágnásokhoz hasonlítható rétegét Erdélyben alig néhány család alkotta: a Csákyak, losonci Bánffyak, iktári Bethlenek, somlyai Báthoryak, Zólyomiak, Wesselényiek. Az említett családok nagy részének a parti-umi területeken vagy Felső-Magyarországon is voltak birtokai, s ezek nagyban hozzásegítették őket társadalmi rangjuk megteremtéséhez. A Rákócziak birtokainak nagy része is a magyarországi részekben helyezkedett el, de I. Rákóczi György fejedelemsége alatt erdélyi családi birtokaikat is hatalmasra növelte.

Erdélyben nem alakult ki az örökös főrendiség intézménye, és nem vált el a köznemesség az arisztokráciától oly módon, mint a királyi Ma-

gyarországon, hiszen a rangok, címek nem öröklődtek. Tehát itt egyelőre érvényben maradt – legalábbis a század utolsó évtizedeiben bekövetkező változásokig – az *una eademque nobilitas* elve a nemesség egészére nézve, és a leggazdagabbaknál valamelyest kisebb birtokokkal rendelkezők, köztük a Gyerőffyek, Kornisok, Kendiek, Mikolák, Apafiak, Kamuthyak is ugyanolyan jogokat élveztek. A 17. században a fejedelmek tovább építették a Báthoryak alatt már meglévő hatalmi túlsúlyukat azzal is, hogy ők váltak Erdély szinte egyedüli nagybirtokosaivá, és tőlük olyannyira függtek az erdélyi rendiség tagjai, hogy leginkább fejedelmi familiárisokhoz hasonlítottak. Az erdélyi nemesi társadalom a század folyamán nem differenciálódott olyan jelentős mértékben, mint a magyarországi nemesség. Összességében az erdélyi társadalom szerkezete merevebb volt, az archaikus viszonyokat jobban megőrizte. Apafi kora e tekintetben is változásokat hozott, ugyanis a fejedelem számottevően növelte a nemesség létszámát. Afféle „hivatalnoki nemességet” hozott létre azáltal, hogy a lelkészeket, a közigazgatásban működő szakértőket, az oktatásban, bányagazgatásban, az udvari és általában a közéletben jelentősebb szerepet vivő személyeket tömegével nemesítette.

A főrendek mellett a magyar nemesség nagy tömegét alkották a kisebb birtokokon élő középnemeselek és a mindössze néhány jobbágycsaláddal rendelkező, „hétszilvafás” kismemeselek. A csupán címeres nemeselevéllel (*litterae armales*) rendelkezők egy része korábban jobbággy volt, és talán éppen volt földesura járta ki számára, természetesen megfelelő összegért, hogy a Magyar Kancellárián nemeselevelet kapjon. Ezzel azonban nem járt feltétlenül földbirtok, sőt az sem volt szokatlan, hogy az ilyen armalisták robotoltak is volt földesuruk birtokain. Az egytelkes nemeselek egyetlen jobbággytelken gazdálkodtak, életmódjuk nem sokban különbözött a jobbággyokétól. Maguk művelték földjeiket, esetleg jobbággytelket béreltek, katonáskodni álltak valamelyik végvárba, szervitorként szolgálatot vállaltak mint a mágnások uradalmi tisztjei vagy katonái. A legnagyobb birtokosok uradalmainak gazdatisztjei, a nagy majorságok irányítói, magánföldesúri hadseregük tisztjei a közép- és kismemeselek köréből szolgálatukba és ezzel a tágabban értelmezett családjukba fogadott szolgálattétvők, azaz a *szervitorok* voltak. Szokásban volt, hogy uruk kastélyában, udvartartásá-

ban élve, annak védelmét élvezve kisebb-nagyobb megbízásokat, bizalmi feladatokat is elvégeztek. 1595-ben az országgyűlés elrendelte, hogy a jobbágyokkal nem rendelkező nemesség taksának (*taxa*) nevezett adót fizessen, majd 1613-ban dézsmafizetésre is rászorították őket. Belőlük alakult ki a későbbiekben a taksás nemesség csoportja, akik leginkább afféle gazdag parasztokhoz hasonlítottak. A Magyar Kancellárián a megfelelő díj lefizetése ellenében szinte korlátlanul osztogatott nemesítések ellen több alkalommal is föllépett a mágnások köre az országgyűléseken, mígnem 1622-ben országos törvény kötötte a földesurak engedélyéhez az új nemesség megszerzésének lehetőségét. Ennek értelmében azonban előbb a jobbágyokat el kellett bocsátani a jobbágyi állapotból (*manumissio*), amiért tekintélyes, 100-200 forintot elérő összeget is kellett fizetniük.

A királyi országrészben közepes vagy viszonylag nagyobb földekkel rendelkező birtokos nemesek (*bene possessionati*) legfőbb igyekezete arra irányult, hogy minél magasabb rangot, elismerést szerezve, a köznemesség soraiból bekerüljenek a bárói, grófi körbe. Míg a 16. században ez a felemelkedés egy-két generáción belül sikerülhetett, addig a 17. században a mágnások közé jutás nehéz, szinte lehetetlen feladat volt. Nem is sikerült sokaknak, csak Esterházy Miklósnak, aki középnemesi sorból mint egyetlen *homo novus* emelkedett föl a grófi rangra, és alapozta meg családjá fényes karrierjét. A mágnások és a köznemesség közötti határvonal még inkább erősödni látszott a már említett 1608. évi törvények után, s ez azt eredményezte, hogy az ugyanazon nemesi szabadság elve nagyon is elveszítette valóságtartalmát. A főrendekkel szemben tudatossá vált a magukat alsóbb rendeknek nevező köznemesi réteg összetartozás-érzése. Az országgyűléseken sokszor alakult ki nézeteltérés a főrendek és a nemesség között, s ez a század közepére már szinte ellentétté fokozódott. A köznemesség legfőbb bástyája a rendkívül erős önkormányzattal rendelkező vármegye volt, de az is inkább csak azokon a területeken, ahol sok közép- és kisbirtok volt. Ahol egy-két mágnás kezében összpontosult a megye területének jelentős része, ott a vármegyei döntéseket is ők befolyásolták.

Miközben a mágnások közé jutás szinte elérhetetlen álomnak bizonyult, a nemességen belül mégis jelentős társadalmi mobilitás volt tapasztalható. Egyrészt a nemesség száma gyarapodott az említett mó-

don. Vármegyénként a század folyamán nagyjából 500 új nemességet hirdettek ki, akik közül a nagyobb vagyonnal indulók vagy éppen jól házasodók újabb birtokokat és ezáltal egyre nagyobb befolyást szerezhettek vármegyéjükben, és egészen az alispánságig vihették. Másrészt a kismemesek is följebb juthattak, ha ügyesen használták ki a vállalkozásokban, a bérletrendszerben és a kereskedelembe rejlő lehetőségeket.

Röghöz kötött jobbágyság

A század elején véget érő tizenöt éves háború az ország etnikai, demográfiai képét is döntő módon megváltoztatta, és évszázadokra kiható következményekkel járt. A hosszú háború a településhálózat nem csekély mértékű átalakulását eredményezte elsősorban azokon a területeken, amelyeket a hadjáratok jelentősen érintettek. Az elfogadott becslések szerint a királyi Magyarország jobbágyportáinak száma 20-25%-kal csökkent, vidékenként eltérő arányban. Ezt a csökkenést gyakran a jobbágylakosság elvándorlása, ideiglenes távolléte idézte elő, és nem feltétlenül jelentett végleges és jövátéhetetlen pusztulást. A hadjáratoktól leginkább sújtott területeken, a hódoltságban, Erdély és a Partium peremvidékén egy-egy falu lakossága gyakran hónapokra elmenekült, de a hadak távozta után újra visszatért házaiba, földjei műveléséhez. Az ilyesféle fluktuáció jól követhető a magyar és az oszmánok által készített adóösszeírásokban, ahol egy falu eltűnése után egy-két évvel ismét megjelennek ugyanazon falunévek, az adózó jobbágyokkal együtt.

A településszerkezet átalakulása már az előző században megkezdődött, ami azt jelentette, hogy az aprófalvak nagy része eltűnt, a lakosság a hadjáratok következtében elpusztult, elvándorolt, vagy éppen a kedvezőbb megélhetést biztosító nagyobb falvakban, mezővárosokban folytatta életét. A földművelő parasztság életmódját a században döntő mértékben meghatározták azok a gazdasági tendenciák, amelyekről már történt említés. A mindennapi életben a robotoltatás növekedése jelentette a legnagyobb változást, és ezzel párhuzamosan az önálló gazdálkodáshoz való visszafordulás. A terhek növelését támogatta az országgyűlés által elfogadott 1608. évi 13. törvénycikk, amellyel a jobbágyköltözési eljárás, az ún. jobbágybúcsúztatás (*ablicentatio*) szabá-

lyozását a továbbiakban a vármegyék hatáskörébe rendelte. Ez egyet jelentett azzal, hogy a korábban egyébként is szigorú feltételekhez kötött eljárást még inkább megszigorították vagy teljesen eltörölték a vármegyék nemesi közgyűlései, megfosztva a jobbágylakosságot a túlzott terhek előli menekülés egyetlen lehetőségétől. A röghöz kötöttség pedig együtt járt a jobbágyok még teljesebb kiszolgáltatottságával.

Erdélyben a század eleji háborús pusztítások eredményeként nagy területek maradtak lakosság nélkül, és ez a helyzet lehetővé tette, a harcoló és a katonaság elől való folytonos menekülés pedig kikényszerítette a jobbágyok állandó költözését, jövés-menését. Valóságos vándorlómozgalom alakult ki, s mindenekelőtt ez ellen kellett föllépnie az országgyűlésnek oly módon, hogy több alkalommal törvényt hozott a kóborlók, a szökött jobbágyok ellen. Sokan menekültek ugyan a fejedelmi és fiskális birtokokra, bányákban vállaltak munkát, vagy a katonaság soraiba álltak, de volt földesuraik innen is visszakövetelhatték őket. Az erdélyi jobbágyság a század második felében a magyarországihoz hasonlóan szigorú megkötöttségek között élt, annyi különbséggel, hogy itt a röghöz kötöttség mellett inkább a földesúr személyéhez való kötöttség jelentett erősebb függőségi viszonyt. Szokássá vált, hogy a birtokosok szétszórta lévő birtokaik között ide-oda költöztethették a személyükhöz tartozó jobbágyaikat aszerint, hogy hol volt szükség majorságépítéshez vagy az éppen aktuális feladatok ellátásához több munkákészre. A robotoltatás az erdélyi jobbágyságot is fokozottabban terhelte meg e században. Erdély jobbágyságának rétegződését, anyagi helyzetét, életmódját sokféle körülmény határozta meg. A szász földművelők, román pásztorok, Székelyföldön vagy a magyar vármegyék területén élő jobbágyok etnikai és vallási hovatartozásának különbségei mellett a földrajzi elhelyezkedésből adódó gazdálkodási lehetőségek, a birtokos uraság kiléte és az általa megkívánt szolgáltatások sokfélesége számtalan foglalkozási ágra és speciális helyzetű kisebb csoportra osztotta a jobbágynépességet.

A röghöz kötött jobbágyság mellett léteztek azonban szabadon költözők, szabadmenetelűek is, főként a hódoltsági területeken, ahol szokásba jött, hogy a falvak egy összegben fizetik meg a földesuruknak járó úrbéres kötelezettségeiket, ezeket nevezték summás falvaknak. Az

erdélyi várakhoz felfogadott katonák nagy része úgyszintén a szabadokból, azaz a felszabadított jobbágyságból állt, de a fiskális uradalmakban és bányahelyeken is dolgoztak szabad jogállásúak. A magyarországihoz hasonlóan Erdélyben is létrejött az ún. szabadosok katonaparaszti státusa, amikor is a fejedelmek egész falvakat szabadítottak föl az úrbéres szolgálat alól, nemességet is kaphattak, cserébe viszont megfelelő fegyverzettel kellett a fejedelem rendelkezésére állniuk. Különösen a vasvári békét követő időszakban a határ mentén szaporodó oszmán portyázások és esetenként a császári őrsegek betörései ellen vált szükségessé az erdélyi haderő ily módon való gyarapítása. A főként a várak körüli területeken katonáskodásból élő szabadosok névleg viselhettek nemesi rangot, vagy lehettek félnemesek, és kikerülhettek a magyar vármegyék jobbágyságból, a székelyek vagy a román bojárok közül is. Szolgálati helyük, katonai felszereltségük és általában anyagi képességeik tekintetében is igen összetett csoportot alkottak.

A magyarországi szabadosok (*libertinus*) egy részének a földesúri elbocsátás után nem sikerült nemességet szereznie, s így tovább szolgálták földesurukat, akinek joghatósága alatt is megmaradtak. A szabadosok rétege a királyi országrészben szinte átláthatatlan egyvelege volt a különféle, sokszor ideiglenes jogokkal rendelkező és más-más nációkból származó elbocsátott vagy csak szolgálataikban könnyített helyzetet élvező jobbágyságoknak.

Vitézlő rend és a hajdúk

A hazánk területén állandósult hadi helyzet hozta létre azt a nagyjából végvárakban élő vagy mezei katonaként szolgáló társadalmi réteget, amelyet a korabeli források vitézlő rendnek neveztek. Összetételük és jogállásuk is rendkívül különböző volt: jobbágyság, birtoktalan, elszegényedett nemesek, katonaparasztok, a háborúk miatt otthonukat veszített kóborlók kerültek be a végvárak vitézei közé. A 17. század második felében megkezdődött a német zsoldos katonaság betelepítése a végvárakba, s emiatt a magyar katonák egy részét elbocsátották, növelve ezáltal a bizonytalan egzisztenciájú elemek létszámát. Megoldás lehetett volna – ha már az újonnan létrehozott császári-királyi katonai egysé-

gekben nem volt számukra hely – a katonaparaszti életmódra történő átállás, tehát az elbocsátottaknak telkek kiosztása, ahol élhetnek és szükség esetén hadba hívhatók, de a központi kormányzat nem oldotta meg ezt a nyilvánvalóan élesen megmutatkozó társadalmi problémát. A konfliktus csúcspontját az az 1671. október 11-én kiadott császári parancs jelentette, amely 10 ezer végvári katona elbocsátását írta elő. Bár a rendelkezés teljes végrehajtását a Thököly-mozgalom, a bujdosók kiindulása és a századvég harcai miatt nem tudták keresztülvinni, az így is óriási felháborodást keltett. 1681-ben a Haditanács visszavonta ezt a rendeletet, s az oszmánok elleni felszabadító háború ismét fegyverbe állította a létbizonytalanságba sodródott katonaelemek nagy részét. Végső megoldás születhetett volna, ha sor kerül az állandó magyar hadsereg felállítására, de az udvar 1686-ban elvetette Esterházy Pál nádor erre irányuló javaslatát.

A végvári harcok korszakának oly sok irodalmi alkotás által megénekelte vitézlő rendje a század végére dicstelen sorsra jutott. Tagjai elvesztették megélhetési lehetőségüket, életterüket, földjeiket, szabadságaikat, legtöbbjük bujdosóvá vált, tolvajok, gonosztevők közé sodródott, titkos kereskedésből, csempészésből, gazdaságból kényszerült megélni, kiváltva ezzel az ország mindenféle rendű-rangú lakosának mélységes ellenszenvét.

A 17. század sajátos magyar katonarétegét, a vitézlő rend részét képezték a főként az egykori marhahajtókból, de más, létalapjukat veszített társadalmi csoportokból, szökött jobbágyokból, nincstelen kisnemesekből verbuválódott, többnyire a Felső-Tisza mentén lévő területekről, Zemplén, Bihar, Szabolcs, Szatmár vármegyéből összesereglett és Bocskai István mellé állt hajdúk. Minthogy valamennyien reformátusok voltak, fegyverbe lehetett őket szólítani a protestáns hitelvek és szabadság megvédelmezése ürügyén. Bocskai a felkelést lezáró tárgyalásokba bevonta a hajdúkapitányokat, először biztosította ezáltal nekik mint vitézlő rendnek a rendi jogállást. 1605. december 12-én kiadott letelepítő levelével szabad földjeire ültette a közhajdúkat, 9254 hajdúnak adományozott kollektív nemességet, amelynek értelmében nem fizettek adót, viszont a székelyek szabadságához hasonlóan cserébe személyes katonai felkelésre voltak kötelezve hadba hívásuk esetén. Az első

hajdútelepülések (Kálló, Nánás, Dorog, Hadház, Varjas, Vámospércs, Sima és Vid) a szabolcsi részeken alakultak ki. Bocskai később további 300 főt Köleséren és 600-at Szoboszlón telepített le. Ezzel azonban a hajdúk helyzete nem oldódott meg, hiszen még kétszer ennyien álltak fegyverben az ország területén, és a letelepítettek számára sem nyújtott megélhetést a nekik adott néhány falu.

Bocskai halála után a bécsi udvar és a magyar katolikus főurak, élükön Thurzó Györggyel, mindenképpen meg akarták akadályozni a hajdúság kiváltságainak tartós fennmaradását, hiszen úgy érezték, ezáltal saját nemesi jogaik csorbulnak. A bizonytalan helyzetüket megalázó hajdúk felkelése 1607 októberében Nagy András hajdúgenerális vezetésével tört ki helyzetük rendezése, Bocskai adományainak elismertetése érdekében. Kiáltványukban a protestantizmus védelméért, a bécsi béke pontjainak mielőbbi végrehajtásáért szálltak síkra, s evégett Báthory Gáborral kötöttek szövetséget, cserébe viszont besegítették őt az erdélyi fejedelmi trónra. Báthory nem viszonzta szolgálataikat, nem rendezte a jogállásukkal kapcsolatos problémákat, ezért egy esztendő múlva ismét forrongás kezdődött közöttük. A helyzetet az oldotta meg, hogy 1608 tavaszán a bátyja ellen induló Mátyás főherceg zsoldjába fogadott mintegy 6 ezer hajdút, megerősítette Bocskaitól kapott kiváltságait, és így csupán 3 ezren maradtak Báthory szolgálatában.

1630-ban, Bethlen halálát követően, a hét felső-magyarországi vármegye visszaadása körüli zűrzavarban a hajdúk ismét szerepet kaptak, hiszen az ő helyzetük súlyosbodását hozta volna a királyi hatalomátvitel. Bethlen alatt ugyanis inkább a nemességhez hasonlatos jogállást élveztek, s számukra az Erdélyhez való tartozás a kedvező állapot megtartását jelenthette volna. A hajdúk a visszavételt intéző katonasággal és az ellenük felkelő felső-Tisza-vidéki nemességgel megint csak fegyveres konfliktusba bonyolódtak, és Erdélytől kértek segítséget. Ott azonban már elfogadott tény volt a vármegyék visszacsatolása, s ennél fogva az erdélyi politikusok két vezéregyénisége, Bethlen István, a fejedelem unokaöccse és Zólyomi Dávid nem emiatt lépett kapcsolatba a felső-magyarországi hajdúsággal. Céljuk Rákóczi György megnyerése és a fejedelemségre való behozatala volt a hajdúk haderejének támogatásával. Ezt még ez esztendőben sikeresen véghezvitték, de utóbb Rákóczi

is cserbenhagyta hajdúkatonáit, helyzetükön semmilyen irányban nem változtatott. 1631-ben megállapodást kötött II. Ferdinánd királlyal, hogy a hajdúk felkelésével soha nem fog élni, sőt arra utasítja őket, hogy szakítsák meg kapcsolataikat királyságbeli társaikkal.

A hajdúk fölött, annak ellenére, hogy nagyon sok szállal kapcsolódtak Erdélyhez, a főhatalmat a magyar királyok gyakorolták, illetve nevükben a felső-magyarországi főkapitány. A megtelepedett hajdúk felhagytak a katonáskodással, és nagy részben áttértek a gazdálkodó, földművelő életmódra. Egyes településeik falvakként beolvadtak a vármegyékbe, és a legnagyobbak mezővárosokká fejlődtek. A század folyamán esetenként magánföldesurak is fogadtak szolgálatukba kisebb hajdúcsapatokat, és szolgálatuk fejében saját birtokaikon adtak nekik letelepedést és hajdú kiváltságokat. Veszedelmesek és rossz hírűek voltak azonban azok a hajdú szabadcsapatok, amelyek gazdátlanul kóborolva rablásból, fosztogatásból éltek.

Városlakók és a mezővárosok parasztpolgárai

A szabad királyi városok polgári lakosai, kézműves iparosai között a megváltozott

gazdasági körülmények hatására növekedett a közepes anyagi helyzetűek és az elszegényedők aránya. E jelenség a királyság nyugati felében és a keleti, szepességi városokban egyaránt kimutatható. A külvárosokban élő, polgárjog nélküli menekülők, betelepülők száma nőtt, és ugrás-szerűen emelkedett a városokba költöző nemesség száma is. Ez utóbbi hatással volt – miként az előbbi fejezetben említettük – a városok gazdasági tevékenységére, de egyúttal a hagyományos városi polgári és nemesi jogállás keveredését is eredményezte. Nemesi kiváltságokat birtokoltak a polgárok, és hagyományosan polgári foglalkozásokat űztek a nemesek. A bányavárosokban szintén csökkenőben volt a gazdag bányapolgárok száma, helyüket a bányaigazgatás új tisztségviselői vették át, és növekedett a kisiparosok, a szolgáltatóipari tevékenységgel foglalkozók aránya. A beköltöző falusiak például előszeretettel nyitottak sörfőzdéket. E városok népességéhez tartozott a bányászatot folytató sokféle bányamunkás: vájárok, ácsok, famunkások, kohómunkások.

A szabad királyi városok adtak helyet a kormányzati hivatalok egy részének és azok hivatalnokainak, a katonai igazgatás központjaiként a katonatiszteknek, a jezsuita és protestáns kollégiumoknak, iskoláknak is. Részben az előbbieket követve, városainkban csökkent a protestáns lakosság aránya, míg a katolikusoké emelkedett. A legnagyobb városaink között volt Kassa, amely a közigazgatásban, a katonai igazgatásban és a Lengyelország felé irányuló kereskedelmi forgalomban is kulcspozíciót töltött be, sőt 1650-től ismételtelen ide költözött az egri káptalan. Kassa mellett a szepességi városok, Lőcse, Bártfa, Eperjes, Késmárk is meghatározó szerepet vittek. Lakosaik között a század második felében ismét a katolikusok kerültek többségbe. A nyugatabbi országterületen Nagyszombat – mint egyházi és az itt alapított egyetem révén kulturális központ – az egyháziak, tanárok és diákok színes seregét vonzotta magához. Pozsony mint főváros a hivatalokban szolgálatot vállaló nemesség, királyi katonaság egyik székhelye volt. Az erdélyi városok között Várad volt a legrangosabb végvár, „Erdély kapuja” és legfőbb védelmezője, a váradi kapitány székhelye, de 1660. évi elestét követően Kolozsvár vette át a szerepét. 1658-ban Gyulafehérvárt mint fejedelmi székvárost feldúlták az Erdélybe törő tatár hadak, és ezután fokozatosan, de igen lassan épült újjá. A fejedelmi udvar már nem is itt, hanem Apafi ebesfalvi birtokán vagy Radnóton tartózkodott. A székelőföldi városok, így Marosvásárhely, Csíkszereda, Udvarhely inkább csak mezővárosoknak mondhatók, polgárságnak nevezett réteg nem tudott megerősödni bennük. A szász nagyvárosok a veszteségek ellenére megőrizték régi fényüket és elzártságukat, kereskedő- és iparos polgáraik e században is élni tudtak a régi, jobbára délnémet területekkel fenntartott kapcsolataikkal, s a megváltozott kereskedelmi lehetőségeket is jól használták ki.

A gazdálkodás sok ágában érdekelt mezővárosokat meglehetősen differenciált társadalomszerkezet jellemezte. A vagyonos nagygazdák, a kisebb marhaállománnyal rendelkező vagy éppen a kizárólag szőlőművelésből élő gazdák mellett igen szegény marhahajtók, pásztorok, napszámosok is éltek e településeken. A kereskedelemben vagy kézműiparban nem sokan tevékenykedtek, bár az igaz, hogy a legnagyobb marhacsordák tulajdonosai egyúttal a távolsági kereskedelemben is részt

vettek, természetesen a szűkülő lehetőségek függvényében. A mezővárosok parasztpolgárai, a civisek, sajátos öntudattal rendelkező gazdag parasztok voltak, akik béreseket, pásztorokat, marhahajtókat, napszamosokat foglalkoztattak. Debrecen és a hódoltsági mezővárosok mellé a 17. században fölzárkózott Körmend, Sárvár, Devecser, Kapuvár, Tapolca, amelyek a nyugatra irányuló kereskedelem lehetőségeit kihasználva gazdagodtak.

Az iparágak közül a hódoltságban jellemző volt az állattartásra épülő élelmiszeripar, bőripar és a ruházkodással kapcsolatos ipari tevékenység. Sokan szolgálták ki az oszmán katonaság puszkaporigényét is salétromfőzéssel vagy más kisipari tevékenységgel. Az ország többi részén a mezővárosok lakossága általában az adott gazdaságföldrajzi környezetből fakadó iparüzési tevékenységre, valamilyen sajátos termék létrehozására alkalmas adottságát próbálta gyarapodásra használni.

Etnikumok a királyi országrészben és a hódoltságban

A Felvidéken a 17. században szilárdan tartotta magát a magyar etnikum határa, a követ-

kező települések vonalát kísérve végig: Pozsony–Nagyszombat–Galgóc–Appony–Óbars–Bozók–Rimaszombat–Pelsőc–Rozsnyó–Gálszécs–Ungvár–Munkács–Huszt. Ennek oka a középkori etnikai viszonyok mellett abban is keresendő, hogy a hódoltság területéről a nemesség, a vármegyék igazgatásával együtt fölköltözött a felvidéki területre. Ennek következtében az itteni városok német nyelvű lakossága kisebbségbe került, és a városok egy része elmagyarosodott. A szlovák és ruszin népesség betelepődése a században indult meg a folyóvölgyeken keresztül, és elsőként a szepességi településeken mutatható ki jelentősebb szlovák lakosság. A század 60–70-es éveiben még inkább felerősödött ez a folyamat, és a Rima, Sajó völgyében a kisebb bányásztelepüléseken túlnyomóan már szlovák népesség mutatható ki. Úgyszintén a korszakra jellemző az északkeleti irányból, a Felvidék hegyei-dombjai között nyugati irányba mozduló vlachnak nevezett pásztornép megjelenése, amely azonban nem azonosítható az erdélyi románsággal. Nevük inkább egy vegyes eredetű, ruszin, szlovák, lengyel vegyes nyelven be-

szélő, főként juhtenyésztő, de erdőgazdálkodással, fakitermeléssel is foglalkozó népességet jelöl. A hegyek között vándorolva állataikkal és erdőirtással igen nagy kárt okozhattak, mert velük szemben szigorú intézkedéseket kellett hozniuk a felvidéki bányavárosoknak.

A Dunántúlon sem volt ismeretlen a vlachnak nevezett pásztorkodó népesség, a század közepén az északabbra húzódó horvátok nyomában jelentek meg. A horvátok a Dráva vonalától északra elhelyezkedő településekre már az előző században betelepédtek. A korábban szlavón nép által lakott Szlavóniát Horvátországnak, a területen élő népességet horvátoknak kezdték nevezni.

A hódoltság területén a leglátványosabb változás a délszláv betelepülés, a horvátok és kivált a szerbek északabbra húzódása volt. A horvátok a középkor óta államközösséget alkottak Magyarországgal. Mivel az oszmán előrenyomulás a történeti Horvátország területének nagy részét is elnyelte, a horvát arisztokrácia Magyarországra menekült. A magyar arisztokráciával összeházasodó, zömében kettős anyanyelvű és mindkét kultúrában otthonosan mozgó Zrínyiek (Zrinski), Frangepánok (Frankapan), Draškovićok, Keglevićek, Stančićok, Nádasdyak, Erdődyek, Bánffyok, Tahyok, Zayok és Petőc a dél-dunántúli védelmi rendszer kiépítésében és fenntartásában elvülhetetlen szerepet játszottak. E családok oszmán uralom alá került birtokaikról nagy számban telepítettek át jobbágyságokat. A horvát katonai végvidék katonáinak egy része is belőlük, no meg a már akkoriban a horvát területekre jelentős számban betelepülő, jobbára ortodox vlachokból került ki. A bécsi hadvezetés az 1630-ban kiadott *Statuta Valachorum* szabályozta jogait és kötelességeiket, amelyet azonban – láttuk – a magyar és a horvát rendek szinte azonnal megtámadtak.

A horvát-magyar arisztokrácia nemcsak a védelemben, de a kereskedelemben is meghatározó szerepet játszott. Miután Bécs megszüntette a szarvasmarha szabad felvásárlását, és a különleges jogokkal felruházott bécsi kereskedőtársaságok fölötték le a marhakereskedelem hasznának java részét, a horvát-magyar arisztokrácia saját területeiken keresztül, Bécs megkerülésével juttatták el a jószágokat az itáliai piacokra. Emiatt a Zrínyiek, a Frangepánok, a Draškovićok és az Erdődyek rendszeresen összeütközésbe kerültek a kamarával. A politikai okok

mellett bizonyára az adriai kereskedelem fölötti dominanciáért folyó harcnak is volt némi szerepe abban, hogy a Zrínyiek és a Frangepánok a vasvári béke után nyílt Habsburg-ellenes szervezkedésre adták a fejüket. Hasonlóképp, a Wesselényi-mozgalom leverését követően a Zrínyi-birtokok elkobzásával a kamara is közelebb került rég áhított célja, a magyar- és horvátországi kereskedelem ellenőrzésének eléréséhez.

A középkori Magyarországon egyedül a szerbek tudtak jelentősebb területeket elhódítani a magyarságtól. A szerb és elszerbesedett vlach népesség kivándorlása Koszovóból és Szerbia más területeiről az 1389. évi rigómezei csatával kezdődött meg. Északra településük ettől kezdve szinte folyamatos volt, helyükre zömmel albánok költöztek, megte-metvén ezzel a legutóbbi balkáni tragédia, a koszovói probléma és a koszovói háború alapjait. A középkori Magyarországra beköltözött szerbek számát 1526 előtt mintegy 200 ezerre becsülik.

Az észak felé húzódó szerbség magyarországi térnyerése a 16. században tovább folytatódott. A század derekára a Szeged–Maros vonaltól délre a lakosság már döntően szerb volt, és e területet magyar forrásaink is gyakran „Rácországgként” emlegetik. A Dunántúlon is e vonal meghosszabbításánál húzódott a szerb–magyar etnikai határ, ahogy az egy 1629. évi forrásban is olvasható: „Szinán pasa feljövete-lének [1593] előtte Mohácson, Szekszárdon, Baranyában, Somogyon felül vagy igen kevés, vagy semmi rácság nem lakott, hanem mind magyarság lakta.”

A századvég hosszú háborúja azután tovább módosította az etnikai határokat. A háborúban elpusztult települések egy részét szerbek ülték meg. A szerb előrenyomulás jól követhető a Maros és a Körösök közé eső területen, valamint Somogy, Tolna és Fejér megyében. E két utóbbi megyében a lakosságnak talán felét is a szerbek tették ki. A 17. század utolsó évtizedeiben már Buda környékén, sőt azon túl is megjelentek szerb telepek a Duna partján. Úgy tűnik, egyedül Baranyában alkottak jelentős többséget a magyarok.

A Habsburg- és magyar hatóságok a szerbeket a szultán hű alattva-lóinak tekintették, és miként a hódoltsági cigányokban, bennük is „tö-rök kémeket” láttak. Erre volt is némi okuk, hisz az oszmán várakban az őrség jelentős része ortodox vagy muszlim hitre tért délszlávokból

állt, de sokan szolgáltak közülük az oszmán folyami flottán is. A szerb előkelők keresztény szpáhiként már a 15. században nagy számban álltak a hódítók szolgálatába, és a birodalom vezetésében is szép számmal találni szerbeket, bosnyákokat. A szerb egyház is megkötötte a maga alkuját az oszmánokkal: Szokollu Mehmed nagyvezír idején, 1557-ben Peć (Ipek) központtal az oszmánok visszaállították az 1459-ben megszüntetett szerb ortodox egyházat, amelynek első pátriárkája – aligha meglepően – a nagyvezír Makarije nevű öccse, az Athosz hegyi szerb Hilandar-kolostor előjárója lett, de ugyancsak a nagyvezír rokonságából került ki Antonije és Geraszim pátriárka is.

A következő nagy szerb bevándorlási hullám a visszafoglaló háborúk idejére tehető. A magyarországi szerbek zöme osztozott a hódítók sorában, és velük együtt hagyta el hazánkat, s ha nem kap frissítést, bizonyosan elveszítette volna korábbi súlyát. A szerbek egy része azonban a Szent Liga csapatai mellé állt, és Belgrád ismételt oszmán kézre jutása (1690) után, tartva az oszmán hatóságok megtorló intézkedéseitől, III. Arsenije Čarnojević ipeki (peći) érsek vezetésével tömegesen menekült Magyarországra és Horvátországba. A nagy vándorlás idején mintegy 30-40 ezer szerb család, az újabb kutatások szerint csak ennyi fő költözött hazánkba. Ekkor telepedtek meg a szerbek Szentendrén, Izbégen, Pomázon és Budakalászon, de vérfrissítést kapott a budai Tabán és a Víziváros szerbsége is. Lipót császár döntésének, hogy a betelepülőkből szervezi meg az új határőrizeti rendszert, a *Militärgrenzét*, máig ható következményei lettek. A karlócai béke után a drávai, al-dunai, tiszai és marosi határvidéken mintegy 20 ezer határőrt telepítettek le, akik *csardak*oknak nevezett őrházaikban teljesítettek határőri feladatokat, amiért birtokot kaptak, és mentességet szereztek a földesúri, egyházi és állami adók fizetése alól. A horvát végekre (*Krajina*) a horvátok közé, valamint Magyarország déli területeire letelepített kiváltságolt szerbség eltérő gazdasági-társadalmi szervezete és Habsburg-hűsége sok súrlódást okozott. A döntésnek máig ható súlyos következménye lett a népkeveredés, és végső soron ide vezethető vissza a koszovói probléma mellett a mai Balkán két hasonlóan súlyos problémája, a krajjinai és vajdasági „kérdés” is.

**Erdély népei –
szászok, románok, székelyek**

Az Erdélyi Fejedelemségben a 17. században is megmaradt a szászok kivételezett helyzete. Korábbi, évszázadok alatt megszerzett privilégiumaikat féltve őrizték, nemzeti, vallási téren is elkülönültek az itt élő népektől. A fejedelmek nem avatkoztak a szászok önrendelkezési jogába, akik az adót továbbra is egy összegben fizették, a *natio* vezetése gazdag patríciusfamíliák kezébe került, ők irányították, mint egyetlen nagy várost, az erdélyi szász egyetemet. A szászok szigorú jogrendje szerint a szász náció tagjait Szászföldön azonos jogok illették meg. A szászok földművelő parasztságának élete a szász városi előkelőségek irányításával zajlott, ám ez, az említett okokból, nem jelentett jobbágyi függőséget. A városokon belül is egyre merevebben elkülönült a leggazdagabb, a közösséget irányító polgárság köre a közepes vagy kisüzemeket működtető iparosok, kiskereskedők rétegétől. A szász közösség 1609 óta fiktív kétezres portaszám után adózott, az erdélyi országgyűlésen a jobbágyságra kivetett dikális adó összegével általában egyező összeget szabtak ki rájuk is. A náción belül maguk osztották el az adóterheket. A szászok területére idegen beköltözőket nem engedtek, s ha valaki közülük nemességet kapott a fejedelemtől, e rangja csak Szászföldön kívül jelentett előnyöket számára.

A városok ipara és kereskedelme, ha nem is virágzott föl e században, de a szomszédos román vajdaságok árufelvevő képessége miatt továbbra is jelentős jövedelmet biztosított a polgárságnak. Gazdasági tevékenységük különösen a 30-as években élénkült meg, amikor egy békeesebb időszakban nagy építkezések folytak Moldvában és Havasalföldön is. Jó szolgálatot tett a kereskedőknek, hogy a szász városok felügyelték a két vajdaságba vezető átjárókat, az ottani vámjövedelmeket általában a fejedelmi kincstártól bérelték. A Töröcsvári-hágót Brassó, a Vöröstorony-szorost Nagyszeben, a Moldva felé vezető Radnai-hágót Beszterce városa tartotta kézben.

Bár a fejedelmek érintetlenül hagyták a szász jogokat, 1651-ben mégis egyik alapvető kiváltságuk sérült azzal, hogy megidézhetők lettek közvetlenül a fejedelmi tábla elé, saját bíróságuk megkerülésével. 1653-ban az országgyűlés úgy határozott, hogy idegenek is vehessenek

házat a szászok városaiban, és ez igen erőteljes támadást jelentett a szász rendi privilégiumok ellen.

A 16. század végén a románság újabb nagy betelepülési hulláma indult meg a kenézek és vajdák vezetésével. Sok új falu jött létre ekkoriban, de ismét csak a rosszabb minőségű földeken, a nehezebben művelhető, a hegyvidékek lábánál fekvő területeken. A juhadó mellett földesuraiknak különleges járadékokkal is tartoztak, mint a szarvasmarhák után adandó *tretina*, a halpénz vagy a brinzaadó, és robotterhek is nagyobbak voltak az átlagos jobbágyterheknél.

A románság Erdélyben nem alkotott külön rendi nemzetet, és így nem szólhatott bele Erdély politikai irányításába. Jelenlétük azonban semmilyen tekintetben sem okozott problémát. Megtalálták helyüket Erdély társadalmában, egy részük felemelkedett, s ezáltal a magyar nemességbe integrálódott, mint a Kendeffyek, Macskássiak, a nagyobb rész azonban földesúri vagy fejedelmi uradalmak jobbágyaivá vált. A jobbágyok egy része megtelepedett, és áttért a földművelésre, többségük azonban megőrizte pásztorkodó, félnomád, vándorló életmódját. Ezzel szemben lépett föl a fejedelmi hatalom, amikor a 17. század folyamán igyekezett jobbágytelekekre ültetni és adóztatható állapotba hozni a vándorló és így az efféle törekvések elől ügyesen kibújó románságot. 1628-ban országgyűlési törvény engedte meg a földesuraknak a gazdátlanul kóborló román és ruszin népesség megfogását és jobbágyi helyzetbe szorítását. A román pásztornép betelepődése Erdélybe, különösen a háborúk pusztításai után szabadon maradt területekre tovább folytatódott. 1668-ban is több falu lakossága érkezett Moldvából és Havasalföldről. A folyamat majd csak a század legvégén, a visszafoglaló háború időszakában enyhül, sőt meg is fordul kissé, mert az erdélyi harcok és a súlyos adóterhek elől ekkoriban egy ellentétes, a román vajdaságok felé irányuló népmozgás indul meg.

A székelyek középkori, nemzetségi alapokon nyugvó társadalmi rendje az 1562. évi székely felkelést követően végleg fölbomlott, s e bomlást mintegy törvényesítették a felkelést követően a segesvári országgyűlésen hozott végzésekkel. Ugyancsak ekkor mondták ki, hogy a székely főemberek és lófők birtokaikat és „földönlakóikat” – tehát azokat az elszegényedett székelyeket, akik egy-egy gazdagabb székely föl-

desúr szolgálatába adták magukat, és így mentesültek a katonáskodási kötelezettség alól – ugyanúgy birtokolhatják, ahogyan a vármegyékbeli nemesség a maga jobbágyságait. Ez azt jelentette, hogy a székelység elszegényedett része véglegesen jobbágyi sorba süllyedt, elveszítette szabad költözését, adómentességét.

1601-ben Báthory Zsigmond a székelyek támogatását úgy akarta megszerezni, hogy kiváltságlevélben állította vissza 1562 előtti szabadságukat. Ez az oklevél rendkívüli jelentőségre tett szert, hiszen a következő másfél évszázadra meghatározta a székelység jogi helyzetét. Ettől fogva a közszékelység a szabad székely nevet viselte, és az 1691. évi Diploma Leopoldinum is erre hivatkozva szabályozta a székelység jogait.

A 17. századi fejedelmek is ügyeltek a székelyek támogatásának mindenkorai biztosítására. Bethlen Gábor uralkodása kezdetén, 1613-ban a kolozsvári nagytemplomban tett esküjével erősítette meg a székelyek régi kiváltságait, és éppen haderejük megőrzése érdekében tiltotta meg 1619-ben, hogy a szabad székelyek jobbágnak álljanak. A fejedelmek elismerték a székelyek között az ún. ősjobbágyság meglétét, tehát csak a legrégebbi idők – egy 1622. évi rendelkezés szerint a Mihály vajda bejövetele előtti idők – óta jobbágyi státusban élő személyek maradhattak meg ebben a helyzetben. A katonáskodás elől menekülő székelyek száma azonban egyre nőtt. A század közepén a jobbágyosodást tiltó intézkedések miatt igen sok székely jobbágy vándorolt ki Székelyföldről, és adta magát a vármegyékbeli földesurak szolgálatába. I. Rákóczi György a székelység együtt tartására is törekedett, amikor 1636-ban régi szokásokra hivatkozva érvénytelenítette a székelyföldi birtokokra vonatkozóan a segesvári végzésekkel bevezetett *ius Regiumot*. Ez azt jelentette, hogy a hűtlenségben elmarasztalt vagy magvaszakadt székely családok birtoka nem száll a királyra, hanem a székely közösség birtokában marad. A székelység jobbágyosodására vonatkozó tilalmat egyébként I. Rákóczi György és Apafi Mihály is megismételte, de az 1660 után ismét felgyorsuló folyamatot nem tudták megállítani.

Ezzel párhuzamosan a század második felében ellentétes irányú tendenciák is hatottak. Egyre több székely jobbágy került ki a jobbágyi helyzetből azzal, hogy a fejedelemtől nemességet szerezve szabad kato-

nának, puskás darabontnak állt. A nem katonáskodó székelyek az állami adót egy összegben fizették, ez általában 5-8 ezer forintot tett ki.

Az ún. székely *lustrumok*, azaz a hadköteles felnőtt férfilakosságról felvett névjegyzékek a fejedelem által elrendelt hadimustrák idején készültek. Ilyen alkalmakkor előre meghatározott helyen, teljes harci fegyverzetben kellett a székelységnek gyülekeznie fejedelmi számbavételre. A mustra 2-3 hétig is eltartott. A legkorábbi, töredékben fennmaradt lustrumok a 16. század második feléből valók. Az első teljes jegyzék 1602-ből származik, készítését Basta generális rendelte el. Ebben a lustrumban Aranyosszék kivételével megtalálható az összes székely szék katonaköteles férfilakosságának lajstroma. A legteljesebb az a lustrum, amely 1614-ben Bethlen Gábor rendeletére készült, mert ebben nem csupán a hadra fogható férfiak, hanem az alattvalói, azaz jobbágyi állapotba került személyek névsora is megtalálható. 1627-ből egy udvarhelyszéki jegyzék maradt fenn. 1635-ből egy nagyon értékes és az előzőeknél is több és értékelhetőbb adatot tartalmazó lustrum található a Magyar Országos Levéltárban, amelynek számszerű feldolgozását, legalábbis a háromszéki székelységre vonatkozóan, ismerjük.

A lustrumban minden osztatlan gazdaságból csak egy személy nevét jegyezték föl. Ha apa és fia együtt, közösen gazdálkodott, vagy két fiútestvér élt egy gazdaságban, hadra kelni csak az egyik volt köteles közülük, még akkor is, ha a fejedelem fejenkénti fölkelést rendelt el. Ha a harcban elesett a hadra kelt férfi, az ilyen gazdaságból a másikat nem volt szabad hadba küldeni. Sepsi-, Kézdi-, Orbai székéből 1635-ben 12 808 személyt írtak össze, ebből 6906 fő volt hadköteles, a többiek hozzátartozók voltak. Ez azonban csupán egy fiktív szám volt, mert elhalálozás, elbujdosás, szolgasorba süllyedés, zsellérré válás miatt a valós hadra fogható létszám 4396-ra tehető. E számadatokon alapuló következtetések alapján igaznak tűnik az a megállapítás, hogy a székelység a 16-17. században összesen mintegy 15 ezer főt tudott hadba küldeni.

GYULAFEHÉRVÁR ÉS KONSTANTINÁPOLY

Kelet-európai diplomácia II. Rákóczi György (1648–1660) a balsikerű lengyelországi hadjárat (1657) írta be nevét a magyar történelembe. Végzetes volt a hadjárat, mert az azt követő oszmán megtorlás nyomán veszett el Várad vára és a Partium szinte teljes egészében.

Olyan évek következtek, amelyek a században immár másodszor társították a fejedelemséget a bukás szélére, és kétséges volt, újjá tud-e formálódni egyáltalán. Vajon mi sodorta a fejedelmet a Lengyelország elleni hadi vállalkozásba?

II. Rákóczi György már 1652-ben sem hagyott kétséget afelől, hogy nem tett le a dinasztikus tervekről. A svéd követnek elmondta, hogy országa gazdagsága, az erdélyi fejedelmek tradíciói alapján akár a magyar, akár a lengyel koronát is megszerezhetné magának. Már e beszélgetésben is szóba került Lengyelország esetleges felosztása. Erre a lengyelországi és kelet-európai zavaros események kínáltak ismét lehetőséget.

János Kázmér és Bogdan Hmelnyickij gyors megegyezéséből 1648-ban nem lett semmi. A lengyel nemesség ekkor még elutasította a kozák szabadságok visszaállítását, a *sztarsinák* tömeges nemesítését, az ortodox egyház visszahelyezését jogaiba, és hallani sem akart a kozákok ellenőrizte Ukrajnáról, amelynek vezetője félelmetes hadsereggel bírt, és csak a királlyal szemben (de nem a lengyel–litván rendekkel szemben) mutatkozott lojálisnak. Hmelnyickij sem léphetett volna ek-

kor még egyezségre a lengyel nemességgel anélkül, hogy a kozák katonatömegek és parasztok ne érezték volna elárulva magukat egy ilyen paktummal, és ne lázadtak volna fel vezetőjük ellen. A háború tehát tovább folytatódott, és Hmelnickij megint szövetségeseket keresett.

Eltérően a korábbi szövetségektől, amelyek általában oszmán- és tatárellenesek voltak, a Hmelnickij által megálmodott koalíció a régió ortodox (Ukrajna és Moldva), iszlám (az Oszmán Birodalom és a Krími Kánság) és protestáns hatalmait (Erdély és Janusz Radziwi³³ protestáns litván herceg) kívánta csatasorba állítani a katolikus Lengyelország ellen. Hamarosan a protestáns Svédország is része lett a tervnek, és a felek számítottak Cromwell Angliájára, valamint a szintén protestáns Hohenzollernekre, akik a Lengyelországhoz tartozó Porosz Hercegség révén közvetlenül is érintve voltak a lengyelországi eseményekben. Egyes vélemények szerint a kozák vezér célja a Lengyel–Litván Nemesei Köztársaság átalakítása lett volna egy olyan föderációvá, amelyben Ukrajna jogállása azonos lett volna Lengyelországgal és Litvániával (pontosabban, az ukrán *sztarsina* ugyanolyan jogokat kapott volna, mint a lengyel–litván *szlachta*), és amelynek élére a protestáns II. Rákóczi Györgyöt szánta.

Mivel a folytatódó lengyel háborúban a kozákok sem a moldvai orientáció, sem pedig az 1652-ben elfogadott oszmán protektorátus révén nem kaptak hathatós segítséget, a tatárok pedig több ízben is a döntő pillanatokban hagyták cserben kozák szövetségeseiket, Hmelnickij 1653-ban felgyorsította az oroszokkal folytatott tárgyalásokat. Az 1653 decemberében Perejaszlavban kezdődött, hosszú hónapokig tartó tárgyalások eredményeit Alekszej Mihajlovics cár 1654 nyarán ratifikálta. A kozákok orosz segítséget kaptak a lengyelek ellen, a regisztrált kozákok számát 60 ezerre emelték, és megőrizhették „szabadságaikat”, ugyanakkor azonban a kozákoknak hűségesküt kellett tenniük, a hetman megválasztását és a kozák külpolitikát pedig cári jóváhagyáshoz köthették. Valójában az ukrán egyház is Moszkva fősége alá került, és a szerződés Ukrajna Oroszország általi bekebelezését, a nyugati orosz expanziót készítette elő.

Erdély szempontjából azonban jelentősebbek voltak az egyezés rövid távú következményei: hónapokon belül a térség egyik legnagyobb

fegyveres konfliktusához vezettek, amelyben valamilyen módon a régió minden országa érdekelt volt.

1654 áprilisában az orosz és kozák csapatok, tatár segédlettel, közösen támadtak Lengyelországra, hamarosan bevették a stratégiai fontosságú Dnyeper-parti Szmolenszket, és 1656-ban már Wilnóig és Kownóig jutottak.

Fáziskésés: a svéd–lengyel háború és a lengyelországi hadjárat

A nagy keleti rivális által megtámadott Lengyelország előbb a Konstantinápolyba

küldött követség révén keresett és talált új szövetségest, majd mivel az oszmán szövetség kevés kézzelfogható eredményt hozott, a kiábrándult *szlachta* Svédország és Erdély segítségét kérte. A két ország azonban ekkor már nem megsegítendő szövetségest, hanem könnyű prédát látott a több oldalról is megtámadott szomszédban.

A harmincéves háborúban Nyugat-Pomerániát (azaz az Odera torkolatát), valamint Bremeht és Verdent (az Elba torkolatvidékét) elnyelő Svédország, amely Észtföldet és Lívföldet is magáénak mondhatta a kontinensen, és így kiváló bázisokkal rendelkezett egy Lengyelország elleni támadáshoz, 1655-ben elérkezettnek látta az időt a legyengült Lengyelország lerohanására és a nagy álom, a *dominium maris Balticae* (balti-tengeri uralom) megvalósítására. A mielőbbi hadba lépésre ösztönözték a svédek az orosz sikerek, amelyek a térségben kialakult erőviszonyok teljes felborulásával fenyegettek. A támadáshoz jó ürügyül szolgált, hogy János Kázmér – aki Krisztina királynő lemondása (1654) után a svéd királyválasztáson alulmaradt Gusztáv Adolf unokaöccsével, Károly Gusztávval szemben – nem ismerte el a X. Károly néven (1654–1660) trónra lépett új svéd uralkodót.

Az 1655 nyarán mintegy 50 ezer fővel Lengyelországra támadó X. Károlyt a lengyel nemesség nagy része nem hódítóként, hanem olyan uralkodóként fogadta, aki megoltalmazhatja az országot az oroszok és a kozákok ellen. Részben ezzel (is) magyarázható a svédek gyors előrenyomulása, akik augusztus végére bevették Varsót, majd október elejére a koronázó fővárost, Krakkót is. 1655 őszére a lengyel

nemesség zöme (köztük Sobieski) a svéd táborban volt. Hamarosan bebizonyosodott azonban, hogy X. Károly hódítóként érkezett. A Czesztochowa melletti Jasna Góra kolostor sikeres védelme – amit az odamenekültek a kolostorban őrzött Fekete Madonna csodatévő segítségével magyaráztak – fordulatot hozott. A győzelem igen nagy pszichológiai hatására széles körű népi felkelés bontakozott ki a svédek ellen, és 1656 tavaszára a nemesség nagy része is visszatért János Kázmér hűségére. Tovább növelte a lengyelek esélyét, hogy 1656 novemberében az oroszok beszüntették a harcot, mert nem akarták, hogy a gyenge lengyel szomszéd Svédország prédája legyen.

Rákóczi 1656 legvégén, amikor a svéd szövetség és a háború mellett dönt, már fáziskészségesen van. A román vajdákkal és a kozák hetmannal 1656 júliusában Gyulafehérvárott, valamint a svédekkel decemberben Radnóton kötött szerződés – amelyet a lengyel történetírás joggal értelmez a Rzeczpospolita felosztási terveként – a hadjárat szempontjából már mind megkésett. A fejedelem lengyelországi támogatói megfogyatkoztak, a Sziléziába menekült János Kázmér visszatért, és a lengyel nemesség zöme a svéd és hamarosan az erdélyi hódítók ellen harcolt. Következményeit tekintve a legsúlyosabb, hogy Rákóczi, aki a kozák és a svéd szövetséggel eleve az oszmánellenes táborba sodródott, a Porta kifejezett tiltása ellenére indult el a hadjáratra. Hiába intette óvatosságra a fejedelmet anyja, Lorántffy Zsuzsanna, előre megérezvén a nagy katasztrófát: „...nekem pedig, anyád lévén, nagy rettegésem sokképpen; egyik fél mellett is, hogy hadakoznál hasznodért, szükséged arra nincsen... az hadakozásnak kezdetit tudja ember, de végét csak az Isten tudja.”

Az ifjú fejedelem azonban megszáll a „lehetőségtől”, hogy Európa egyik legnagyobb országának lehet az uralkodója. Hadakozásra teljesen alkalmatlan évszakban, 1657. január végén 14 ezer fős erdélyi és 6 ezer fős moldvai–havasalföldi sereggel átkel a Máramarosi-havasok hágóján. Seregének létszáma hamarosan 40 ezerre emelkedett, hisz a kijevei körzet parancsnokának vezetésével 20 ezer kozák csatlakozott az erdélyiekhez. Hmelnickij betegsége miatt ekkor már nem vállalkozott a vezetésükre. A hadjárat először gyors sikereket hozott: április elején bevet-

ték Krakkót, és az erdélyi sereg a hónap derekán egyesült a svédekkel, június derekára pedig már Varsó is a hódítók kezén volt.

Az összeomlás azonban legalább olyan gyors volt, mint a kezdeti sikerek. Miután János Kázmér május 27-én szövetséget kötött I. Lipót magyar és cseh királlyal, aki épp a birodalmi rendekkel egyezkedett a császárválasztás feltételeiről, Rákóczi a Habsburgokkal is szembekerült. Súlyosbította a helyzetet, hogy Rákóczi hamarosan elvesztette szövetségeseit. Svédország hagyományos balti riválisa, III. Frigyes, Dánia és Norvégia királya (1648–1670) a svédek lengyelországi lekötöttségét kihasználva 1657-ben Svédországra támadt, mire X. Károly május végén serege egy részével kénytelen volt kivonulni Lengyelországból. Június végén a maradék svéd egységek is elhagyták a fejedelmet. Időközben a kozákok, attól tartva, hogy a beteg Hmelnyickij halála esetén nem lesz, aki megvédi őket a lengyelekkel szemben, fellázadtak vezetőjük ellen, és kijelentették, hogy csak Alekszej cár jóváhagyásával hajlandók tovább harcolni, majd ezt követően még Hmelnyickij 1657. július 27-én bekövetkezett halála előtt szintén elhagyták a fejedelmet. A szövetségeseitől magára hagyott Rákóczi, akinek serege rohamosan fogyott, július 22-én megalázó békét kötött a lengyelekkel, amelyben 1,2 millió forint hadikárpótlás fizetését, valamint a lengyelelles svéd és kozák szövetség azonnali felmondását vállalta. A tatárok azonban, akikre elvben szintén kiterjedt a béke, tovább üzték az egyre fogyatkozó erdélyi hadat. Szorításukból a fejedelem ugyan kimenekült, és kisebb kísérettel elindult Erdélybe, a Kemény Jánosra bízott erdélyi had azonban a tatárok fogságába került.

Köprülü Mehmed és a Porta büntető hadjárata

A Porta már azt sem nézte jó szemmel, hogy Rákóczi úgy avatkozott be több ízben is az oszmán vazallus román fejedelemségek ügyeibe, mintha maga nem a Porta vazallusa, hanem valami szuverén úr lett volna. Hasonlóképp veszélyesnek tartották a kozák vezérrel kötött szövetségét, kivált, miután Hmelnyickij a Portától Moszkvához pártolt. A moszkvai expanzió veszélyére – amellyel az oszmán vezetés a 16. század dereka óta számolt – mellesleg épp a svéd követ hívta fel ekkoriban ismét az oszmán vezetés figyel-

mét, amikor a Lengyelország elleni svéd–erdélyi támadás megértését kérte a Portától.

Rákóczi, úgy tűnik, nem érzékelte az új nagyvezír, Köprülü Mehmed pasa kinevezésével (1656. szeptember 15.) bekövetkezett változásokat. Igaz, nehéz is lehetett, hisz az utóbbi években csak a birodalom problémáiról, janicsárlázadásokról, vereségekről, a kincstár és a hadsereg siralmas állapotáról hallott konstantinápolyi követétől. Miért is gondolta volna, hogy az új nagyvezír, aki éppen a tizenötödik volt fejedelemsége kilenc esztendeje alatt, képes lesz a Porta akaratát érvényesíteni és szorosabb pórázra fogni az elmúlt évtizedben ugyancsak nagy mozgásszabadsághoz szokott erdélyi vazallusát? Rákóczinak azonban hamarosan tapasztalnia kellett, hogy a Portán új kurzus kezdődött. Köprülü Mehmed pasa nagyvezír (1656–1661) visszatért ahhoz a szulejmáni külpolitikai koncepcióhoz, amely nem engedhette, hogy a Porta érdekszférájába tartozó területeken Konstantinápoly számára veszélyes erőkoncentráció jöjjön létre. Mivel az erdélyi fejedelem esetleges lengyel királysága, akár svéd szövetségben, akár a lengyel rendek támogatásával, ezzel fenyegetett, Köprülü aligha tűrhette. Pontosabban, a Porta csak úgy fogadhatott el egy Rákóczi vezette Lengyelországot, ha az új állam a Porta vazallusa lesz, de valószínű, hogy ekkor meg Erdélyt nem engedte volna Lengyelországhoz, miként ezt Báthory Istvántól is megtagadta, vagy miként Bethlen Gábornak is megtiltotta, hogy egyszerre bírja a fejedelemséget és Magyarországot. II. Rákóczi György konstantinápolyi követe, Harsányi Jakab már 1656 szeptemberében továbbította urához a Porta egyértelmű álláspontját. Mivel a szultánnak mind a svédekkel, mind a lengyelekkel „hiti vagyon... azért sem arra nem mehetnek, hogy az lengyel ellen menjen nagyságod, sem az svéddel való conjunctióra [szövetségre]”. Ezért, „ha be találna ütni Lengyelországban (melyet soha az tatár meg nem tűrhetne) nagyságod, soha el nem szenvedné, abból egy háborúság következne... ha ugyan nagyságodnak az lengyel királysághoz vagyon kedve... ha nagyságod mit akar, jöjjön nagyságodnak immediate [azonnal] hatalmas császárhoz az portához levele, követe s mind Erdélyből s mind Lengyelországból az nagyságod követje által kérdezzék [kérjék], az lengyel követ kérje nagyságodat az ország nevével. Hitét ahdnáméját az portával újjobban újítsa meg nagyságod.”

Azaz Rákóczi csak akkor nyerheti el Lengyelországot, ha azt a lengyelek és az erdélyiek is kérik a Portától, és Rákóczi új ahdnámében fogad hűséget a szultánnak, azaz a meghódítandó ország ugyanolyan vazallusa lesz a Portának, mint Erdély. Ráadásul Rákóczi esetében a példa is készen áll, mivel „úgy cselekedett Báthory István is, kit öt-hat bégek szép seregekkel s az erdélyi haddal bekísértek Lengyelországba”. Rákóczi úgy gondolta, hogy a Porta túlságosan is el van foglalva a velenceiekkel Krétaért vívott háborúban, és aligha lesz ereje európai vazallusaival törődni. Mi már tudjuk, hogy tévedett.

Az Oszmán Birodalom, amit a tizenöt éves háború és a perzsákkal vívott hosszú háborúk kimerítettek, s amit a 16. század végétől felkelések és janicsárlázadások sora rázott meg, a 17. század derekára kis túlzással végveszélybe került. 1645-ben a velencei kézen lévő Kréta megszerzéséért indított hadjárat majd negyedszázados velencei-oszmán háborúba (1645–1669) sodorta a birodalmat.

1656 júniusában a Dardanellák bejáratánál az oszmán hajóhad Lepanto óta a legsúlyosabb vereségét szenvedte el. Odaveszett a teljes hajóhad, közel ezer ágyú, ráadásul a Dardanellákat őrző két sziget, Bozcaada (Tenedos) és Limni (Lemnos) elfoglalása után a keresztények már-már Konstantinápolyt fenyegették. Ebben a helyzetben nevezte ki a 14 éves IV. Mehmed szultán (1648–1687) anyja Köprülü Mehmed pasát nagyvezírnek. A szultáni szolgálatban megvénült (az oszmán krónikások szerint kinevezésekor állítólag nyolcvanéves) albán származású nagyvezír szigorú feltételekkel vállalta a hivatalt: a szultán semmilyen rendeletet nem adhat ki a beleegyezése nélkül; egyetlen vezír vagy parancsnok sem cselekedhet tőle függetlenül; Köprülü azt nevez ki és vált le, akit akar, és ebbe senki nem szólhat bele; a szultán nem ad helyt a nagyvezír elleni várható panaszoknak. Miután szabad kezet kapott, drákói szigorral látott hozzá a korrupció megfékezéséhez, adószedők és állami hivatalnokok ezreit csapatta el vagy végeztette ki, elmozdítván a *sejhülszlámot*, a janicsáragát, a flotta főparancsnokát és a palotaklikk vezetőjét, a szultánanya politikai tanácsadóját, a fekete eunuchok vezetőjét is. Sikerült visszaszorítania az 1650-es években ismét rekordmagasságot elérő deficitet és javítania a katonaság fegyelmét.

Köprülü Mehmed a Dardanellák bejáratánál 1657 júliusában legyőzte a velencei, a máltai és a pápai hajóhadat, augusztus végére visszafoglalta Bozcaadát, Limni bevételével pedig Topál Mehmed kapudánpasát bízta meg, aki november derekára teljesítette a feladatot. A nagyvezír Edirnébe sietett, hogy előkészületeket tegyen az Erdély elleni büntető hadjáratra.

Erdély végveszélyben – Várad eleste A nagyvezír először 1657 januárjában utasította a fejedelmet a lengyel hadjárat befejezésére. Az év végén újabb szigorú parancs érkezett, immár az erdélyi országgyűléshez, s ez most már a fejedelem leváltására szólított föl. Az országgyűlés tehetetlen, mert Rákóczi esztelen módon ragaszkodik a fejedelmi trónushoz, kész inkább az országot fölládozni, mintsem hogy – nagyatyja példáját követve – megfontolt döntéssel lemondjon róla. Az erdélyiek a Porta fenyegetésére néhány hónapra Rhédey Ferenc váradi főkapitányt választják meg fejedelemnek (1657–1658), de Rákóczi visszatér.

A portai bosszúhadjárat 1658 júniusában indult. A nagyvezír ugyan már 1657 végén Edirnébe érkezett, de előbb a lázadó katonaságot kellett megfékeznie, kivégeztetve a janicsáragát és több száz lázadó janicsárt és szpáhit. Közben Moldva és Havasalföld éléről eltávolította a Rákóczi által odahelyezett vajdákat, és a tatárokat küldte Erdély megzabolázására. Rákóczi a nemzetközi helyzetet és saját lehetőségeit megint csak alaposan félreértve, I. Lipót királyhoz fordult, segítséget kérve és szövetséget ígérve egy közös oszmánellenes harchoz. Lipót kitérő választ adott, hisz seregei még Lengyelországban vannak, ő pedig a birodalmi rendekkel egyezkedik, akik csak 1658. július 18-án választják császárukká. A Habsburg-politika a harmincéves háború óta egyébként is a békére törekszik az oszmánokkal, hisz Bécs külpolitikájában a Franciaországgal való viszony élvez prioritást. Ráadásul a kelet-európai hatalmi egyensúly felbomlását a Habsburgok ugyanúgy nem engedhetik meg, mint a Porta.

Köprülü Mehmed 1658. szeptember elejére bevette Jenőt, a hónap derekán pedig Barcsay Ákos személyében új fejedelmet nevezett ki Er-

dély élére, aki a túlerő láttán, mentvén a menthetőt, átadta Lugost és Karánsebest, és a fejedelemség nevében vállalta 500 ezer tallér hadisarc és évi 40 ezer arany fizetését. Az erdélyi rendi gyűlés 1658 októberében választotta fejedelemmé Barcsayt, de Rákóczi hivatalosan csak a következő év márciusának végén mondott le. Közben augusztusban és szeptemberben a fejedelemségre tört tatár és kozák csapatok a moldvai és havasalföldi vajdák seregeivel karöltve végigpusztították az útjukba kerülő erdélyi falvakat és a legnagyobb városokat, Nagyenyedet, Tordát, Kolozsvárt, Marosvásárhelyt. Gyulafehérvárott a fejedelmi palotát, a nagytemplomot, a fejedelmi könyvtár féltett kincseit és a fejedelmi levéltár pótolhatatlan értékű dokumentumait lángok emésztik el, lovak patái tapossák sárba. Rákóczi Váradra, majd Debrecenbe menekül a tatárok elől. Erdély azonban egyévi haladékat kapott: a nagyvezír még Jenő ostroma közben kapta a hírt, hogy Abaza Haszán pasa, aleppói beglerbég ismét fellázadt. Ezért nem ment a nagyvezír Rákóczi után, és ezért a sokak számára oly talányos októberi gyors kivonulása Erdélyből.

A gyermek IV. Mehmed uralkodásának első éveiben – amikor a szultán helyett előbb annak nagyanyja és az őt támogató janicsártisztek, majd utóbb anyja és a harem befolyásos agái kormányoztak – a tartományokban több felkelésre is sor került. Abaza Haszán azért lázadt fel, mert megfosztották akkori katonai hivatalától. Mivel Konstantinápoly éveken át tehetetlen volt vele szemben, a századforduló dzselálilázadásai óta egyre gyakoribb módszert követve, lojalitását magas rangú hivatal adományozásával próbálta megnyerni: elsőbb dijarbekiri, majd aleppói kormányzóvá nevezték ki. Mint ilyen kapott parancsot Köprülü Mehmed nagyvezírtől, hogy csatlakozzon az Erdély elleni hadjáratához. Abaza Haszán pasa azonban tanult megannyi lázadó és korrupt sorstársa halálából. Vélhetőleg joggal tartva attól, hogy a nagyvezír őt is elteszi láb alól, nemcsak a parancsot tagadta meg, de a szultántól az erős kezű nagyvezír leváltását követelte. Miközben Köprülü az erdélyi hadjáratral volt elfoglalva, Abaza Haszán pasa a 17. századi oszmán történelem egyik legnagyobb felkelését robbantotta ki, arra kényszerítve a nagyvezírt, hogy Erdélyből minél hamarabb visszatérjen. A következő esztendőt Köprülü a lázadó aleppói kormányzó elleni hadjáratral töltötte, akitől végül csak úgy tudott megszabadulni, hogy

Aleppóban csapdába ejtette és megölette. A lázadás méreteire jellemző, hogy a lefegyverzett zendülőktől állítólag 80 ezer puskát gyűjtöttek be.

1659-ben, Abaza Haszán lázadása idején az erdélyiek ahelyett, hogy a nagyvezírnek megígért adó előteremtésén fáradoztak volna, így csillapítván le a Porta haragját, polgárháborút robbantottak ki. Rákóczi még ekkor sem érzékelve tettének komolyságát, a Porta által kinevezett Barcsay ellen támad, majd tovább rontja helyzetét azzal, hogy Mihnea havasalföldi vajdával közösen elűzi Moldvából a Porta által kinevezett vajdát, és ismét hatalomba segíti hűbéresét és szövetségesét, Konstantin Šerbant. A szilisztrai bég és a tatár segédhadak novemberben elkergetik Rákóczi szövetségesét, Mihnea havasalföldi vajdát, és saját emberüket, a Rákócziék által Moldvából elűzött Gheorghe Ghicát ültetik trónra. Ez idő tájt érkezik haza Kemény János a krími tatárok fogságából, és Barcsay táborához csatlakozik, aki Rákóczi elől Szebenbe menekül. Rákóczi 1660. május 22-én vereséget szenved Szászfenesnél Szejdi Ahmed budai pasától, ő maga is megsebesül, és június 7-én hal meg Váradon.

Anyja, Lorántffy Zsuzsanna, aki óva intette Rákóczit a lengyel hadjárattól, nem érte meg fia és Erdély pusztulását, áprilisban távozott az élők sorából. Erdély nemcsak hadseregét, fejedelmét, de védelmi rendszerének kulcsát, Várad várát is elveszítette, ami 45 napos hőies küzdelem után, 1660. augusztus 17-én került oszmán kézre, miután a mintegy háromszáz védő Balogh Máté alkapitány vezetésével feladta a várat. Elesett Szent László városa, „Erdély kapuja”, legnagyobb vára, és vele együtt a Partium nagy része oszmán fennhatóság alá került. A nagyvezír azonban a feladás előtt hitlevelet adott a várbelieknek, szabad elvonulást ígért nekik, javaikat, köztük az iskola és a nyomda értékeit is szabadon magukkal vihatték. A hitlevélben írottakról Szalárdi János történetíró (1601–1666) tollából értesülhetünk: „...ez is hozzáadatott vala: minden kívánságok megengedetett, s valaki hová közülük menni akarna, passák, bégek rendeltetvén melléjek, minden javokkal kár és bántás nélkül elkésértetnének. Az oskolához, szent egyházhoz tartozó minden dolgok, könyvek, minden eszközök – mellyeken typographia s a végződésben lévő bibliai exemplárok [példányok], ahhoz tartozó sok tallért érő papiros, harangok, oskolához tartozó jószág, malom s káptalanbéli minden könyvek s levelek értetenek vala, az első

punctumok között azok lévén kívánságok között felvétetve – kezekhez adatván szabadosan bírassanak.” Közben 1660 májusában a lengyel és svéd megbízottak is megkötik az olivai békét, véget vetve ezzel a svéd–lengyel háborúnak, amely nemcsak az északi Lengyelországra hozott mérhetetlen pusztulást és szenvedést, hanem II. Rákóczi György nagyra törő tervei miatt Erdélyt is romlásba döntötte.

Kemény János és az oszmánellenes háború megghiúsulása

I. Lipót császár a magyarországi nagy felháborodásra és politikai nyomásra

válaszul küldött ugyan segítséget Louis des Souches, majd Raimondo Montecuccoli tábornok vezetésével, de a császári seregek elkéstek, s harcokba nem bocsátkoztak, pedig a Rajnai Szövetség, Velence és a pápaság is támogatásáról biztosította a császárt, ha fölveszi a harcot az oszmánok ellen. Az 1660. év végére Szászrégenbe összehívott országgyűlésen Barcsay Ákos lemondott ugyan, és 1661. január 1-jén a rendek Kemény Jánost választották fejedelmükké, de ezzel a harc nem ért véget közöttük, csak amikor Kemény az esztendő júniusában Barcsayt megölette.

Kemény János – aki Bethlen és a Rákócziak diplomatája, tanácsosa és hadvezére, 1652-től erdélyi gubernátor volt, részt vett a lengyel hadjáratban, majd megszenvedte a krími fogságot – a felelősség terhét mélyen átérezve vette át a fejedelemséget. Nagy tiszteletnek örvendett, Erdély legnevesebb személyiségei és családjai támogatták, köztük Bánffy Dénes, Teleki Mihály, Bethlen Farkas, a Hallerek és mások. A fogságában 1657/58-ban gyönyörű nyelvezettel megírt önéletírása az egyik legértékesebb és legszívhezszólóbb elbeszélése az 1623–1648 közötti esztendőknél.

Kemény fejedelemségét a bécsi udvar és annak megbízásából Montecuccoli tábornok támogatta, nagy reményt támasztva ezzel az erdélyiekben az oszmánellenes összefogásra és közös harcra. Kemény elérte, hogy az erdélyi országgyűlés 1661 áprilisában kimondja a Portától való elszakadást, és I. Lipót császár védelme alá helyezze az országot. Ehhez nem kis részben járult hozzá a királyi országrészből, Wesselényi Ferenc

nádor részéről érkező biztatás és egy nemzetközi szövetség megalakulásáról szóló híradás. A Porta ezek után nyilvánvalóan új fejedelemjelölt után nézett, s ezt Apafi Mihály (1632–1690) személyében találta meg, akit 1661. szeptember 7-én választottak meg az erdélyiek a fejedelem-ségbe érkező Ali pasa szerdár parancsára.

Kemény János azonban töretlenül bízott, és fölvette a harcot az oszmánok és az általuk trónra juttatott új fejedelem ellen még azután is, hogy Montecuccoli híres téli „hadi sétája” után az új utasításnak megfelelően harc nélkül visszafordult Kolozsvárról. 1662. január 23-án a nagyszőlősi csatában Apafi és Kücsük Mehmed jenői (temesvári) bég egyesült serege győzelmet aratott Kemény fölött. „Ezen a harcon vesze el Kemény János... a harchelyen lovastól elesvén a seregektől egyben-tapodtatott” – olvassuk Cserei Mihálynál.

Az 1663/64. évi háború A Porta nem hagyhatta annyiban Lipót beavatkozását az erdélyi eseményekbe.

Jóllehet Konstantinápolyban 1663-ra eredetileg egy Dalmácia elleni hadjáratot terveztek a folytatódó velencei (krétai) háborúval összefüggésben, Kemény János és a Habsburgok közös akciója után IV. Mehmed a Habsburgok elleni hadjárat mellett döntött. Sőt a források arra is utalnak, hogy a Portán fontolgatták Erdély megszállását, vazallusi státusának megszüntetését és azt, hogy vilájjá teszik. A szultán április 12-én nevezte ki a fiatal Köprülüzáde Fázil Ahmed pasa nagyvezírt – aki apját, az 1661. október 30-án elhunyt Köprülü Mehmedet követte a nagyvezíri poszton – a hadjárat fővezérévé. Ahmed pasa két nappal később már el is indult a sereggel Edirnéből.

Hiába próbálták Lipót követői eltéríteni a nagyvezírt céljától előbb június 10-én a belgrádi, majd július 3-án az eszéki táborban. Fázil Ahmed pasa Székelyhíd elfoglalására, valamint a Zrínyi Miklós által oszmán területen, a Mura és a Dráva között többszöri – és Bécs által is jogosnak elismert – oszmán tiltakozás ellenére felépített Zrínyiújvárra hivatkozva elutasította a Habsburgok békekérését. A követek sem fogdhatták el a nagyvezír azon követelését, hogy a Habsburgok ismét fizessék a zsitvatoroki békében megszüntetett évi 30 ezer forintos adót,

vagy miként akkor, fizessenek egy összegben 200 ezer forintot. Az oszmán sereg tehát folytatta útját, július 17-én ért Budára, és az itt tartott haditanácson változtatták meg az eredeti – Komárom és Bécs elleni – tervet, s döntöttek Érsekújvár ostroma mellett. A heves esőzések azonban 12 napi veszteglésre ítélték a sereget, amely így csak augusztus elejére ért Esztergomba, ahol további egy hetet kellett várni a dunai híd elkészültére. Közben augusztus 7-én Párkány mellett a folyón átkelt seregek súlyos vereséget mértek Forgách Ádám érsekújvári katonáira, jelentősen gyengítve ezzel a vár amúgy sem túl erős őrségét. A nagyvezír augusztus 16-án kezdte meg a vár ostromát. Bár Újvár az ország egyik legjobban erősített véghelye volt, a krétai harcok alatt edződött és a kor ostromtechnikáját elsajátított oszmán tüzérek és aknászok kitartó és nagy erőket összpontosító ostroma – amelynek során több mint 180 tonna lőport használtak el – végül meghozta a sikert. Szeptember 25-én, 39 napi ostrom után a védők feladták a várat. A vár védelmét biztosítandó, Hüszejn budai pasa Nyitra, az Újvár alól október 28-án belgrádi téli szállásra elvonuló nagyvezír pedig november legelején Léva várát vette be. Majd egy hónapos ostrom után ugyanekkor esett el Nógrád is.

A hódítók Érsekújvár körül legott új ejáletet szerveztek. A szakirodalom úgy véli, hogy a vár védelmére a nagyvezír 4-7 ezer katonát hagyott hátra, a mindig nagyotmondó Evlia Cselebi 9 ezer katonáról tud. Az új tartomány zsolddefterei és pénztári naplói szerint azonban a zsoldos katonák száma csak 2500 fő körül volt: ebből 1400 portai janicár, 200 portai dzsebedzsi, 60 portai topcsi és 840-850 helyi katona, akiket az újvári pénztárból fizettek. Az új tartomány váraiban szolgáló összes zsoldos létszáma is csak épp meghaladta a 2800 főt, amely a tízmárosokkal és a pasa magánhadseregével sem érhetette el a feldolgozásokban olvasható túlzó számokat.

A Montecuccoli parancsnoksága alatt Magyaróvárnál állomásozó 6 ezer főnyi hadsereg érthetően meg sem kísérelhette, hogy megtámadja az ostromlókat. A Zrínyi parancsnoksága alá rendelt gyenge harcértékű magyar hadak pedig csak szeptember közepére gyűltek össze. A vár elfoglalásának hírére azonban Magyarországon és a monarchiában is felgyorsultak az események. Az ország rendi méltóságainak követei a biro-

dalmi gyűlésen és Európa udvaraiban kérnek segítséget; Zrínyi nemcsak fegyverkezik, de élénk diplomáciai levelezésben áll az oszmánellenes terveket támogató Rajnai Szövetség vezetőjével, a mainzi érsekkel. Julius Hohenlohe gróf, a szövetség hadainak parancsnoka többször is tárgyal vele, és közösen dolgozzák ki decemberben a téli hadjárat tervét. 1664. január 21-én egyesülnek a Zrínyi Miklós horvát bán és Bathány Ádám dunántúli főkapitány vezette magyar, valamint a Julius Hohenlohe és Walter Leslie gróf vezette német birodalmi seregek, és a hónap végére beveszik Pécs városát, a várat azonban nem sikerül elfoglalniuk. Zrínyi ezt követően továbbvonul, és február elején felégeti az eszéki Dráva-hidat, a Dunántúl és a Bécs elleni oszmán hadjáratok legfontosabb stratégiai átkelőjét: „Irtózatos látvány volt, főképp éjjel ezen ezer láb hosszú alkotmány égése” – írta a szemtanú, Esterházy Pál. A híd 240-250 km-re feküdt a határtól, mélyen bent az oszmán területen. Felégetése nemcsak szokatlan katonai bravúr volt, de jelentősen hátráltatta a következő évi oszmán felvonulást, és ami még fontosabb, Európa-szerte feltüzeltelte a kedélyeket a hódítók ellen. Tavaszra soha nem látott nagy birodalmi haderő gyülekezett Magyarországon.

A bécsi udvar háborúellenes politikája, valamint a szövetséges csapatok parancsnokainak ellentétei azonban vészes késlekedést okoztak, így a híd felégetésével szerzett előnyt nem lehetett kihasználni. Nyitrát ugyan Louis de Souches tábornagy már május elején visszafoglalta, a téli hadjáratral hátországtól elvágott Kanizsa ostromát az udvar azonban túl későn, csak március végén engedélyezte. A nagyvezír már május derekán átkelt az újjáépített eszéki hídon, így közeledtének hírére a szövetségesek június elején – Zrínyi tiltakozása ellenére – félbehagyták Kanizsa ostromát. A hadak ezután a nagyvezír következő célpontjához, Zrínyiújvárhoz vonultak, de az ostromba nem avatkoztak bele, így Köprülü Ahmed a várat elfoglalta és felrobbantotta. A Montecuccoli vezette hadak továbbhátráltak. A két sereg augusztus 1-jén a Rába partján, Szentgotthárd közelében csapott össze. A nyugati és a török források másként ítélik meg a keresztények győzelmét és annak jelentőségét. A keresztény források és feldolgozások hatalmas keresztény győzelemről írnak, és az oszmánok veszteségét még legújabb kézikönyveink is 16 ezer főre teszik. A török források a vereséget igyekeznek ki-

sebbíteni, úgy tudják, hogy Iszmail pasa boszniai beglerbég vezetésével először csak 5 ezer janicsár kelt át a túlsó partra, s a híd már alattuk beszakadt. Mivel az átkelt seregrész harcba bocsátkozott, a nagyvezír további 5 ezer főt küldött át a folyón, és ez a 10 ezer főnyi katona harcolt a Montecuccoli vezette keresztényekkel. Közülük csak körülbelül 4 ezer – élükön Iszmail pasával – esett el, illetve fulladt a folyóba, a nagyvezír seregének zöme azonban a folyó túlpartján állomásozva sértetlen maradt. Valószínű, hogy az igazság most is a két, egymásnak ellentmondó leírás között van. A török források mellesleg ezzel, a nagyvezír megmaradt hadainak még mindig jelentős számbeli fölényével magyarázzák, hogy néhány nappal a csata után, augusztus 10-én a győzelem ellenére a Habsburg-követek az oszmánok számára oly kedvező békét kötöttek Vasvárott. Igaz, ha figyelembe vesszük, hogy Erdélyt az oszmánok végül mégsem tették pasalikká, az eredmény a keresztény fél számára sem volt olyan lesújtó.

BÉCS ÉS POZSONY

A társadalmi ellentétek és a vasvári béke következményei

Az 1660-as évek elején az eddig heves indulatokkal áthatatottan, de jól működő rendi

dualizmus hatalmi egyensúlyhelyezete megbomlani látszott. 1662-ben az országgyűlés heves vallási viták színterévé vált, az országgyűlésről kivonuló protestáns rendek ezzel az obstrukcióval a katolicizmus újult erővel kibontakozó támadása ellen tiltakoztak. Ez egyértelműen jelezte, hogy a társadalmi feszültségek robbanáshoz közelítenek.

A kivonulás előzménye az volt, hogy a katolikus egyház az 1658. évi nagyszombati zsinaton eltörölte a bécsi és a linzi békébe foglalt, a protestáns vallásszabadságra vonatkozó engedményeket, és nyíltan az „eretnekség” elleni fellépést helyezte kilátásba. Ennek nyomában megszaporodtak, az újonnan katolizált főurak birtokain az erőszakos templomelvételek, protestáns biblia- és könyvégetések.

Mindezek a jelenségek könnyen vezethettek volna egy felekezeti ellenségeskedésből kibontakozó vallásháborúhoz, ha nem jön közbe az 1663/64. évi oszmán hadjárat, aminek következtében a rendi forrongás egy külső ellenséggel szembeni fellépésre kellett, hogy irányítsa erejét. A magyar rendek egymás elleni indulatainak irányváltozását nem kis részben az említett hadjáratot lezáró, nagy felháborodást kiváltó vasvári béke idézte elő. Az 1664. esztendő sok tekintetben jelent határvonalat a század történetében: talán innentől kezdve van igazán okunk a „magyar romlásnak saeculumjáról” beszélni, amint majd azt látni fogjuk a következőkben. Ugyanezen év november 18-án halt meg csáktor-

nyai birtokán Zrínyi Miklós. A válságos években a magyar rendi mozgalom vezető politikai gondolkodó nélkül maradt, a Zrínyi utáni generáció összeroppanni látszott a reá nehezedő terhek súlya alatt.

1664. augusztus 1-jén a császári haderő Raimondo Montecuccoli tábornok vezetésével Szentgotthárdnál fölényesen megverte az oszmán hadsereget. A fényes győzelmet követően a magyarság jogos várakozással fordulhatott a bécsi katonai vezetés felé, az oszmánok elleni fegyveres harc folytatását, de legalábbis egy jókora nyereségekkel járó béke megkötését várva és remélve. A Vasvárott, Köprülü nagyvezír táborában augusztus 10-én megkötött és szeptember végén nyilvánossá tett béke nem váltotta be a reményeket. A békében I. Lipót elismerte a Porta fennhatóságát Erdély fölött, oszmán kézen hagyta Váradot, Érsekújvárt, továbbá négy felső-magyarországi vármegyét, elrendelte Székelyhíd várának lerombolását. Az oszmán hódítók megtarthatták az 1657 óta elfoglalt területeket, a két fél megállapodott, hogy egymás érdekeit a jövőben méltányolni fogja.

Erdélyről úgy döntöttek a béke létrehozói, hogy meg sem kérdezték annak fejedelmét. Óriási területi veszteségeket szenvedett mindkét országrész, és a hazai rendek megdöbbenve vették tudomásul, milyen szívélyessé vált a viszony a két nagyhatalom között, amit különösen jól példázott az 1665/66. évi Habsburg–oszmán követváltás, a császári követek ünnepélyes konstantinápolyi fogadtatása, majd a két birodalom közötti kereskedelmi szerződés megkötése.

Az országot komoly sokkhatás érte. A bécsi udvarral szembeni ellenzék hangulata parázslott, szinte azonnal kapcsolatot kerestek a Magyarországon lévő francia csapatok fővezérével, Coligny-Savigny gróffal, és Habsburg-ellenes fellépés ajánlatával keresték meg XIV. Lajos francia királyt. Az erdélyiek nevében Bethlen Miklós tárgyalta Grémonville bécsi francia követtel.

A békekötés után nem csupán a területi veszteségek jelentettek változást, hanem általában is keményedtek az ország életviszonyai. A kereskedelmi útvonalakon megnehezedett a mozgás, a hódoltság és a peremvidék lakossága egyre nagyobb terheket viselt, mint eddig, általános drágulás mutatkozott, és a fokozódó bizonytalanságban az ország lakossága egyre nagyobb ellenérzéssel viseltetett a bécsi udvar irányában.

A központi hatalom és a rendiség összeütközésének csak egyik, ám kétségtelenül legjelentékenyebb fóruma volt az országgyűlés, a másik ilyen területet a vármegyék jelentették. A központi Habsburg-irányítás kiépítette ugyan az elmúlt évszázadban a központi kormánysszerveket, de valahogy megelégedtek a középszintű kormányzati intézmények átszervezéséről, illetve megelégedtek a magyar vármegyék kormányzati funkcióinak megőrzésével. A magyar vármegyék pedig jogaik birtokában szinte bármilyen felsőbb utasítás végrehajtását megakadályozhatták, s ezzel valóban a rendi ellenállás fellegváraivá váltak.

A megyékben élő magyar nemesség és a központi kormányzat konfliktusának egyik, nem kevés bosszúsággal járó megjelenési formáját jelentette a kamarák hivatali tisztségviselőivel való folyamatos összeütközés. Ez a legváltozatosabb okok miatt bontakozhatott ki: a harmincadhivatalnokok eljárása és az azokkal szembeni földesúri atrocitások miatt, a kiszabott árlimitációk vagy a kamarai uradalmi tisztek túlkapásai miatt.

Ellenállást váltott ki az is, hogy a bécsi katonai vezetés egyre nagyobb létszámú császári katonaságot küldött magyarországi területekre, részben azért, hogy ellenőriztesse a portyázások szigorú tilalmának betartását, de egyben megakadályozta a magyar földesurak adóbehajtásra kirendelt katonáinak eredményes tevékenységét is, megint csak rettenetes haragot és ellenkezést gerjesztve. A zűrzavart fokozta, hogy a felvidéki nemesség tömegesen kezdte visszakövetelni immár évtizedek óta a végvárak védőiként szolgáló jobbágyait, jelentősen csökkentve ezzel az őrségek létszámát. Mindezekhez hozzájárult az előbbieken már említett, nagy szenvedélyeket kiváltó vallási ellentét.

A magyarországi rendiség egységének hiányosságait mutatja, hogy a helyi, partikuláris érdekek kifejeződési szintjén olykor ön maga magasabb rendi érdekeivel is ellentmondásba került. A vasvári béke érvénytelenítésének, az oszmánok elleni háború folytatásának követelése ugyanis nem csekély ellentétben állt a császári csapatok eltávolítására, a végvárak őrségének csökkentésére irányuló igyekezettel. Egy ellenségeskedéstől átitatódott, kétségbeesett magyarországi társadalom és annak vezető csoportja ekkor súlyos következményekkel járó lépésre szánta el magát.

A Wesselényi-féle mozgalom

A Wesselényi Ferenc nádor (1655–1667) nevével jelzett rendi mozgalom 1666-ban indult, amikor is szövetséget kötött egymással az ország három legmagasabb rendi méltósága: a nádor, Zrínyi Péter horvát bán és Nádasdy Ferenc országbíró. A Wesselényi által Murány várába az év augusztusára összehívott gyűlésen fogalmazták meg az ellenzéki szervezkedés célját: a Habsburg-ház magyarországi uralmának megdöntését. A felső-magyarországi középirtokos nemesség jelentősebb tagjai is megjelentek e gyűlésen, és a velük együtt folytatott eszmecsere során itt merült föl először konkrét formában az oszmán hatalom felé fordulás lehetősége.

Ennek okai között szerepelt részben az is, hogy az ellenzéknek ekkorra már le kellett számolnia a francia segítség reményével, amelyre vonatkozóan még 1665-ben Zrínyi Miklós főembere, Vitnyédi István dolgozott ki tervezetet. Kétségtelen, hogy abban irreális részletek és remények is voltak a francia segítséget illetően, ám az is biztos, hogy a franciák és bécsi követük, Grémonville taktikázott a magyarokkal. Időhúzásra játszott, és amikor kiderült, hogy a Habsburgokat sikerült eltávolítani a királyát érdeklő flandriai hadszíntértől, végleg felhagyott a magyarok hitegetésével. A francia hódításokat elismerő 1668. évi aacheni béke és a szintén ebben az évben a spanyol örökség felosztásáról kötött titkos szerződés hosszú időre elodázta a két hatalom közötti összeütközést, nem volt tehát esély arra, hogy a magyar rendi-nemesi mozgalom XIV. Lajos támogatásában részesülhet.

Wesselényi Ferenc 1667 márciusában meghalt, de özvegye, Széchy Mária továbbra is helyet adott a murányi csoport működésének. A szervezkedők közötti érdekegyeztetés nem sikerült, és végül Bory Mihály korponai kapitány beárulta Johann Rottal királyi biztosnak az összeesküvést. A magyarországi helyzet azonban forróbb volt, mintsem hogy az ellenállási mozgalom ezzel az egy kísérlettel elcsitulj volna, újabb hatalmi átcsoportosulások történtek. Ismét felszínre került a magyar rendek között a vallásfelekezeti ellentét, ami élesen szembeállította egymással a felvidéki nemesség egyes csoportjait. Ennek megoldására született meg 1669 áprilisában I. Rákóczi Ferenc (1645–1676) és a ke-

let-magyarországi nemesség között – nem kis részben Rákóczi apósa, Zrínyi Péter mediátorságának köszönhetően – a sárospataki egyezség, amelyben Rákóczi teljesítette a református nemesség minden kérését vallásgyakorlásuk szabadságára vonatkozóan, és megígérte anyja, Báthory Zsófia által a protestánsok ellen elkövetett sérelmek orvoslását. Rákóczi az összefogott rendek egyik vezető személyiségévé lépett elő, és elhárult annak a veszélye, hogy a vallási ellentétek egymás elleni fegyveres inzultusokká, esetleg nagyobb összecsapássá változzanak. Ezzel az egyezménnyel sem vált azonban egységesé a rendiség, hiszen a Thököly István vezette lutheránus irányzat elkülönült csoportot alkotott, és az erdélyiek is ez utóbbi, mérsékeltebb irányzat mellett sorakoztak föl. Időközben fokozatosan éleződött a hatalmi befolyásért folytatott harc Nádasdy Ferenc országbíró és Zrínyi Péter bán között is.

1669/70 fordulóján a tovább érlelődő elégedetlenség egy ún. vármegyei mozgalomban bontakozott ki. A felvidéki vármegyék közös gyűléseket tartottak, oszmánellenes céllal felállítandó saját rendi hadsereg megteremtését tervezgették. Kiviláglott azonban, hogy valójában ez a haderő a későbbiekben a Habsburgok ellen készül fordulni. A vármegyei mozgalom politikai irányultságát kettősség, ingatagság jellemezte, különösen a hódoltsági peremvidéken élő nemesség körében, hiszen sokszor maguk sem tudták, akarják-e az oszmán fennhatóságot vagy sem.

1670. április 9-én Zrínyi Péter hadba szólító levelére robbant ki a felső-magyarországi nemesi felkelés, kifejezetten Habsburg-ellenes céllal. A felkelők I. Rákóczi Ferenc vezetésével elfoglalták a Felvidéket. A felkelésben részt vevő nemesség továbbra sem volt egységes: Rákóczi és a mögötte felsorakozó nemesi hívei a nemzeti királyság megteremtését tervezték, míg a határ menti vármegyék birtokosai saját rendi jogaik megerősítését, a szabad királyválasztás későbbi lebonyolításával egy igen erős rendi befolyással bíró nemesi köztársaság felállítását remélték. Az ellenérdekelt feleket még inkább eltávolították egymástól a vallásfelekezeti különbségek, az emiatt a tisztségek elosztásakor kirobbanó heves viták.

A mozgalom másik központi területe a távol eső Horvátország lehetett volna. Csupán feltételes módon, hiszen Zrínyi Péter, bár sógorával, Frangepán Ferencsel (1620–1671) és a stájerországi rendek vezető

politikásával, Erasmus Tattenbachhal megegyezett, a horvát nemességet és jobbágyságot nem sikerült meggyőznie. Úgyszintén elmaradt a várt és remélt oszmán támogatás, sőt a bukás után néhány héttel a szultán Bécsbe küldött üzenetében elhatárolta magát a felkelőktől, és a béke fenntartása iránti óhaját fejezte ki. De nem számolhattak sem Velence, sem pedig XIV. Lajos támogatásával, így a mozgalom külpolitikailag teljesen elszigetelődött.

A megtorlás és az abszolutizmus támadása

A bécsi udvar kemény megtorlásra szánta el magát. Ehhez kiváló alapot szolgáltatott az ún. jogel-

játszás-elmélet (*Verwirkungstheorie*), amelyet a csehek fehérhegyi veresége után sikerrel alkalmaztak a cseh rendiség kiiktatására. 1670. március 19-én a Titkos Tanács Venczelav Lobkowitz első miniszter, Paul Hoher udvari kancellár, Raimondo Montecuccoli tábornagy, a Haditanács elnöke és mások részvételével nemcsak kemény megtorlást, hanem új magyarországi kormányzati irányvonal bevezetését határozta el.

Előbb azonban katonai erővel teremtetek rendet Horvátországban és a felső-magyarországi részeken, ahol a felkelés korábbi résztvevői közül sokan átálltak, kifejezetten segítették a császári haderőt a rendcsinálásban. A felkelők 1670. május 1-jei tállyai gyűlése úgy döntött, hogy leteszik a fegyvert a császári-királyi kormányzat képviselői előtt. Az átállók között volt I. Rákóczi Ferenc is, aki megbánást tanúsítva saját katonáit is a rebellesek összefogdosására ajánlotta föl. Olyan gyors és sikeres volt a katonai akció, hogy még az udvarban is meglepetést keltett. A felkelő nemesség nagy része katolizált, kemény váltságdíjakat fizettek. Sokan voltak azonban, akik a büntetés elől Erdélybe menekültek.

1670 nyarán Lőcsén és Pozsonyban kiküldött bíróságokat (*iudicium delegatum*) állítottak föl, és szintén ilyen bíróság ítélezett a három főúr, Zrínyi Péter, Frangepán Ferenc és Nádasdy Ferenc fölött. Az urakat 1671. április 30-án kivégezték, előbbi kettőt Bécsújhelyen, utóbbit Bécsben. A pozsonyi bíróság több mint kétszáz embert fogott perbe, ebből 1671 folyamán 154 ügyet tárgyalt meg. A bíróságok ítéletei eleve

elhatározottak voltak, az eljárások nem kis részben a vád alá helyezett magyar urak vagyonának megszerzésére irányultak.

A magyarországi lázadás alkalmat kínált az abszolutizmus erőinek a rendiséggel szembeni nyílt támadásra. A bécsi kormányzat a jogeljárás elméletére hivatkozva az 1671. március 21-én kibocsátott adórendeletében óriási terheket rótt az ország jobbágylakosságára, portánként 80-100 forintnak megfelelő adóösszeget vetett ki, az országban átlomásozó katonaság ellátásának teljes költségét. Ez azt jelentette, hogy Magyarország évi mintegy 870 ezer forinttal részesedett az összbirodalmi terhekből (ez kb. 40%-ot jelentett) akkor, amikor a cseh tartományok 770 ezer, az osztrák tartományok 420 ezer forintnak megfelelő összeget fizettek. Az igazsághoz hozzá tartozik azonban, hogy az állami adóterhek felemelése alapvetően még nem lett volna rendkívüli jelenség, hiszen általában jellemző volt a központi hatalom megerősödésére más országokban is, hogy fölemelik a jobbágyság adóit, inkább a mértékben és a módszerben találhatunk kifogásolható elemeket.

A korábbi évi 2-4 forintos portánkénti adóhoz képest, ami nagyon csekélynek számított a korabeli Európában, valóban nagy ugrásnak számított a már említett összeg, és komoly tiltakozást váltott ki. De még inkább felháborodást keltett, hogy a rendek nem a hagyományokhoz híven, az országgyűlésen szavazták meg a kivetésre kerülő adót, hanem annak összegét felülről, határozati úton rendelték el. Bár néhány hónappal később enyhítettek az összegben (évi 440 ezer forintra mérsékeltek), és az adóterhek felét a földesurakra vetették ki, az így keletkező veszteség pótlására 1671 nyarán *accisa* néven új, fogyasztási adót vetettek ki a szeszes italok, a gabona és a hús mindennemű forgalmazására.

1673-ban sor került a magyar rendi alkotmányosság fölszámolására is egy új központi kormány szerv, a Gubernium létrehozásával, amiről már szót ejtettünk a megfelelő helyen.

Az abszolutizmus támadásának másik színterét a nyíltan erőszakos protestánsüldözés jelentette, amelynek támogatói a bécsi udvarban főként a katolikus klérus és a jezsuiták voltak. 1671-től a Felvidéken megkezdődött a prédikátorok erőszakos elűldözése, a templomok, kegytárnyak elvétele, de nem riadtak vissza más testi vagy lelki kényszer alkalmazásától sem.

A protestáns lelkészek, prédikátorok elleni példátlan támadás kiötlője nagyrészt Kollonich Lipót bécsújhelyi püspök volt. 1673 szeptemberében előbb 33 lelkészt rendelték Pozsonyba az alsó-magyarországi vármegyékből az ott felállított rendkívüli bíróság (*iudicium delegatum extraordinarium*) elé, majd 1674 márciusára újabb 730 prédikátort idéztek be. A vád: hűtlenség és felségárulás volt, ehhez járult az oszmánokkal való összejárás, a bujdosókkal folytatott konspiráció és a nép lázadásra való felbujtása. Akik a nem csekély tortúra hatására katolizáltak vagy külföldre távoztak, mentesültek a büntetés alól, akik viszont kint tartottak hitük mellett, azokra súlyos várfogság vagy gályarabság várt, ami gyakorlatilag a halálos ítélettel volt egyenértékű. A gályarabok még életben lévő csoportját Ruyter holland tengernagy váltotta ki a fogságból 1676 februárjában a nápolyi kikötőben.

A lipóti abszolútizmus

Az eddigiekben láttuk azokat a próbálkozásokat, amelyek révén I. Lipót császár és király, valamint központi kormányzata megkísérelte az abszolutista kormányzás bevezetését Magyarországon. Maga az uralkodó erősen vallásos személyiség volt, aki jezsuita gyóntatója és tanácsadói befolyása alatt állt, sokszor öltötte magára a kegyes király képét. Jámbor, de egyúttal döntésképtelen, határozatlan ember benyomását keltette, holott nem volt híján bizonyos uralkodói kvalitásoknak. Talán leginkább Albizzi pápai nuncius véleményét érdemes itt idéznünk: „A feladatok megoldásának az udvarban legnagyobb akadály, hogy a császár képtelen felhagyni túlzott megfontoltságával, s nem tudja elhatározni magát a nagyobb önállóságra, amihez pedig megvolna a képessége.” De még meglepőbb az az ítélet, amit szintén a nuncius mondott I. Lipót vallásos túlbuzgóságáról akkor, amikor 1672-ben egy kihallgatáson a török veszély súlyosságát ecsetelve az uralkodó kijelentette, hogy minden bizodalmit Istenbe helyezi: „...ha szabad mondani, tulajdonképpen kíváncsi voltam, ha [a császár] istenhite valamivel kisebb lenne, hogy nagyobb óvatosságot tanúsítson a veszélyekkel szemben, s eltökéltebben szálljon szembe velük.”

A Magyarországon bevezetett abszolutisztikus rendelkezéseket döntő mértékben a Titkos Tanács tagjai befolyásolták. A tanácson belül két irányvonal létezett, egyik a jogeljátszás elméletére hivatkozva inkább az adóztatás szigorítását támogatta, ennek képviselője Lobkowitz, a Titkos Tanács elnöke és Montecuccoli, a Haditanács elnöke volt, a másik csoport inkább a vallási téren kibontakozó „kemény vonal” továbbvitelét támogatta. Visszatekintve, talán ez a terület volt az, ahol a legnagyobb csapást mérték a magyar társadalomra azzal, hogy az ország művelt értelmiségének egy részét eltávolították, mintegy bűnbakként állítva őket a rendi mozgalomért, ezzel a jogeljátszás elméletét vallásfelekezeti síkra terelve. A protestánsokat egyetemlegesen felelőssé tenni a felkelés kibontakozásáért már csak azért is óriási tévedés, hiszen, emlékszünk, éppen a sárospataki megegyezés után bomlott ki a felső-magyarországi mozgalom zászlaja.

Az ún. „gyászévztized”, tehát az 1670-től 1681-ig terjedő időszak alatt Szelepcsényi György esztergomi érsek (1666–1685) volt a hazai katolikus egyház feje. Ő maga is tudott a Wesselényi-féle összeesküvésről, bár aktívan nem vett részt benne. A bécsi udvar azonban nem vonta felelősségre ezért, de valahányszor szembe próbált szállni a magyar rendiség érdekeit sértő kormányrendelettel, rovott múltjára hivatkozva fékezték meg tiltakozását. A meghatározó udvari politikusok között volt Kollonich Lipót bécsújhelyi püspök, később a Magyar Kamara elnöke, majd esztergomi érsek (1695–1707). Személyében egy világtól távol álló, az abszolutista politikával mélységesen egyetértő főpap került befolyásos pozíciókba, aki Magyarország függetlenségének teljes megszüntetését és a legradikálisabb ellenreformációt képviselte.

A lipóti abszolutizmus első hulláma, amely végül is 1672 után elcsendesedett, kétes értékű sikereket mondhatott magáénak. A rendiség hatalmát nem tudta teljes egészében visszaszorítani, sajátos, leginkább a kelet-közép-európai abszolutizmusokra jellemző helyzet állt elő: a rendek, bár elfogadják, hogy kisebb arányban részesülnek a politikai-kormányzati hatalomból, cserébe viszont megszilárdítják pozícióikat saját alattvalóik, jobbágyaik felett mind anyagi, mind lelkiismereti téren. S hogy a magyar társadalomban felhalmozódott feszültségek még ily módon sem nyertek levezetést, azt jól példázza a kibontakozó

kuruc mozgalom, valamint az a jelenség is, hogy a protestantizmus gyökeres kiirtására tett kísérlet sem járt sikerrel: a protestáns egyházak óriási veszteségeik ellenére túléltek a megpróbáltatásokat, és az 1670-es évek második felében a gyülekezetek újra működni kezdtek.

Erdély utolsó évtizedei – Thököly Imre és a kuruc mozgalom

A vasvári béke után Apafi megkísérelte rávenni a császári politikát Erdély érde-

keinek tekintetbevételére s a béke ilyen irányú átalakítására. Ennek érdekében Bánffy Dénes fejedelmi tanácsos 1665 áprilisában Bécsbe utazott, de nem járt sikerrel. I. Lipótot egyelőre a spanyol trónért folytatandó manőverezés lehetőségei foglalták le, ráadásul Apafi helyett a katolikus I. Rákóczi Ferenc trónigényét támogatta, s ezt a szultánnal is közölte.

1666 júliusában Wesselényi nádor murányi várában egy szövetség megkötését tervezgették a jelen lévő erdélyi és magyarországi urak, amelynek értelmében a „két haza” között szoros liga jött volna létre védelemre és támadásra, szabadságukban állt volna „egy corpussá lenni”, ha kívánják, de meghagyták a két ország továbbélésének lehetőségét is. Wesselényi halála (1667) után azonban meglazultak a szoros kapcsolatok, hiszen Zrínyi Péter horvát bán nyilvánvalóan Rákóczit, saját vejét támogatta volna az erdélyi fejedelmi trón megszerzésében.

Miközben Apafi a Porta álláspontja iránt tapogatózott, Magyarországon I. Lipót császár leszámolt az összeesküvőkkel, s még nem lehetett biztosan tudni, mekkora és miféle lesz a megtorlás, és miben bízhatnak a királyságbeliek. De hogy hová menekülhetnek, azt mindannyian tudták: Erdélybe, ahol szinte az egész köznemesi vezérkar szálláshelyet nyert, és tovább folytathatta megbeszéléseit. A fejedelem ügyes diplomáciájának, óvatosságának, a kétirányú politika szálait ravaszul szövő mesterkedésének köszönhetően Erdélyt nem érte támadás, de a magyarországi megtorlást követő zűrzavar itt is éreztette hatását. Mind bonyolultabbá vált Apafi számára az egyre nehezebben áttekinthető nemzetközi erőviszonyok közepette megtalálni a helyes utat, s úgy politizálni, hogy az Erdélynek hasznára legyen. A len-

gyel–francia új irányvonal előtérbe kerülése miatt hóhérkézen kellett elpusztulnia a régi, a Porta és Bécs közötti egyensúly-politika legmarkánsabb képviselőjének, Bánffy Dénes tanácsúrnak.

A bujdosók mozgalma 1670 után kezdődött, amikor a császári katonaságtól való félelmében a rendi mozgalomban érintettek egy része az erdélyi fejedelem, valamint Teleki Mihály kővári főkapitány védelme alá menekült. Táborukat nagyban növelte a felső-magyarországi végvárból több ezer főnyi katonaságot elbocsátó rendeletével a bécsi udvar is. 1672 tavaszán a Szepesi Kamara által elbocsátott katonák teljes létbizonytalanságba jutottak, s az Erdélyben csoportosuló, birtokukat vesztett kis- és középbirtokos nemességgel összefogva keresték életük további lehetőségeit.

1672 augusztusában úgy tűnt, a császár is beavatkozik majd Lengyelország oldalán az oszmánok ellen, így alkalmassá vált az idő a katonai akció megindítására. A sokezerre duzzadt bujdosóhad gyors sikereket aratott a Felvidéken, elfoglalták Ónod, Diósgyőr, Szendrő, Tokaj várát és Szerencset. Ezt követően uralmuk alá került Eperjes, Bártfa, Késmárk, Kisszeben és a szomszédos vármegyék területe is, és kiáltványokban szólították föl a lakosságot a csatlakozásra „rég jó szabadságuk” kivívása érdekében. A Dózsa György keresztjeit idéző „*cruciatus*” szóból eredően immár kurucnak nevezett bujdosók előrenyomulásuk alatt kegyetlenül megtorolták a katolicizmus részéről rajtuk esett korábbi sérelmeket, katolikus papokat üztek el, vetettek fogságba, templomokat fosztottak ki, és ezzel ismét lángra lobbantották Felső-Magyarországon a vallási gyűlölködést. A kurucok támadását egy viszonylag kisebb létszámú haderő visszaverte, akik ezután a Tisza vidékére, a fejedelemség határára és a hódoltság területére menekültek.

Erdély új politikai irányvonala időközben konkrét formát öltött: 1675. április 28-án a francia követ és Apafi Mihály Fogarasban meg egyezést írt alá egy későbbi katonai együttműködésről, ez azonban egyelőre még csak lazán kapcsolta Erdélyt Franciaországhoz és Lengyelországhoz. A politikai viszonyok azonban zavarosak maradtak, a fejedelem nem tudta, mitől féljen jobban, a Habsburg- vagy az oszmán támadástól, és kitől várjon segítséget, a francia királytól vagy a bujdosóktól. A várakozás nagy eredménye a varsói francia nagykövet,

François Gaston de Béthune márki tevékenységének köszönhetően megkötött újabb francia–lengyel–erdélyi megegyezés (1677. május 27.), amelyben a kurucok Teleki Mihály vezetésével 15 ezer főnyi sereg kiállítására tettek ígéretet, a francia udvar pedig évi 100 ezer tallér anyagi segítséget adott volna ehhez, plusz egyszeri 20 ezer tallérnyi gyorssegélyt, emellett Erdély védelmét is garantálta egy későbbi béketárgyalás vagy egy portai megtorlás esetére.

1678-ban lépett a kuruc mozgalom élére egy alig húszéves fiatalember, az eddig az erdélyi fejedelem pártfogását élvező Thököly Imre (1657–1705), akinek atyja részt vett a Wesselényi-felkelésben, s ezért utóbb Erdélybe menekült, ahol azután gyermeke is nevelkedett. A bujdosók támadásához Apafi is csatlakozott, célja a két haza közötti örökös és állandó békekesség, a királyságbeliek testi-lelki szabadságának kivívása volt, a „*Pro Deo et pro Patria*” jelszó alatt. Az ifjú gróf vezetésével a kuruc lovasság az év őszén igen rövid idő alatt elfoglalta szinte az egész Felvidéket, az alsó-magyarországi bányavárosokat is behódolásra kényszerítette. 1680-ra Thököly körül új politikai csoportosulás alakult ki. Konstantinápolyban és Bécsben is fölismerték, hogy Thököly jelentős politikai tényezővé vált Magyarországon, és megkíséreltek vele kapcsolatba lépni. 1680-ban követek érkeztek a Portától, hogy további Habsburg-ellenes föllépésre biztassák. Szelepcsényi György esztergomi érsek egyik levele arról tudósított, hogy „Őfelsége kegyelmes szándéka is az, hogy a jövőben egyedül Thökölyvel tárgyaljon, nem pedig az erdélyi fejedelemmel”. Emellett Sobieski János lengyel király (1674–1696) is folyamatosan kapcsolatban állt vele.

Thököly ügyesen politizált, mindkét nagyhatalomtól engedve, saját hatalmi pozíciója megerősítésére törekedett. Amint tudomására jutott, hogy az orosz–török háború lezárult (1681), és újabb oszmán támadás várható, azonnal a Porta fennhatósága alá ajánlotta magát és az egész országot is, lényegében véve a Wesselényi Ferenc nádor által 1666-ban meghatározott feltételekkel. A szultántól azonban mégis Apafi fejedelem kapott hatalmát megerősítő ahdnámét és portai parancsot arra nézve, hogy minden erejével segítse a magyar nemzet „megszabadítására” induló oszmán hadakat. 1681-ben Apafi és Thököly, Erdély és a bujdosók között szakításra került sor, egyikük sem volt hajlandó lemondani a ha-

talomról, kiszállni a politikai játszmából. Thököly továbbra is a Habsburg-udvar megbékélést elősegítő politikája ellen lépett föl, és saját felvidéki uralmának megszervezésén fáradozott. 1682. július 26-án, Kassán kiadott kiáltványában indokolta meg újabb hadra kelését. Ebben a Habsburg-házzal szembeni nemzeti sérelmeket fogalmazta meg, s a budai pasa ígéretére hivatkozva kérte a rendeket, hogy szabadságuk védelmében keljenek hadra, és támogassák őt. Megígérte, hogy a Portával kötött szövetségben a rendek régi jogait és kiváltságait megőrzi. Még ez év szeptemberében létrejött a Thököly által uralt felső-magyarországi területeken a törökül „Orta Macar”-nak, azaz Közép-Magyarországnak nevezett rövid életű különállással rendelkező fejedelemség. Ez a Portáról érkezett ahdnáme szerint az Oszmán Birodalom alá vazallusként tartozó fejedelemség 40 ezer forint éves adó fejében megmenekül a készülőben lévő szultáni támadástól. 1683 januárjában a „Felső-magyarországi Fejedelemség” országgyűlést is tartott, Thököly pénzt veretett, korábban megszervezett államát igyekezett életben tartani.

Amikor Thököly 1683-ban maga is a Bécs ellen támadó oszmánok mellé állt, végzetes hibát követett el, a magyar rendek elfordultak tőle. 1685 őszén a Váradra érkező fejedelmet mint az oszmánok sikertelenségeinek okozóját az ottani pasa elfogatta és fogságba vetette. A vezetőjét vesztett kuruc sereg szétzilálódott, egy része Zrínyi Ilonával, Thököly feleségével Munkács várában sáncolta el magát. A szerteszét kóborló, ellenőrizetlen kuruc katonaság a felső-magyarországi és a szomszédos területeken garázdálkodott, rabolt, fosztogatott, teljes fejtelenséget és zűrzavart okozva ezzel az ország közállapotaiban. Thököly utolsó föllépéseként 1690-ben 20 ezer főnyi seregével betört Erdély területére, Zernyestnél legyőzte a császáriakat, és sikerült Erdély fejedelmévé választatnia magát.

Időközben előrehaladt az oszmánok kiűzésére szerveződő európai összefogás, amelyen belül Apafi ismét a lengyel–francia érdekkörhöz próbált kapcsolódni, egy esetleges keleti hadműveleti front tagjaként, szövetségesként magához kötve Havasalföldet is (1685). Ezzel megindultak Erdély részéről azok a diplomáciai manőverek, amelyeknek egyértelmű célja a fejedelemség önállóságának átmentése az oszmánok kiszorítása utáni időkre. A fejedelmi kormányzat képviselőjében 1686

tavasán Bécsben folytatott tárgyalásokat a Haller János vezette küldöttség, és júniusban megkötötték azt a szerződést, amelyben Erdély további sorsát határozták meg. Eszerint Erdély állami önállósága megmarad, I. Lipót átveszi Erdély védelmét, de elismeri Apafi és fia fejedelemségét. A Haller-diplomát azonban a későbbiekben érvénytelenítette a fegyverek ereje, és Erdély további sorsa egész másként alakult.

Az 1681. évi országgyűlés és a rendi restauráció

Az egyre terebélyesedő kuruc mozgalom és a magyarországi politikai konfliktushelyzet tarthatatlansága miatt a

bécsi udvar 1680 augusztusában országgyűlés összehívására szánta el magát. Mindehhez azonban a külpolitikai események is hozzájárultak. Az Oszmán Birodalom vezetése kinyilvánította, hogy nem szándékozik megújítani a vasvári békét, és ez a hír egy esetleges támadás veszélyét vetítette előre, emellett a francia határvidékről is nyugtalanító hírek érkeztek. Az 1679-ben megkötött nymwegeni békében ugyan lezárult az osztrák–francia–spanyol–holland háborúskodás, de XIV. Lajos folytatta terjeszkedő politikáját, és bár békés eszközökkel, de bekebelezte Elzász tartományt. Ebben a helyzetben Bécsnek mindenképpen ki kellett egyeznie a magyarokkal.

A soproni országgyűlés 1681 májusában ült össze, 19 év szünet után. A nádori tisztség Wesselényi halálától fogva betöltetlen volt, és most Esterházy Pál (1635–1713) személyében a Habsburg-házhoz hű főrendet választottak nádorrá, Draskovich Miklós lett az országbíró (1681–1687). Az országgyűlés gyakorlatilag véghezvitte az alkotmányos rend és a dualisztikus hatalmi-kormányzati rendszer helyreállítását: eltörölték a Guberniumot és a helytartóságot, a Magyar Kamarát függetlenítették az Udvari Kamarától, eltörölték az 1671-től bevezetett repartíciós adórendszert és az eddigi adók hátralékait, kijelentették, hogy a végvári katonaság létszámát az 1655. évihez igazítva helyreállítják, ehhez kapcsolódva elhatározták a német katonaság fegyelemben tartását és majdani kivonását az országból. Kijelentették, hogy ezután a birodalmi követekkel együtt a magyar rendek követei egyenrangú félként részt vesznek az oszmánokkal folytatandó tárgyalásokon. Altalá-

nos közkegyelmet adtak az 1670 utáni cselekedetére nézve és birtokaik visszajuttatását ígérték mindenkinek, aki visszatér a király hűségére.

Vallásügyi kérdésekben igen éles összezapások után kerekedett felül az udvar részéről a mérsékeltabb irányzat, bár ez csak úgy sikerült, hogy a szélsőségesen radikális Kollonich Lipótot ki kellett iktatni a tárgyalásokból. A kérdés rendezése alapvetően a bécsi béke, az 1608. évi törvények és a linzi béke alapján történt, ám ezekhez képest számos korlátozást vezettek be. Megmaradt a földesurak meghatározó joga a vallási hovatartozást illetően, a nyugati országrészekben ún. artikulás helyeket jelöltek ki, vármegyéenként 2-2 helységet, ahol protestáns templom és gyülekezet állhatott föl. A szabad királyi és bányavárosokban és a végvárakban engedélyezték a protestánsok szabad vallásgyakorlatát, saját költségükön új templomokat építhettek, de korábban elvett épületeiket, javaikat nem kapták vissza. A kivándorlásra kényszerített prédikátorok és lelkészek visszatérhettek – ha még éltek –, és újra elláthatták papi teendőiket, gyakorolhatták hivatásukat.

Az 1681. évi országgyűlésen a magyar rendiség jogait nem csupán államhatalmi téren állították helyre, hanem messzemenően biztosították a nemesség évszázados kiváltságait is. Kétségtelen, hogy e lépés a rendi dualizmustól az egységes abszolutista állam felé vezető úton a rendi kiváltságokkal körülövezett hatalmi megosztottsághoz való visszafordulást jelentette. Összbirodalmi szinten egyben azt is, hogy a dinasztikus állam széttagoltságán a központosított kormányzat erejével áttörni igyekvő birodalmi vezetés egy erős, mondhatni, újjáépített fallal találta magát szemben Magyarországon, amelynek lebontásával egy ideig nem próbálkozhatott.

A központi kormányzat az 1670-es évek Magyarországon nem tudta sikerre vinni az abszolutista hatalmi átalakítást. I. Lipót uralkodásának ideje, különösképpen a század utolsó két évtizede a birodalom egészében is valamelyest a rendi erők előtérbe kerülésének időszaka volt: a központi kormányzat által egyébként erősen uralt cseh rendek megtartották adómegszavazási jogukat, de az osztrák rendi gyűlések is megerősödtek ez idő tájt. Hogy Magyarország különleges helyzetéből fakadóan – a gyászévtizedben történtek ellenére is – meg tudta őrizni hagyományait, kiváltságait, hatalmi befolyását, az sok tényező együttes

hatásának köszönhető: a lipóti abszolutizmus felemásságáról és gyengeségéről már több helyütt történt említés; ehhez járult az oszmánok jelenlétéből fakadó állandó veszélyhelyzet s ebből következően a bécsi kormányzat rászorultsága a rendek anyagi és erkölcsi támogatására. A háttérben és a távolban ugyan, de biztosítékot jelentett Erdély léte is, hiszen arra mindig is jól használható volt a fejedelemség, hogy potenciális szövetségest láthasson és láttasson benne a nyugati országrész magyarsága, még akkor is, ha ezt sok esetben nem használták ki.

A több száz éves, megkövesedett rendi-államberendezkedési viszonyrendszeren áttörni és egy gyökeresen új államhatalmi-kormányzati rendszert bevezetni csak egy hatalmas anyagi, katonai, politikai erővel és hatékony, jól kiépített kormányzati apparátussal rendelkező központi hatalom lett volna képes, amilyen ez idő tájt a Habsburg-hatalom nem volt. Az ilyen irányú változásokhoz, több más, a birodalom egészét érintő átalakulás mellett – hiszen a birodalom maga is csak félúton járt az abszolutizmus kiépítésében –, Magyarország vonatkozásában egy olyan földrengésszerű megingásra is szükség volt, amelyet az oszmánok kiűzéséhez vezető háború jelentett a század végén.

A „Pax Ottomanica” keresése

Amikor a 17. század utolsó harmadában mindinkább az oszmánok felé forduló magyar politikáról beszélünk, akkor leginkább a politikai gondolkodás szférájában végbemenő változásról, útkeresésről lesz szó, amit azonban nagyon is konkrét tények indukáltak.

A vasvári béke e tekintetben is fordulópontnak számított, hiszen ezt követően bontakozott ki és nyert elfogadottságot, támogatottságot a hazai politikai gondolkodásban a még mindig legyőzhetetlennek hitt Oszmán Birodalom kereteiben való boldogulás vágya. A magyar nemesiség soraiiban egyre többen remélték, hogy az ország és saját maguk életkörülményeinek jobbulását a Porta kiterjesztett szárnyai alatt lelhetik meg. Sokak számára vonzó volt Erdély példája, ami a század első felében uralkodó fejedelmek időszaka alatt a béke, nyugalom és állandóság szigete volt. Az 1656-ban keletkezett „Siralmas, könyörgő levél” ismeretlen szerzője kiábrándultságában elkeseredetten fordul a Habsburgok,

ahogyan ő írja, a németek ellen, akik maguk fogyasztják, pusztítják az országot, és így fogalmaz: „...Ha az erdélyi szokásra és conditiokra [feltételekre] lépett volna nemzetünk, vajon miért szint úgy meg nem maradott volna éppen?... Erdélyországot sem német, sem spanyol etc. nem őrzi, s hiszem, mégis feláll, és nem fogy, hanem szaporodik nagy békességben. Sőt, midőn a német is ellene volna, s még a magyar is a magyar ellen... Mégis meg tudta magát tartani, noha mindenfelől környülvétetett vala ellenségtől.” Ezt a virágzást az 1650-es években ámulattal szemlélik a kortársak, de szinte megdöbbenő, hogy még az 1660. évi megtorló hadjárat és pusztulás után sem tántorodnak el Erdélytől. Nádasdy Ferenc közel egy évtizeddel később is vonzó példának tekinti Erdélyt, ahol más monarchák követei jönnek-mennek, adója kevés, békesség és csendesség van.

A vasvári béke utáni csalódottságot és reménytelenséget fokozta annak felismerése, hogy a Habsburg-hadvezetés nem tudja megvédeni, megoltalmazni a maradék Magyarországot. A nemzet megoltalmazása egyébként a 16. század közepe óta vissza-visszatérő motívuma politikai lépések indoklásának országgyűléseken és hétköznapi levelezésekben egyaránt. Még inkább előkerült ez az oltalomnélküliségre való hivatkozás az 1664. évi események után. A nemzet elkeseredettségét és reményvesztettségét a mai olvasó számára semmivel sem lehet jobban érzékeltetni, mint néhány korabeli politikai gondolkodó írásának bemutatásával. Nádasdy Ferenc 1668-ban az ország négy rendjéhez szóló „Oratio”-t adott ki, amelyben így fordult nemzetéhez: „...Ezer a panasz oltalmazóinknál az török hódításárúl, halommal adatnak be az hallhatatlan ellenségek: meg sem olvastatik, annyival inkább orvoslás nem adatik... Tiltatik az holdulás, hogy gyűlöltessék nemzeted, midőn megcselekedni kényszerítettel. De nem adatik oltalom, hogy azt elkerülhessed. Sírjon, akiben keresztény vér egy csöppnyi is vagy, midőn ezt érted. Ím nyilván tudja oltalmazónk, elrabol az török, ha nem holdulunk. Toroktátván kiáltjuk, mondjuk azt: vagy adj oltalmot vagy engedj holdulni! Arra fenyegető az válasz: Holdulni nem engedünk!” Az 1670. évi felkelés után így vallott Bezzegh György és Földváry Mihály nemes: „Jobb volna summát fizetnünk a töröknek, mint Erdély, mert úgy békességben marad-

hatnánk, és nem rettegnénk tőle, mivel őfelsége nem oltalmaz bennünket, így csak veszten veszünk, mind jószágunk, mind magunk.”

Az eddigi részletekből talán kiderült – de számtalan példát lehetne még bemutatni –, hogy az oszmánokkal kötendő szövetség gondolatára és az Erdély helyzete utáni vágyakozásra nem az oszmán hódítók iránti rokonszenv, hanem a kényszerűség vitte rá a nemzet vezető politikusait és a kisebb birtokokkal rendelkező nemesség tagjait egyaránt. De a szövetség természetesen a behódolást is jelentette, valamilyen szintű vazallusi státus elfogadását. Ennek első komolyabb megjelenési formája az a program, amelyet az ellenzék említett, 1666. évi murányi összejövételén fogalmaztak meg, és a Portára az erdélyi követ által kívántak eljuttatni. Ebben, a többi között, a következő feltételek szerepeltek: bizonyos évi adó fejében a Porta engedje meg a magyar király szabad választását, az ország belügyeibe ne avatkozzék, a régi szokások megmaradhassanak, ne kényszerítse a magyarokat oszmán érdekeket szolgáló háborúba, sőt engedje, hogy a hódoltságban lévő birtokaikat a magyar földesurak szabadon birtokolhassák, ott adót szedjenek, de a török adókat ne emeljék.

Amikor e szövetség kimunkálóinak törekvéseit próbáljuk kikövetkeztetni, látnunk kell, hogy nem csupán saját hasznukat kereső önös érdekeik irányították erre az útra az összeesküvőket. Valójában az ország egészének fenntartását, a további pusztulástól való megőrzését, az állam egészének érdekeit tartották szem előtt. Egyszerűen szólva: olyan feltételeket akartak teremteni, amelyek megvalósulása esetén a „túlélés”, a „megmaradás” egyszerre jelenti a nyugalmas mindennapi életet és az állam egységének helyreállításába vetett reményt. Nem véletlenül hivatkoztak erre, hiszen a század utolsó harmadában már mind többször kerül elő a Machiavellit olvasó tollforgatók írásaiban a „ragione di Stato”, az államrezon gondolata mint a politikai döntéseket igazoló érvelések egyik legfőbb alkotóeleme.

Kibontakozik tehát az országban egyfajta „Pax Ottomanica” álma, a magyar államiság megtartásának reménye az Oszmán Birodalom befolyási övezete alatt. E gondolatkörhöz szorosan kapcsolódik az oszmánok legyőzhetetlenségébe vetett hit, ami még mindig erősen élt a köztudatban, és új erőre kapott a vaskvári béke megkötése után, hiszen mit láthattak a kortársak: győzelmes csata után a győztes keresi a vesztes

kegyeit. Mi más lenne ez, mint annak elismerése a győztes fél részéről, hogy egy csatát megnyerhetünk ugyan, de egy háborút nem, mert az oszmánok legyőzhetetlenek – legalábbis sokan gondolhatták így akkoriban. Egy 1678-ból fennmaradt, a bujdosók zólyomi táborából Teleki Mihálynak írt levél így fogalmaz: „a török potentia [hatalom] már Isten rendeléséből annyira előment, hogy emberi mód szerint alig resistálhatni [ellenállhatni] neki”.

Thököly Imre 1684-ben kiadott kiáltványában a következőképpen indokolta a Porta felé fordulását: „Világszerte kikürtölt vádakkal, keresztényellenes megjelöléssel illetnek tehát bennünket: hogy a török szövetséghez csatlakozva, azok segítségével eltéríteni igyekszünk Ő szent felsége hűségétől ennek az országnak megmaradt részét. Világosan látszik itt az elnyomásnak és üldözésnek kimondhatatlan súlyos volta, amely miatt a kereszténységnek egykor oly virágzó és harcias védőbástyája arra a végső lépésre volt kénytelen elhatározni magát, hogy, mivel a keresztény fejedelmektől elégséges könnyítést nem remélhet, az ottomán védelemhez folyamodott. S bizony másképpen nem is tudott volna szembenézni a fenyegető bajokkal – a kés már-már a nyakának szegeződött –, mint hogy azokhoz menekült, akiket leghatalmasabb és legfenyegetőbb ellenségeiként ismert meg. Így ragadják meg a szembejövő árral küszködők a feléjük nyújtott szalmaszálát, hogy el ne merüljenek.”

Amikor azonban az oszmánok felé forduló politikai orientáció kérdését vizsgáljuk, nem szabad megfeledkeznünk még egy szemponttól. Világosan kitűnik a fennmaradt dokumentumokból, hogy a Porta felé fordulás indokai között szerepelt a hagyományos rendi hatalom, a rendi alkotmányos berendezkedés megőrzésére irányuló törekvés is. Az volt a meggyőződése és egyben reménye az oszmánok felé forduló rendiség képviselőinek, hogy saját hatalmi struktúrájukat, privilégiumaikat leginkább egy olyan birodalom érdekszférájában élve tudják megőrizni, amelynek központja távol van, vezetése megelégszik a hűség kinyilatkoztatásával, de egyébként a belső rendhez nem nyúl, engedi a szabad királyválasztást, és nem törekszik az ország teljes bekebelezésére. Legalábbis nem olyan módon, ahogyan a közelben lévő másik nagy biroda-

lom törekedett egyre nyilvánvalóbban a rendek félreállítására és egy abszolút központi hatalom megvalósítására.

Az mármost más kérdés, hogy a korszak rendiségének az oszmán pártfogás felé forduló tagjai az általánosan véve értelmezett „haza és haladás” messze tekintő céljait tartották-e szem előtt. Ma már úgy ítéljük meg: a nemesség egy idejétmúlt rendi struktúra megőrzésére törekedett, holott a kor általános európai államfejlődése a centralizált abszolút monarchiák felé vezetett, s ez a magyarság számára a Habsburg Birodalom keretei között látszott megvalósíthatónak. Ilyen értelemben egy elavult államhatalmi rend továbbélésének lehetőségeit keresték a Porta hatalmának árnyékában. De azt sem vitathatjuk el tőlük, a politikai gondolkodásban egyre erőteljesebben megmutatkozó „államrezon” eszméjének is köszönhetően, hogy az ország túlélését, egységének megmaradását, sőt helyreállítását remélték egy laza oszmán protektorátus alatt, és ebben az értelmezésben tisztességes szándék vezette őket.

Nem szeretnénk túlhangsúlyozni az oszmán orientáció súlyát a század utolsó harmadában, hiszen csupán egyetlen szál volt a sok közül a kiútkeresés szerteágazó szövedékében, amelybe azonban Ariadné fonalaként fogódzkodtak a kaotikus évtizedek reményvesztett magyar politikusai.

MAGYARORSZÁG VISSZAFOGLALÁSA

Köprülüzáde Fázil Ahmed pasa nagyvezír 1663/64. évi magyarországi hadjárata után a birodalom erejét a krétai háborúra összpontosította. 1669-ben elfoglalta Kandia várát, és így sikeresen fejezte be a 25 éve tartó háborút. A birodalom figyelmét hamarosan ismét a kelet-európai front kötötte le. A lengyel-orosz háborút lezáró 1667. évi andruszovói békében Oroszország és Lengyelország lényegében felosztotta Ukrajnát, aminek következtében az Oszmán Birodalomnak és Oroszországnak először lettek közös határai. A Porta hamar felismerte, hogy Kelet-Ukrajna Oroszország általi bekebelezése komolyan veszélyezteti a térségben kialakult erőviszonyokat. Az ukránok is elégedetlenek voltak a békével, mert a két hatalom nélkülük döntött róluk úgy, hogy az oroszok ezzel megszegték a perejaszlavi egyezséget is, hisz abban azt vállalták, hogy a lengyeleket távol tartják Ukrajnától. Ezért a nyugat-ukrajnai kozákok új hetmanja, Dorosenko felelevenítette Hmelnyickij oszmán orientációját. Félve a lengyel és az orosz nyomás erősödésétől, lényegében vazallusnak ajánlkozott a Portán. Oszmán katonai támogatással 1668-ban legyőzte a bal parti Ukrajna hetmanját, és egész Ukrajna hetmanjának kiáltotta ki magát. Dorosenko hetmansága azonban rövid életű volt, mert a lengyelek és az oroszok is ellenhetmant állítottak, és megtámadták Dorosenkót, aki ismét az oszmánokhoz fordult. A Porta kapott az alkalmon, és Fázil Ahmed pasa vezetésével 1672 nyarán hadjáratot indított Lengyelország ellen.

Az 1676-ig elhúzódó lengyel-oszmán háború (1672–76) végül oszmán sikerrel zárult. A háborút lezáró zorawnói békében az időközben

lengyel királlyá választott III. (Sobieski) János (1674–1696) kénytelen volt lemondani Podóliáról és Nyugat-Ukrajnáról. 1676-ban, Fázil Ahmed pasa halálakor úgy tűnt, hogy a Köprülüknek sikerült a birodalom belső bajait orvosolni, az újabb hódítások pedig ismét félelmet keltettek Európa keleti és nyugati felében. Hamarosan kiderült, hogy a Köprülük sem tehettek csodát, intézkedéseikkel csak ideiglenesen tudták orvosolni a birodalom válságát.

Kara Musztafa és a hosszú háború

Köprülüzáde Fázil Ahmed pasa utóda, Kara Musztafa pasa, akit ötéves korától Köprülü Mehmed nevelt, már nagyvezírségének (1676–1683) első éveiben sem volt oly sikeres hadvezér, mint elődei. Miután Dorosenko lemondott tisztségéről a bal parti ukrainai hetman javára, az oszmánok Bogdan Hmelnyickij bukott fiát, azt a Jurij Hmelnyickijt nevezték ki Dorosenko utódául, aki már hat éve egy konstantinápolyi börtönben raboskodott. Jurij kinevezése azonban orosz–oszmán háborúhoz (1677–1681) vezetett, amely már nem hozott olyan sikereket, mint a Köprülü nagyvezírek korábbi hódításai. Az 1637 és 1658 között az erdő-steppe zóna déli szélén kiépített belgorodi védelmi vonal sikeresen tartóztatta fel az oszmánokat. Kara Musztafa pasának ugyan sikerült elfoglalnia a Dnyeper jobb partján fekvő kulcsfontosságú ukrán erődöt, Csehrint, de megtartani már nem tudta, így megghiúsultak Kijev elfoglalásával kapcsolatos tervei is. Az 1681. évi orosz–török béke Kijevet és Kelet-Ukrajnát Oroszország kezén hagyta, a határt pedig a Dnyeper–Özü vonal mentén jelölte ki. Az orosz–török konfrontáció ezzel néhány évre lezárult, mert Konstantinápolyban sokkal merészebb terveket szövögettek.

1683. március utolsó napján Kara Musztafa nagyvezír 40 ezer fős reguláris és 80 ezer fős irreguláris hadai élén indult el Edirnéből a Bécs elleni hadjáratra. A nagyvezír azt remélte, hogy a Köprülük korábbi hódításaira Bécs elfoglalásával ő teheti fel a koronát. Musztafa pasa rosszul mérte fel az erőviszonyokat, s tévedéséért hamarosan az életével fizetett. Az időpont csak látszólag volt alkalmas a támadásra, Kara Musztafa pasa valójában a legalkalmatlanabb időt választotta.

Még ugyanazon a napon, amikor a nagyvezír seregei élén elhagyta Edirnét, a lengyel országgyűlés ratifikálta azt a törökellenes kölcsönös segítségnyújtási szerződést, amelyet uralkodójuk kötött I. Lipót császárral és királlyal a pápai diplomácia hathatós közreműködésével. Az egyezség értelmében Sobieski 40 ezer fős sereggel siet a császár segítségére, ha az oszmánok megtámadják, amiért a császár 200 ezer aranyat fizet. Amennyiben a támadás Lengyelország ellen irányulna, úgy a császár küld 80 ezer fős segélyhadat a lengyelek megsegítésére.

Az oszmánok ez alkalommal már nem számíthattak hagyományos szövetségesükre, XIV. Lajos francia királyra sem. A nymwegeni béke (1679) után, amely a francia uralkodó igényei szerint rendezte a Német Birodalom és Franciaország viszonyát, XIV. Lajosnak egyelőre nem volt szüksége a Porta támogatására. Bár tudott Kara Musztafa terveiről, nem támogatta azokat, sőt egy 15 ezer főből álló francia hadat is felajánlott a Habsburgoknak, amit Lipót önérzetesen elutasított. Sokkal jelentősebb volt azonban, hogy a francia nyomás enyhülése következtében a német fejedelmek több pénzzel és főleg katonával segíthettek a császárnak. Nem tudni, Kara Musztafa mikor értesült a formálódó oszmánellenes európai szövetségről, de az elmúlt évek sikerei valóban azt a látszatot kelthették, hogy a Köprülü nagyvezírek alatt az Oszmán Birodalom ismét megerősödött, s akár Bécs meghódítására, Nagy Szulejmán álmának megvalósítására is képes. Láttuk, Thököly felkelése miatt 1683 tavaszán a magyarországi viszonyok is kedvezőek voltak egy Habsburg-ellenes támadásra, hisz a felkelés Habsburg-csapatokat kötött le, és a nagyvezír számíthatott a 25 ezer főre becsült thökölyánus, erdélyi és moldvai katonákra is.

Amikor I. Lipót meghallotta, hogy 100 ezresnél nagyobb oszmán sereg közeledik Bécs felé, udvarával Linzbe menekült. Példáját sok bécsi polgár is követte. Az oszmán csapatok némi késéssel, csak július derekán vették ostrom alá a császárvárost. E késedelemnek, valamint az ostromlóvegek nem elegendő számának nagy szerepe volt abban, hogy az Ernst Rüdiger Starhenberg által vezetett mintegy 60 ezer főnyi védőnek sikerült kitartani a felmentő csapatok megérkezéséig. 1683. szeptember 12-én Kahlenbergnél a Sobieski lengyel király, valamint Károly lotharingiai herceg (a császár sógora) által vezetett felmentő sereg ha-

talmas győzelmet aratott az ostromló törökök felett. Az oszmánok több mint tízezer katonát vesztek, s a szövetségesek kezére került a szultán tüzérsége, hadfelszerelése és kincstára is.

Mindezek ellenére nem a Habsburgokon múlt, hogy az oszmánok bécsi vereségével megindult a visszafoglaló háború. Lipót ugyanis nem akart egy keleti háborúba bonyolódni akkor, amikor nyugati határait ismét Franciaország fenyegette. XIV. Lajos ugyanis az ún. újraegyesítési politika jegyében, francia bírósági határozatokra hivatkozva, olyan területeket csatolt országához, amelyeket a harmincéves háború lezáró vesztfáliai béke (1648) Franciaországnak adott át birtoklásra. Így szállták meg a franciák 1681-ben Strassburgot, a Német-római Birodalom második legnagyobb városát, amely arculatát és nyelvét tekintve semiben sem különbözött a Rajnán túli német városoktól. A foglalást az 1680-as években több mint másfél száz hasonló annexió követte. A birodalom nyugati végeit féltő Lipót – aki valószínűleg nem tudta megbocsátani Sobieskinek, hogy a lengyel király őt, a császárt megelőzve római stílusú fényes bevonulással és tedeummal ünnepeltette magát a császárvárosban – megköszönte a lengyelek segítségét, és befejezettnek nyilvánította a török háborút. Két héttel Bécs felmentése után elküldte megbízottait a nagyvezírhez.

Kara Musztafa pasa becsvágyának és rossz helyzetértékelésének köszönhetően azonban a békéből nem lett semmi. Október 7-én a nagyvezír Sobieski csapataira támadt, aki nem törődött bele félreállításába, s a menekülő oszmánok után eredt. Hamarosan megérkezett Lotharingiai Károly is, aki időközben engedélyt kapott a harcok folytatására, s gyors helyzetfelismerésének köszönhetően megtámadta a dunai hídon átkelő ellenséget. Az október 9-i párkányi csatában Sobieski szerint a keresztények nagyobb győzelmet arattak, mint Kahlenbergnél, és a csata után visszafoglalták Esztergomot. A nagyvezír Belgrádig futott, de a szultán nem kegyelmezett: az oszmánok önpusztító törvényei szerint a vesztesnek életével kellett fizetnie botlásáért.

1684. március 5-én I. Lipót és Sobieski törökellenes szövetséget kötött egymással, amelyhez Velence új dózséja, Marcantonio Giustiniani április 25-én csatlakozott. A szövetséget hamarosan mint *Liga Sacrát* emlegették Európában. A megállapodás értelmében, ami felett maga

XI. Ince pápa vállalta a védnökséget, a felek saját területükön támadják meg az oszmánokat, és a visszaszerzett területeket megtarthatják. Okulva a vasvári békéből, azt is kikötötték, hogy senki sem köthet különbékét. Az 1684. évi hadjárat, amely Buda visszavételét tűzte ki célul, azonban sikertelen maradt: a kevés és kis ágyúkkal felszerelt 50 ezer főnyi ostromló sereg nem boldogult a megerősített s mintegy 10 ezer török harcos által védett és a nagyvezír felmentő seregeitől is támogatott budai várral.

Nem kedvezett az oszmánellenes háború ügyének sem a szövetségek között kiéleződött ellentét, sem pedig a francia–Habsburg feszültség. Lipótnak Velencével Dalmácia és Bosznia, Sobieskivel pedig Erdély és Moldva ügyében támadt nézeteltérése. Franciaország és a Habsburgok között pedig akkor éleződtek ki ismét az ellentétek, amikor 1684 tavaszán XIV. Lajos az újraegyesítési politika jegyében elfoglalta Luxemburgot. XI. Ince pápának végül sikerült kibékítenie a feleket: a szövetségesek abban állapodtak meg, hogy a visszafoglalandó területeken az oszmán hódítás előtti viszonyokat állítják helyre. 1684 augusztusában Regensburgban XIV. Lajos és I. Lipót húszéves fegyverszünetet kötött egymással, amelyben a császár elismerte az utóbbi évek francia foglalásait, zöld utat engedve ezzel a további, törökök elleni háborúnak.

A császári hadvezetés több tervet is készített a harcokra. Az egyik variáció az 1661–1664. évek törökellenes harcainak tapasztalatait felhasználva három fronton akart csapást mérni az oszmánokra. Az egyik sereg a Dunántúlon, az eszéki hídnál támadna az ellenségre, s elvágna utánpótlási vonalaikat, egy másik a Dunára támaszkodva Alsó-Magyarországon Érsekújvárt venné vissza, míg a harmadik frontot Várad környékén nyitná meg, felszabadítva az erdélyieket. A nyugati és keleti szárny később összezárna, s a magyarországi oszmán erősségeket elszigetelve a főerőktől, megadásra kényszerítené a hadiszereiből és élelméből kifogyott ellenséget. A másik elképzelés a korábbi várvívó harcok tapasztalataira épült, s sorban akarta visszaszerezni az oszmán végvárakat. Valójában e két elképzelés keveréke valósult meg. Továbbra is három sereg vett részt a harcokban, de a főcsapást a Dunára támaszkodva indították meg. Az 1684. évi hadjárat megmutatta, hogy Budát mindaddig nem lehet elfoglalni, amíg Érsekújvár az oszmánok kezén

van. Lotharingiai Károly 1685. június végén zárta körül a várat, s miután augusztus derekán a szövetségesek szétverték az oszmán felmentő sereget, az érsekújvári oszmán őrség augusztus 19-én feladta a várat. A vereség hírére a szultán igyekezett kiegyezni a Habsburgokkal. Mivel a Portán úgy gondolták, hogy ennek legfőbb akadálya Thököly, elfogatták a magyarországi Habsburg-ellenes felkelés vezetőjét. Hamar kiderült, hogy súlyos baklövést követtek el. Vezérük elfogatását követően Thököly katonái egy emberként álltak át a császáriakhoz, s sorra kapitulált a császári csapatok előtt Eperjes, Tokaj, Kassa, Kálló, Patak és Ungvár. Egyedül Munkács vára tartott ki: Zrínyi Ilona, Thököly hitvese nem hajtott fejet a császár előtt.

1686-ban az oszmánellenes nemzetközi szövetség újabb taggal gyarapodott: Oroszország is a Szent Liga tagja lett. Amióta 1472-ben III. (Nagy) Iván moszkvai nagyfejedelem (1462–1505) feleségül vette az utolsó bizánci császár unokahúgát, Zoe Paleologina hercegnőt, a bizánci hatás alatt formálódó orosz birodalmi ideológia szerves része lett az a gondolat, hogy az oszmánok által 1453-ban megdöntött Bizánci Birodalomnak („második Róma”) Moszkva, azaz „a harmadik Róma” az egyedüli jogos örököse. Ezt a kontinuitást tükrözte a bizánci hercegnő személye, ezt az általa bevezetett új udvari szertartásrend, a nagyfejedelmi pecséten megjelenő új hatalmi szimbólum, a bizánci császárok kétfejű sasa, valamint az orosz cárok – ugyancsak bizánci mintákat követő – koronázási ceremóniája. Az orosz politikának a 16. század óta egyik fő célja a Fekete-tengerre való kijutás, amit az oszmánok és az oszmán vazallus Krími Kánság akadályozott. 1686-ban Oroszország csatlakozását a szövetséghez azonban szerényebb és konkrétabb célok indokolták. Vaszilij Golicin (Péter és Ivan Alekszejevics cár kiskorúsága és nővérük, Szófia hercegnő régenssége alatt Oroszország ügyeinek tényleges irányítója) jól tudta, hogy Kelet-Ukrajna megszerzése óta az orosz–török háború elkerülhetetlen. Úgy vélte, ha háborúzni kell, arra most, egy erős nemzetközi koalíció tagjaként kínálkozik a legjobb alkalom. Ráadásul a szövetséghez való csatlakozást ahhoz a feltételhez kötötte, hogy Lengyelország örökre mondjon le Kijevről és Kelet-Ukrajnáról. Miután nemzetközi nyomásra Lengyelország végül elfogadta a feltételt, az oroszok „örök békét” kötöttek a lengyelekkel, és csatlakoztak

a Szent Ligához. Ezt követően Golicin hadüzenettel felérő megalázó ultimátumot küldött Konstantinápolyba és Bahcsiszerájba: követelte a Krím átadását, a tatárok Anatóliába történő átköltöztetését és 2 millió arany fizetését. 1686 őszén az oroszok és az oszmánok háborúban álltak.

A császári hadvezetés 1686-ra Buda felszabadítását tűzte ki célul. Tanulva az 1684. évi ostrom kudarcából, ezúttal egy jól felszerelt, ostromlővegekkel és hadiszerekkel is kellőképpen ellátott sereg tartott Buda felé. Szükség is volt rá, mert a törökök az 1684. évi sikertelen ostrom után Buda védműveit megerősítették, s feltöltötték a hadianyag- és élelmiszerraktárakat. 1685-ben és 1686-ban csupán lőporból több mint 400 tonna érkezett Belgrádból, s bizonyára még abból az 540 tonnából is maradt valamennyi, amit az 1684. évi ostrom előtt sikerült bevenni a várba. A szövetségesek 44 ezer főnyi serege június 18-án kezdte meg a vár ostromát.

A 17. századi ostromoknak már jól kialakult menete volt. Az előző század távolról indított, nyílt rohamai felett már eljárt az idő. Az ostromlók párhuzamos és összekötő árkokkal közelítették meg a várfalat. Ezalatt a tüzérek és az aknászok igyekeztek minél nagyobb rést ütni a falakon, hogy az árkokban odaérő gyalogság majd azon keresztül rohamozza meg a várat. Az is elemi követelmény volt már, hogy az ostromlók a felmentő sereg támadása ellen sáncrendszerrel, ún. *circumvallatió*-val védekeztek.

Két és fél hónapos ostrom után, 1686. szeptember 2-án, pontosan 145 évvel azután, hogy Szulejmán szultán először hallhatta a müezzín énekét Budán, elesett Abdurrahman, az utolsó budai pasa, és a város felszabadult az oszmán uralom alól. Buda visszafoglalását Európa-szerre hálaadó misékkal, tűzijátékokkal és karneválokkal ünnepelték.

A szövetséges haderő még az ősz folyamán visszafoglalta Pécsét és Szegedet. 1687. augusztus 12-én Nagyharsánynál, 25 kilométerre az 1526. évi mohácsi csata színhelyétől a keresztény csapatok megsemmisítő vereséget mértek az oszmán főszeregre. Mindenki abban reménykedett, hogy a következő néhány évben sikerül kiűzni a hódítókat az országból. XIV. Lajos Belgrád visszafoglalása (1688. szeptember 6.) után azonban attól tartott, hogy a Habsburgok győzelmei és területi szerzeményei felborítják az erőviszonyokat, ezért felmondta az 1684-ben

húsz évre kötött regensburgi szerződést, s hátba támadta a császárt – ezzel kezdetét vette az 1697-ig tartó „kilencéves háború” (1688–1697).

Magyarország súlyos árat fizetett XIV. Lajos szerződésszegéséért. A visszafoglaló háború s a háborúval járó szenvedés még egy évtizedig elhúzódott, hisz a Habsburgoknak és szövetségeseiknek komoly erőket kellett átcsoportosítaniuk a magyarországi frontról a nyugati frontra. Mindez egybeesett az oszmán haderő ideiglenes megerősödésével. Az új nagyvezír, a Köprülü családból származó Fázil Musztafa (1689–1691) méltón a családi tradíciókhoz gyorsan rendet teremtett a hadseregben, majd 1690-ben visszafoglalta Nist és Belgrádot. A következő évben azonban a „század legvéresebb csatájában” Szalánkeménnél a keresztények újabb fényes diadalt arattak, szertefosztatva ezzel II. Szulejmán szultán (1687–1691) reményeit Magyarország visszahódítására. A szövetségesek a magyarországi török várak erejét blokáddal és kiéheztetéssel morzsolgatták fel: 1690-ben Kanizsát, 1692-ben Váradot, 1694-ben pedig Gyulát adták fel az oszmán védők.

A Diploma Leopoldinum 1687-ben a Lotharingiai Károly vezette főszereg elfoglalta a fejedelemség legnagyobb várait és városait. Ezután került sor Lotharingiai Károly és Apafi biztosa, Teleki Mihály között az 1686. évi megállapodás elvi alapjain a balázsfalvi szerződés megkötésére (1687. október 27.), amelynek értelmében Erdély 750 ezer rajnai forintot fizet hadisarcként, azonfelül 1 millió forint körüli élelmiszerrel és takarmánnyal látja el az itt telelő császári hadakat, cserébe viszont Károly herceg megígérte, hogy a császár meg fogja őrizni a fejedelemség önállóságát. A bécsi politikai vezetés azonban nem fogadta el a szerződést, és az Erdély főparancsnokának újonnan kijelölt Caraffa generális sokkal keményebb kézzel bánt az erdélyiekkel. 1688. május 9-én Nagyszebenben Caraffa generális előtt Apafi fejedelem és az erdélyi rendek küldöttsége hűségesküt tett I. Lipót királynak. Ezzel Erdély visszatért a Magyar Korona alá, és szembefordult az Oszmán Birodalommal.

1690-ben meghalt I. Apafi Mihály fejedelem, s részben emiatt, részben a katonai-politikai helyzet miatt is szükségessé vált Erdély közjogi

helyzetének mielőbbi rendezése. Bár Thököly 1690 augusztusában Zernyestnél megverte Heisler generálist, Badeni Lajos, akinek októberi visszacsapása sikeres volt, bevonult Nagyszebenbe, és ezzel Erdély vi-tán felül Habsburg-fennhatóság alá került. A császári haderő győzelme-sen szorította ki az oszmánokat az ország és Erdély területéről, így a győztes pozíciójából rendelkezhetett. Ilyen körülmények között az er-délyi rendek kívánalmait igen csekély mértékben figyelembe véve szület-tett meg a Diploma Leopoldinum.

Az erdélyi rendek képviselőiben a nagy műveltségű, világlátott Beth-len Miklós tanácsúr ment Bécsbe tárgyalni. A diploma első változatát 1690. október 16-án adta ki az uralkodó. Ennek értelmében I. Lipót megerősítette az erdélyi fejedelmek által adott korábbi adományokat és ki-váltóságokat; érvényben tartotta Erdély korábbi törvénykönyveit (*Appro-batae Constitutiones, Compilatae Constitutiones*), valamint a *Tripartitumot*, az Aranybulla ellenállási záradéka kivételével, amelyről 1687-ben mon-dtak le a magyar rendek; megtartotta a szász municipális jogokat; ki-mondta továbbá a diploma, hogy továbbra is megmarad a négy bevett vallás, de új felekezetek nem hozhatók be; a tartomány kormányzását egy újonnan felállítandó Gubernium látja majd el, élén gubernátorral és 12 tanácsossal, akik közül legalább három katolikus legyen; évente or-szágyűlés összehívását rendelik majd el; Erdély élére a gubernátoron kí-vül generálist és kancellárt nevezett meg mint főtisztviselőket; béke-időben évi 50 ezer birodalmi tallér adó fizetését rendelte el, Magyaror-szág és Erdély elleni háború esetére pedig 400 ezer rajnai forintot; és végezetül a fejedelem személyének kérdésében elnapolta a döntést.

A diplomának ezt az első változatát nagy ellenérzéssel fogadták Er-délyben, elsősorban a föléjük kinevezendő kormányzáság intézménye váltott ki jelentős tiltakozást. Bár az 1691 elején összeült országgyűlés fölesküdtött I. Lipótra, és megválasztotta a gubernátort is, Bethlen Ger-gely vezetésével újabb követséget küldtek Bécsbe, és próbálták megvál-toztatni a feltételeket. 1691 nyarán érkezett Bécsbe a küldöttség, és módosító javaslatot nyújtott be, amelynek nyomán az év decemberé-ben megszületett a diploma második, ünnepélyes kiadása. Ez a végleges szövegezés lényegében véve előnytelenebb feltételeket rögzített Erdély számára, mint a korábbi változat.

A változások egyik lényegi pontja, hogy ha a rendek között jogi probléma merülne föl kiváltságaik ügyében vagy vallási kérdésekben, és ebben nem tudnak döntést hozni, akkor a Gubernium véleményének figyelembevételével az uralkodó dönthet. Ez a kiegészítő pont tehát lehetőséget biztosított az uralkodónak, hogy beavatkozzon Erdély jogrendjébe. Szintén az uralkodó befolyását erősítette az a kiegészítés, hogy a honfiúsítás kérdésében az uralkodó felülbíráhatja a rendek javaslatait, valamint hogy a törvényhatóságok választott tisztségviselői csak uralkodói megerősítéssel foglalhatják el a helyüket.

A Diploma Leopoldinum Erdély elsőrendű államjogi okmányává, mintegy alkotmányává vált, és egészen 1848-ig meghatározta a Habsburg Birodalomhoz kapcsolt tartomány közjogi helyzetét. 1691-ben Nagyszebenben megkezdte működését a Gubernium, a király kinevezte az első tisztségviselőket: Bánffy György lett a gubernátor, Bethlen Miklós a kancellár, Bethlen Gergely a főgenerális és Haller János a főkincstárnok. A diplomával kapcsolatos viták azonban még nem zárultak le. Alvinczi Péter ítélőmester vezetésével újabb delegáció érkezett Bécsbe, hogy a vallásügyi kérdéseket rendezze. A tárgyalások nyomán Bécsben 1693-ban kiadott *Alvincziana Resolutio* részletesen szabályozta az egyes felekezetek jogait, különösen ügyelve a katolikusok érdekeinek védelmére.

1693-ban Bécsben fölállították a Bécsi Erdélyi Udvari Kancelláriát – de működését csak két évvel ezután kezdte meg –, ami a Gubernium és a központi kormányhivatalok közötti közvetítő szerepét töltötte be, de egyúttal a Magyarországtól való elszakítotttságot is jelezte azzal, hogy az uralkodó Erdélynek kiadott rendeleteit expedálta.

A karlócai béke: megszilárduló határok

1697-ben II. Musztafa szultán (1695–1703) még egy utolsó erőfeszítést tett elvesztett magyarországi birtokai visszaszerzésére. Az Edirnéből június 17-én elindult hadak augusztus 10-én értek Belgrádba, ahol haditanácsot tartottak. Elmász Mehmed pasa nagyvezír és Amdzsazáde Hüszejn pasa, Belgrád védője Pétervárad megtámadását javasolta, amely az oszmánok legfontosabb hídfőállását, Belgrádot veszélyeztette. A vezírek többsége azonban (állítólag a nagy-

vezír iránti féltékenységből) a később végzetesnek bizonyult temesközi támadás mellett döntött, azt remélve, hogy onnan kiindulva sikerül visszaszerezniük Erdélyt és Felső-Magyarországot. A szövetséges hadak szeptember 11-én Jenő savoyai herceg vezetésével a Tisza jobb partján lévő Zentánál megsemmisítő vereséget mértek a bal partra időközben már átkelt oszmán lovasságtól magára hagyott gyalogságra. Nyugati kútfők szerint több mint 20 ezer oszmán katona teste borította a csatamezőt, és a folyóban is vagy 10 ezren lelték halálukat. Az oszmán krónikás szerint a 60 ezres seregnek csak nyolcadrésze pusztult el, de közöttük volt a nagyvezír, az anatóliai beglerbég és 13 beglerbég társa is. A szultáni sereg fegyvereit és poggyászát hátrahagyva Temesvárra menekült. II. Musztafa belátta, hogy Magyarországot elvesztette. Mivel október 30-án Ryswickben az oszmánok hagyományos szövetségese, Franciaország is békét kötött a Habsburgokkal, lezárva ezzel a kilencéves háborút, a szultán magára maradt. II. Musztafa és új nagyvezíre, a Köprülü családból származó és közismerten békepárti Amdzsazáde Hüszejn pasa attól tartva, hogy XIV. Lajos veresége után a Habsburgok a magyarországi fronton az eddiginél is nagyobb erőket fognak bevetni, felújította az 1689-ben félbeszakadt béketárgyalásokat.

Az oszmán delegációt 1698-ban is a kancellária és a külügyek irányítója, a *reiszülküttáb* vezette, a tárgyalásokban azonban meghatározó szerepet játszott Alexander Mavrocordato portai főtölmács. Alig egy emberöltővel azelőtt történt, hogy az isztambuli Phanar városnegyedben lakó görög arisztokrácia, akiket lakóhelyük után szokás phanariótáknak nevezni, megszerezte és mintegy örökletes phanarióta hivatallá tette a portai főtölmács tisztségét. Az 1641-ben született Alexander Mavrocordato a magyar történelemből is jól ismert Panayoti után második volt e poszton. Hivatalát római, padovai és bolognai tanulmányainak, kiváló nyelvtudásának (az arab, török és perzsa mellett jól tudott görögül, latinul és olaszul, de beszélt franciául és németül is) és kapcsolatainak köszönhette.

A Porta és a Szent Liga megbízottai hosszas tárgyalások után angol és holland közvetítéssel végül 1699. január 26-án a szerémségi Karlócán írták alá a 25 esztendőre szóló békét, amit az oroszokkal Konstantinápolyban kötött béke követett 1700. július 12-én. A béke több szem-

pontból is fordulópont az oszmán–európai küzdelmek és kivált Magyarország történetében. A korábbi békék célja – összhangban az iszlám vallás előírásaival – csak az ellenségeskedés ideiglenes felfüggesztése volt. Bár a karlócai és a konstantinápolyi béke is határozott időre (25, illetve 30 évre) szólt, a Szent Liga másik két tagjával, Velencével és Lengyelországgal megkötött béke – először az oszmán békék történetében – semmiféle időbeli korlátozást nem tartalmazott, feltételezvé, hogy a béke tartós lesz.

Ennél is fontosabb azonban, hogy a karlócai béke volt az első az oszmán–magyar–Habsburg küzdelmek történetében, amely pontosan rögzítette az új határokat, és a békefeltételek teljesítésére pontos határidőt és menetrendet írt elő. A békében az oszmánok első ízben ismerték el a határok sérthetetlenségét. A határok sérthetetlenségének, valamint egy másik szuverén ország területi integritásának elismerése két olyan, a korabeli nemzetközi jogban is viszonylag újnak számító elv elfogadását jelentette a Porta részéről, amely élesen szemben állt a korábbi oszmán joggyakorlattal.

A határok kijelölésére közös határfelmérő és határkijelölő bizottságokat hoztak létre, amelynek vezetésével Habsburg részről a visszafoglaló háborúk ismert itáliai hadmérnökét, Luigi Ferdinando Marsiglit bízta meg. A bizottságok 1699 márciusában láttak munkához, és bár május derekára már ideiglenes eredményekre jutottak, a végleges megállapodást egyes határszakaszokra vonatkozóan még 1703-ban sem tudták megkötöni. Marsiglinak köszönhetően a magyarországi határkijelölés jobban haladt, bár ott is sok probléma adódott. Végül a horvátországi határszakaszcól 1700. július 15-én, a Bihács környékéről július 20-án, a temesvári határszakaszcól pedig 1701. február 4-én döntöttek. A munkálatok eredményeképp létrejött egy minden eddiginél pontosabban meghatározott, természetes és mesterséges határjelekkel leírt és kölcsönösen írásban rögzített határ.

Ugyancsak Marsiglit dicséri, hogy az új határ – az oszmán határbizottság gyakori ellenzése és akadékoskodása ellenére – megfelelt a bécsi vezetés gazdasági és katonai szempontjainak, és biztosította az új védelmi vonal, a *Militärgrenze* későbbi kiépítését. Marsigli különös figyelmet fordított arra, hogy az új védelmi vonal, ahol lehet, a folyókra támaszkodjon, és

vízi úton jól megközelíthető legyen. Javaslatának egy része azonban messze túlmutatott a határkijelöléssel kapcsolatos feladatokon, és a későbbi Habsburg-berendezkedés előkészítését szolgálta. Ilyen volt a kereskedelmi utakra és vámokra; a folyóknak a gátas malmoktól való megtisztítására és ezáltal a biztonságos hajózás garantálására; a török karavánszerájok mintájára felállítandó kereskedőházakra; Erdély és Magyarország egymástól történő elszigetelésére (amellyel az elégedetlenkedők elleni hatóságosabb fellépést kívánta elérni), a határsáv benépesítésére és az ide betelepítendő határőrök gazdasági-jogi státusára vagy az itáliai mintára megszervezendő egészségügyi kordon felállítására (amely az Oszmán Birodalomból – a várhatóan megélnékülő kereskedelmi kapcsolatok hozadéaként – esetlegesen behurcolandó pestis elleni védekezést szolgálta, és amelyet a pozsareváci béke után valóban kiépítettek) vonatkozó javaslata.

Másfél évszázados küzdelem után a Temesköz kivételével Magyarország felszabadult az oszmán uralom alól. Az oszmán vazallus Erdély szintén Habsburg-főség alá került. Velence megtarthatta Moreát, Lengyelország Kameniecot, a Szent Ligához 1686-ban csatlakozott Oroszország pedig Azovot. A felek vállalták, hogy nem támogatják a másik fél fellázadt alattvalóit, s ezért a Porta megígérte, hogy Thökölyt és híveit a birodalom belsejébe telepíti át.

Elképzelni is rossz, hogy mi lett volna akkor, ha 1699 elején nem sikerül megkötni a békét, és a háború elhúzódik. Nem egészen két esztendővel a karlócai béke után, 1701-ben meghalt II. Károly spanyol király, és kitört a spanyol örökösödési háború, az újkori történelem első „világháborúja”, amely Franciaországgal szemben szövetségbe tömörítette Angliát, Hollandiát, Ausztriát, Poroszországot és Portugáliát, s amely kiterjedt Spanyolországra, Itáliára, a német területekre, Hollandiára és az óceánokra. Ebben az európai konfliktusban a Habsburgoknak aligha lett volna elegendő erejük az oszmánok ellen.

A háború tanulságai

Az 1683–1699 között zajló háború igazolta, amit néhány európai megfigyelő már az előző század végén érzékelt: az oszmán hadsereg legyőzhető, igaz, ehhez még a század végén is nemzetközi összefogásra, hatalmas területek erő-

forrásainak mozgósítására, több fronton indított összehangolt hadműveletekre volt szükség. A háborúban mindkét fél gyöngéi megmutatkoztak. Az oszmánok, akik jobbra csak átvették és a saját viszonyaikhoz igazították a megújuló európai hadügy legfrissebb eredményeit, de azon vajmi keveset fejlesztettek, a dolog természeténél fogva mindig kisebb-nagyobb lépéshátrányban voltak Európa mögött. A minőségi különbségek azonban nem voltak túl jelentősek, s a birodalom gazdag emberi és természeti erőforrásai, jobb logisztikája ezeket eredményesen ellensúlyozta. Legott megnőtt a különbség akkor, amikor a vállalkozó, egymással állandóan versenyben álló, megújuló európai hadiipar már mennyiségileg is fel tudta venni a versenyt az oszmánokkal.

Ennél is fontosabb volt azonban, hogy a Habsburgok, akik ugyan sem a hadügyi fejlődés, sem pedig a hadügy finanszírozása területén nem tartoztak az európai élvonalhoz, szövetségeseik és súlyos kölcsönök segítségével képesek voltak olyan hadseregeket kiállítani, amelyek már létszámban is felvették a versenyt az oszmán haderővel. Ezzel egyszer s mindenkorra tovatűnt az oszmánok évszázados előnye, ami abból származott, hogy állandó zsoldos seregüket és a javadalombirtokok jövedelmeiből élő tartományi hadaikat jóval gyorsabban tudták mozgósítani, mint a rendiség szorításában élő európai uralkodók.

Az oszmánok kiűzése és Magyarország visszafoglalása hatalmas presztízsnövekedéssel járt a Habsburgok számára. Pozíciójukat sikerült megerősíteniük a magyar rendekkel szemben is, amelyek épp a török jelenléte és a török vazallus Erdély miatt két évszázadon át a legszívósabbnak és legellenállóbbnak bizonyultak a birodalom rendjei között. Az oszmánoktól visszaszerzett mintegy 160 ezer négyzetkilométernyi területtel, majd az 1716 és 1718 között folyó újabb török háborúban visszahódított Temesközzel a Habsburg Birodalom elérte addigi legnagyobb kiterjedését. Néhány évtizeddel Kara Musztafa hadjárata után, Bécs egy soknemzetiségű európai birodalom gyarapodó fővárosa: egy meghatározó európai birodalomé, amelyet az Ausztriai Ház, a katolikus vallás, az udvari nemesség, a latin, majd később német nyelvű központi adminisztráció s nem utolsósorban a Dunától délre még mindig ott leselkedő ősellenség, az oszmánok fenyegető jelenléte tartott össze.

UTÓSZÓ

A század mérlege

Európában a 17. század a dinasztikus birodalmak közötti hegemoniáért folytatott első kontinentális háború és a hatalmi átrendeződésért folyó küzdelem időszaka volt. Mindeközben Európa déli és középső részén még mindig szilárdan tartotta magát az Oszmán Birodalom beékelődött háromszöge, állandó harckészültséget kényszerítve ezzel a vele szemben álló Habsburg-nagyhatalomra. Az 1606-ban lezáruló tizenöt éves háború a szemben álló két birodalom erőegyensúlyából fakadóan nem hoz(hat)ta meg a végső győzelmet egyik fél számára sem. A két birodalom többirányú politikai érdekeltsége, valamint többfrontos katonai lekötöttsége a század végéig elnapolta a végső összeütközést, állandósítva ezzel a középkori Magyar Királyság területéből kiszakított országrészek különállását. A Habsburg-központosítás máshol is megfigyelhető gyengesége és féloldalassága mellett ezzel a patthelyzettel magyarázható a magyar rendiség megerősödése is.

Az ország előtt álló fő feladat továbbra is az oszmán uralom felszámolása és az ország egységének helyreállítása volt. Ennek útjait keresték a század meghatározó politikusai, Esterházy, Pázmány és Zrínyi. A magyar politikusok az 1664. évi vasvári béke után azonban csalódottan fordultak el a bécsi udvartól, mert tapasztalták, hogy Magyarország létérdeke és céljai nem azonosak a birodalom érdekeivel. Az ezt követő válságos, politikai kapkodással, egymás ellen forduló indulatokkal teli évtizedek valóban romlást hoztak a magyarságra.

A „magyar romlás századának” keresztelt időszakban – ami a 17. századi Európa válságainak és „romlásainak” egyik sajátos, de semmiképp sem egyedi jelensége volt – a társadalom és a gazdaság teherbíró

képessége a vártnál jóval erősebbnek bizonyult. A háborús pusztítások ellenére az ország szerény népességyarapodással (3,3 millióról 4 millióra) zárta a másfél száz éves oszmán uralmat. A növekedés mértéke (21%) alig maradt el Európa hasonlóan háborúkkal terhelt – de hazánknál jóval népesebb és fejlettebb társadalmú – nyugati országainak gyarapodásától (Németország 25%, Itália 27%), és meghaladta például Spanyolország (10%) vagy Franciaország (16%) népességnövekedésének mértékét. Amíg a nemzetiségi arányok kedvezőtlen elmozdulását és a településhálózat megroppanását a negatívumok között kell elkönyvelnünk, a vármegyék, városok és mezővárosok öngazgatásának megerősödése a társadalom teherbírását mutatja. E meglepően fejlett és hatékony öngazgatás – amelyben Szakály Ferenc a magyar önkormányzatiság és szakigazgatás gyökereit látta – nemcsak a jogrend biztosításában, az adóztatásban, a katonaság és a végvárok ellátásában jeleskedett, hanem elévülhetetlen érdemeket szerzett a hódoltsági magyar feudalizmus pozícióinak megőrzésében is.

Miként a Habsburg-hatalom legitimitását a védelem megszervezésében és fenntartásában szerzett érdemeik erősítették, úgy a magyar rendiség Béccsel szembeni hatalmi pozíciójának alapját is a védelem anyagi és katonai támogatása jelentette. Másrészről a királyságbeli rendek háta mögött ott állt a „másik magyar haza”: Erdély. 1605-ben helyreállt az oszmán befolyás alatt álló Erdélyi Fejedelemség önállósága. Erdély fejedelmei – kihasználva a két világbirodalom válságát és más irányú leköötöttségét – saját állami létük minél teljesebb kiépítésére törekedtek. Bár a fejedelemség gazdasági-társadalmi-kormányzati tekintetben fejletlenebb volt az ország nyugati területeinél, sőt rendiségének sajátosságai is archaikusan középkorinak maradtak meg, a sokfelől szorongató veszélyhelyzet olyan hatalmi és gazdasági erőkoncentrációt kényszerített ki, amelynek révén Erdély sokszor tűnhetett föl a magyar érdekeket szolgáló és a magyarság túlélését biztosítani képes *asylum*ként. Az 1613–1660 közötti esztendők során az európai országok érdekellentétei és az ebből fakadó fegyveres konfliktusok forratagában a fejedelemség többször is a protestáns államok szövetségeseként léphetett a nemzetközi diplomácia porondjára.

UTÓSZÓ

A 17. század nagy eredménye az oszmánok hatalmának felszámolása, ami Habsburg-vezetéssel és döntően a császári hadsereg sikerei következtében valósult meg, a korabeli magyar társadalom és gazdaság erőn felüli – és kellően még számba nem vett – tehervállalásával és támogatásával. Ennek nyomán a század végén megtörtént az ország felszabadított területeinek, köztük Erdélynek mint különálló tartománynak a hozzákapcsolása a birodalomhoz. Ez részben kétségtelenül a fejedelemiség mintegy másfél évszázados területi és állami különállásának volt a következménye, részben azonban tudatos központi politikai döntés volt.

Az 1699. évi karlócai béke után Magyarország számos megoldatlan kérdéssel lépte át az új század küszöbét: az ország teljes egészében nem szabadult még föl, megoldatlanok voltak a birodalomba való betagolódás gazdasági és kormányzati vonatkozásai, és súlyos ellentétek feszítettek a társadalmat.

FÜGGELÉK

17. századi uralkodók, nádorok, esztergomi érsekek

Magyar királyok

- I. Rudolf (1572–1608)
- II. Mátyás (1608–1619)
- II. Ferdinánd (1619–1637)
- III. Ferdinánd (1637–1657)
- I. Lipót (1657–1705)

Oszmán szultánok

- III. Mehmed (1595–1603)
- I. Ahmed (1603–1617)
- I. Musztafa (1617–1618)
- II. Oszmán (1618–1622)
- I. Musztafa másodszor (1622–1623)
- IV. Murád (1623–1640)
- I. Ibrahim (1640–1648)
- IV. Mehmed (1648–1687)
- II. Szulejmán (1687–1691)
- II. Ahmed (1691–1695)
- II. Musztafa (1695–1703)

Erdélyi fejedelmek

- Bocskai István (1605–1606)
- Rákóczi Zsigmond (1607–1608)
- Báthory Gábor (1608–1613)
- Bethlen Gábor (1613–1629)
- Brandenburgi Katalin (1629–1630)
- I. Rákóczi György (1630–1648)
- II. Rákóczi György (1648–1660)
- Rhédey Ferenc (1657–1658)

FÜGGELÉK

Barcsay Ákos (1658–1660)
Kemény János (1661–1662)
I. Apafi Mihály (1661–1690)
Thököly Imre (1690)
Apafi Mihály (1690–1691)

Nádorok

Illésházy István (1608–1609)
Thurzó György gr. (1609–1616)
Forgách Zsigmond (1618–1621)
Thurzó Szaniszló gr. (1622–1625)
Esterházy Miklós gr. (1625–1645)
Draskovich János gr. (1646–1648)
Pálffy Pál gr. (1649–1654)
Wesselényi Ferenc gr. (1655–1667)
Esterházy Pál gr., majd hg. (1681–1713)

Esztergomi érsekek

Kutassy János (1597–1601)
Forgách Ferenc (1607–1615)
Pázmány Péter (1616–1637)
Lósy Imre (1637–1642)
Lippay György (1642–1666)
Szelepcsényi György (1666–1685)
Széchényi György (1685–1695)
Kollonich Lipót gr. (1695–1707)

Tájékoztató irodalom

Fontosabb forráskiadvány-sorozatok

- Bibliotheca Historica. Történelmi és művelődéstörténeti sorozat. Európa Kiadó
- Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. I–V. köt. Bp., 1902–1912.
- Erdélyi Országgyűlési Emlékek. I–XXI. köt. 1540–1699. Bp., 1875–1898.
- Erdélyi történelmi adatok. I–VI/2. köt. Kolozsvár, 1855–1862., 1945., 1993–1998.
- Erdélyország történeti tára. I–II. köt. Kolozsvár, 1837–1845.
- Erdély Öröksége. Erdélyi Emlékirók Erdélyről. I–VI. köt. 1541–1703. Bp., 1942., Reprint kiadás: Bp., 1993–1994.
- Fontes Rerum Hungaricarum (Magyar történeti források). I–III. köt. Kolozsvár–Bp., 1915–1918.
- Fontes Rerum Scholasticarum. Szeged, 1982–
- Fontes Rerum Transylvanicarum (Erdélyi történelmi források). I–V. köt. Bp., 1911–1921.
- Magyar Hírmondó. Magvető Kiadó
- Magyar Országgyűlési Emlékek. I–XII. köt. 1526–1606. Bp., 1874–1917.
- Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár. I–XV. köt. Bp., 1902–1934.
- Monumenta Hungariae Historica (Magyar Történelmi Emlékek). I.: Diplomataria (Okmánytárak). I–XLII. köt. Pest–Bp., 1857–1915., 1943., 1948.
- Monumenta Hungariae Historica (Magyar Történelmi Emlékek). II.: Scriptores (Írók). I–XXXVIII. köt. Pest–Bp., 1857–1906.
- Magyar Történelmi Tár. I–XXVII. köt. Pest–Bp., 1855–1863., 1867–1878. és 1914–1934.
- Monumenta Zrínyiana. Bp., 1991–
- Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény. I–II. köt. Bp., 1998–2000.
- Régi Magyar Költők Tára, XVI. századbeli magyar költők művei. Régi folyam, 1526–1577. I–VIII. köt. Bp., 1877–1930. Új folyam, 1567–1588. IX–XI. köt. Bp., 1990–1999–
- Régi Magyar Könyvtár, Források. Balassi Kiadó, Bp., 1992–
- Török–magyarkori állam – okmánytár. A TMTE 1. osztály: III–IX. köt. Pest–Bp., 1868–1872.
- Török–magyarkori történelmi emlékek. 1. osztály: Okmánytár. I–IX. köt. Bp., 1863–1872.; 2. osztály: Írók. I–V. köt. Bp., 1893–1916.

Forráskiadványok

- A janicsárok törvényei (1606). I. köt. Török kéziratból ford.: Fodor Pál. Bp., 1989.
- Bayerle, Gustav: The Hungarian letters of Ali pasha of Buda, 1604–1616. Bp., 1991.
- Bethlen Gábor krónikásai. Összeáll.: Makkai László. Bp., 1980.
- Bethlen János: Erdély története, 1629–1673. Ford.: P. Vásárhelyi Judit. Bp., 1993.
- Budáról Belgrádba 1663-ban. Ottendorff Henrik képes útleírása. Kiad.: Hermann Eged. Pécs, 1943.
- Cserei Mihály: Erdély históriája, 1661–1711. Sajtó alá rend.: Bánkúti Imre. Bp., 1983.
- Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai, 1660–1664. Ford.: Karácson Imre. A második kiadást gondozta: Fodor Pál. Bp., 1985.
- Fekete Lajos–Káldy-Nagy Gyula: Budai török számadáskönyvek, 1550–1580. Bp., 1962.
- Hegy Klára: Jászberény török levelei. In: Botka János: Latin és magyar nyelvű források a Jászság XV–XVII. századi történetéhez. Szolnok, 1988.
- Jakó Zsigmond: A gyalui vártartomány urbáriumai. Bp., 1944.
- Kemény János és Bethlen Miklós művei. Kiadja: V. Windisch Éva. Bp., 1980.
- Kraus, Georg: Erdélyi krónika, 1608–1665. Kiadja: Vogel Sándor. Bp., 1994.
- Lotharingiai Károly hadinaplója Buda visszafoglalásáról, 1686. Szerk.: Kun József. Ford.: Mollay Károly. Bev. tan.: Nagy László. Bp., 1986.
- Magyar gondolkodók a 17. században. Válogatta: Tarnóc Márton. Bp., 1979.
- Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. Közzéteszi: E. Abaffy Erzsébet és Kozocsa Sándor. Bp., 1991.
- Maksay Ferenc (szerk.): Urbáriumok, XVI–XVII. század. Bp., 1959.
- Oszmán aga: A gyaurok rabságában. Pasák és generálisok között. Németből ford.: Jólesz László. Bp., 1996.
- Szakály Ferenc (szerk.): Buda visszafoglalásának emlékezete, 1686. Bp., 1986.
- Szalárdy János: Siralmas magyar krónikája. Sajtó alá rendezte: Szakály Ferenc. Bp., 1980.
- Szita László (szerk.): Budától Belgrádig. Válogatott dokumentumrészletek az 1686–1688. évi törökellenes hadjáratok történetéhez. Pécs, 1987.
- Szita László: A törökök kiűzése a Körös–Maros közéről, 1686–1695. Gyula, 1995.
- Varga Endre (szerk.): Úriszék, XVI–XVII. századi perszövegek. Bp., 1958.
- Zrínyi Miklós hadtudományi munkái. 2. kiad. Bp., 1976.

Összefoglaló munkák, kronológiák

- Danişmend, İsmail Hâmi: İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi III. İstanbul, 1972.
- Eckhart Ferenc: Magyar alkotmány- és jogtörténet. Bp., 1946.
- Egyetemes történeti kislexikon (Kora újkor). Szerk.: Poór János. Bp., 1996.
- Ember Győző: Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig. Bp., 1946.
- Erdély története 1606-tól 1830-ig. Szerk.: Makkai László és Szász Zoltán. Bp., 1986.
- Hrushevsky, Michael: A History of Ukraine. New Haven, 1941.
- İnalçık, Halil – Quataert, Donald (ed.): An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300–1914. Cambridge, 1994.
- Ingrao, Charles: The Habsburg Monarchy, 1618–1815. Cambridge, 1995.
- Itzkowitz, Normann: Ottoman Empire and Islamic Tradition. Chicago and London, 1980.
- Magocsi, Paul Robert: A History of Ukraine. Seattle, 1996.
- Magyar művelődéstörténet. Szerk.: Kósa László. Bp., 1998.
- Magyarország története, 1526–1686. Főszerk.: Pach Zsigmond Pál. Szerk.: R. Várkonyi Ágnes. Bp., 1985.
- Magyarország történeti kronológiája. II. köt. 1526–1848. Főszerk.: Benda Kálmán. Bp., 1982.
- Pannon Enciklopédia. A magyarság története. Főszerk.: Kuczka Péter. 2. kiad. Bp., 1997.
- Sandgruber, Roman: Ökonomie und Politik. Österreichische Wirtschaftsgeschichte vom Mittelalter bis zur Gegenwart. Wien, 1995.
- Szabó Péter: Az erdélyi fejedelemség. Bp., 1997.
- Szakály Ferenc: Virágkor és hanyatlás, 1440–1711. Magyarok Európában. II. köt. Bp., 1990.
- Szekfű Gyula: Magyar történet. A tizenhetedik század. Bp. 1935.
- Trócsányi Zsolt: Az erdélyi fejedelemség korának országgyűlései. Bp., 1976.
- Trócsányi Zsolt: Erdély központi kormányzata, 1540–1690. Bp., 1980.
- R. Várkonyi Ágnes: A Királyi Magyarország, 1541–1686. Bp., 1999.

Monográfiák, tanulmánykötetek

- Ágoston Gábor: A hódolt Magyarország. Bp., 1992.
- Bardet, Jean-Pierre–Dupâquier, Jacques (ed.): Histoire des populations de l'Europe. Paris, 1997.
- Barta János, ifj.: Budavár visszavétele. Bp., 1985.

- Barta János, ifj. (szerk.): A Habsburgok és Magyarország a XVI–XVII. században. Debrecen, 1997.
- Benczédi László: Rendiség, abszolutizmus és centralizáció a XVII. század végi Magyarországon. Bp., 1980.
- Benczédi László (szerk.): A Thököly-felkelés és kora. Bp., 1983.
- Benda Kálmán: Bocskai István. Bp., 1957. Reprint: Bp., 1995.
- Bíró Vencel: Az erdélyi fejedelmi hatalom fejlődése, 1542–1690. Bp., 1924.
- Bitskey István: Pázmány Péter. Bp., 1986.
- Black, Jeremy: A Military Revolution? Military Change and European Society, 1550–1800. London, 1991.
- Black, Jeremy: War and the World. Military Power and the Fate of Continents, 1450–2000. New Haven and London, 1998.
- Bosl, Karl: Handbuch der Geschichte der böhmischen Länder. Bd. II. Stuttgart, 1974.
- Çizakça, Murat: A Comparative Evolution of Business Partnerships. The Islamic World and Europe, with Specific Reference to the Ottoman Archives. Leiden–New York–Köln, 1996.
- Csetri Elek: Bethlen Gábor életútja. Bukarest, 1992.
- Dávid, Géza: Studies in Demographic and Administrative History of Ottoman Hungary. Istanbul, 1997.
- Demény Lajos: Bethlen Gábor és kora. Bukarest, 1982.
- Evans, R. J. W.: The Making of the Habsburg Monarchy, 1550–1700. Oxford, 1979.
- { Fekete Lajos: Török birtokrendszer a hódolt Magyarországon. Bp., 1940.
- { Fekete Lajos: A hódoltság török levéltári forrásainak nyomában. Bp., 1993.
- Fodor Pál: Magyarország és a török hódítás. Bp., 1991.
- Gebei Sándor: II. Rákóczi György erdélyi fejedelem külpolitikája, 1648–1657. Eger, 1996.
- Győry Tibor: Morbus hungaricus. Bp., 1910.
- Hadrovičs László: Vallás, egyház, nemzettudat (A szerb egyház nemzeti szerepe a török uralom alatt). Bp., 1991.
- Heckenast Gusztáv: A magyarországi vaskohászat története a feudalizmus korában. Bp., 1991.
- Hegyi Klára: Egy világbirodalom végvidékén. Bp., 1976.
- Hegyi Klára–Zimányi Vera: Az oszmán birodalom Európában. Bp., 1986.
- Hegyi Klára: Török berendezkedés Magyarországon. Bp., 1995.
- Héjja Pál: A tábori egészségügy Buda visszafoglalása korában. Bp., 1936.
- Hiller István: Palatin Nikolaus Esterházy. Die ungarische Rolle in der Habsburgerdiplomatie 1625 bis 1645. Wien, 1992.

- Imreh István: A fejedelmi gazdálkodás Bethlen Gábor idejében. Kolozsvár, 1992.
- Kaán Károly: Alföldi kérdések. Erdők és vizek az Alföld kérdéseiben. Bp., 1939.
- Káldy-Nagy Gyula: Magyarországi török adóösszeírások. Bp., 1970.
- Kaminski, Andrzej Sulima: Republic vs Autocracy. Poland-Lituania and Russia, 1686–1697. Cambridge, Ma., 1993.
- Katus László: A délszláv–magyar kapcsolatok története. Pécs, 1998.
- Klaniczay Tibor: Zrínyi Miklós. Bp., 1964.
- Kosáry Domokos: A történelem veszedelmei. Írások Európáról és Magyarországról. Bp., 1987.
- Lukinich Imre: Erdély területi változásai, 1540–1690. Bp., 1911.
- Magyar Eszter: A feudalizmus kori erdőgazdálkodás az alsó-magyarországi bányavárosokban, 1255–1747. Bp., 1983.
- Majlát Jolán: Egy alföldi cívis-város kialakulása. Nagykőrös gazdaság- és társadalomtörténete a megtelepedéstől a XVIII. század elejéig. Bp., 1943.
- Marosi Endre: XVI. századi váraink, 1521–1606. Bp.–Miskolc, 1991.
- Murphey, Rhoads: Ottoman Warfare, 1500–1700. New Brunswick, 1999.
- Pach Zsigmond Pál: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században. Bp., 1963.
- Pálffy Géza: A császárváros védelmében. A győri főkapitányság története, 1526–1598. Győr, 1999.
- Pamuk, Şevket: Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi. İstanbul, 1999.
- Parker, Geoffrey: The military revolution. Military innovation and the rise of the West, 1500–1800. 2. kiad. Cambridge, 1996.
- Perjés Géza: Zrínyi Miklós és kora. Bp., 1976.
- Perjés Géza: Seregszemle. Hadtörténeti és művelődéstörténeti tanulmányok. Bp., 1999.
- Péter Katalin: A magyar nyelvű politikai publicisztika kezdetei. Bp., 1973.
- Péter Katalin: A magyar romlásnak századában. Bp., 1979.
- Péter Katalin: Esterházy Miklós. Bp., 1985.
- Pohl, Walter–Vocelka, Karl: A Habsburgok. Egy európai dinasztia története. Bp., 1995.
- Polišenský, J. V.: The Thirty Years War. Berkeley and Los Angeles, 1971.
- Rácz István: Hajdúk a XVII. században. Debrecen, 1969.
- Rogers, Clifford J. (ed.): The Military Revolution Debate. Boulder, 1995.
- Sokcsevecs Dénes–Szilágyi Imre–Szilágyi Károly: Déli szomszédaink története. Bp., é. n.
- Stoye, John: Marsigli's Europe, 1680–1730. The Life and Times of Luigi Ferdinando Marsigli, Soldier and Virtuoso. New Haven and London, 1994.

- Szádeczky Kardoss Lajos: A székely nemzet története és alkotmánya. Bp., 1927. Reprint: Bp., 1993.
- Szakály Ferenc: Parasztvármegyék a XVII. és XVIII. században. Bp., 1969.
- Szakály Ferenc: Magyar adóztatás a török hódoltságban. Bp., 1981.
- Szakály Ferenc: Hungaria Eliberata. Budavár visszavétele és Magyarország felszabadítása a török uralom alól, 1683–1718. Bp., 1986.
- Szakály Ferenc: Magyar intézmények a török hódoltságban. Bp., 1997.
- Szakály Ferenc: Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez. Bp., 1995.
- Szántó Imre: A végvári rendszer kiépítése és fénykora Magyarországon, 1541–1593. Bp., 1980.
- Szegő Pál: Végváraink szervezete a török betelepedésétől a tizenöt éves háború kezdetéig, 1541–1593. Bp., 1911.
- Szekfű Gyula: Bethlen Gábor. Történelmi tanulmány. Bp., 1929.
- Szentgyörgyi Mária: Jobbágyterhek a XVI–XVII. századi Erdélyben. Bp., 1962.
- Szilágyi Sándor: Erdély és az északkeleti háború. I–II. köt. Bp., 1890.
- Tabakoğlu, Ahmet: Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi. İstanbul, 1985.
- Tóth István György: Három ország egy haza. Bp., 1992.
- Trócsányi Zsolt: Teleki Mihály. Erdély és a kuruc mozgalom 1690-ig. Bp., 1972.
- Újváry Zsuzsanna: „Nagy két császár birodalmi között”. Bp., 1984.
- Varga János: Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban. Bp., 1969.
- Varga J. János: A fogyó félhold árnyékában. Bp., 1987.
- Varga J. János: Szervitorok katonai szolgálata a XVI–XVII. századi dunántúli nagybirtokon. Bp., 1981.
- R. Várkonyi Ágnes: Magyarország keresztútjain. Bp., 1978.
- R. Várkonyi Ágnes: Europica varietas – Hungarica varietas. Bp., 1994.
- Wilson, Charles–Parker, Geoffrey (eds.): An Introduction to the Sources of European Economic History, 1500–1800. London, 1977.
- Zimányi Vera: Magyarország az európai gazdaságban, 1600–1650. Bp., 1976.
- Zimmermann, Jörg: Militärverwaltung und Heeresaufbringung in Österreich bis 1806. Frankfurt am Main, 1965.
- Zombori István (szerk.): A szerbek Magyarországon. Szeged, 1991.

Tanulmányok

- Ágoston Gábor: A török hadsereg löporellátása a 16–17. századi magyarországi hadjáratokban. Zalai Múzeum, 1992. 2. sz. 67–4.
- Ágoston Gábor: Az európai hadügyi forradalom és az oszmánok. Történelmi Szemle, 1995. 4. sz. 465–485.
- Ágoston Gábor: Habsburgs and Ottomans: Defense, Military Change and Shifts in Power. Turkish Studies Association Bulletin, 1998. 1. sz. 126–141.
- Ágoston Gábor: A hódítás ára. A magyarországi török végvárak őrsége, fenntartási terhei és a tartomány pénzügyi helyzete. Hadtörténelmi Közlemények, 1998. 2. sz. 351–381.
- Ágoston Gábor: Ottoman warfare, 1453–1826. In: Black, Jeremy (ed.): European warfare, 1453–1815. London 1999. 118–144.
- Aksan, Virginia: Ottoman war and warfare, 1453–1812. In: Black, Jeremy (ed.): War in the early modern world. London, 1999. 147–175.
- Benczédi László: Török orientáció a XVII. századi magyar politikában. In: Török orientáció a XVII. századi magyar politikában. Vaja–Nyíregyháza, 1985.
- Benda Kálmán: Habsburg-abszolutizmus és rendi ellenállás a XVI–XVII. században. Bp., 1975.
- Benda Kálmán: A magyar végvári vonal fenntartásának költségei a XVII. század elején. In: Bodó Sándor–Szabó Jolán (szerk.): Magyarországi végvárak a XVI–XVII. században. Eger, 1983. 49–59.
- Benda Kálmán–Péter Katalin: Országgyűlések a kora újkori magyar történelemben. Bp., 1987.
- Buza János: Török kori állattartásunk a „vadszám” és az adózás tükrében. Századok, 1984.
- Csizmadia Andor: Az erdélyi jog fejlődése a fejedelmi korban. Gazdaság és Jogtudomány, 1975.
- Czigány István: Regularitás vagy gerillaháború. In: Petercsák Tivadar–Pető Ernő (szerk.): A végvárak és végváriak sorsa, 1699–1723. Eger, 1991. 25–33.
- Czigány István: Várrendszer, haditeher és hadigazdálkodás a XVII. században. In: Petercsák Tivadar–Pető Ernő (szerk.): Végvár és környezet. Eger, 1995. 55–67.
- Czigány István: A végvári katonaság és a regularitás a XVII. század utolsó két évtizedében. In: Petercsák Tivadar (szerk.): Hagyomány és korszerűség a XVI–XVII. században. Eger, 1997. 43–55.
- Dávid Géza: Magyarország népessége a 16–17. században. In: Kovacsics József (szerk.): Magyarország történeti demográfiája, 896–1995. Bp., 1997. 141–171.

- Fodor Pál: Török várerődítési munkák Magyarországon a XVI–XVII. században. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1979. 3. sz. 375–398.
- Fodor Pál: Néhány adat a török végvári rendszer állapotáról a 17. század közepső harmadából. In: Bodó Sándor–Szabó Jolán (szerk.): *Magyar és török végvárak, 1663–1684*. Eger, 1985. 165–172.
- Fodor Pál: Török és oszmán: az oszmán rabszolga elit azonosságtudatáról. *Történelmi Szemle*, 1995. 4. sz. 367–383.
- Fodor Pál: A temesvári vilájet a török hódoltságban. In: Lengvári István (szerk.): *In memoriam Barta Gábor*. Pécs, 1996. 195–208.
- Fodor Pál: Önkéntesek a XVI. századi oszmán hadseregben. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1996. 2. sz. 55–81.
- Fodor Pál–Hegyi Klára–Ivanics Mária: *Török és tatár hódítók*. Bp., 1993.
- Gebei Sándor: II. Rákóczi György lengyelországi hadjárata, 1657. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1992. 2. sz. 30–63.
- Gecsényi Lajos: A XVI–XVII. századi magyarországi városfejlődés kérdéséhez. In: E. Kovács Péter et al. (szerk.): *Unger Mátyás Emlékkönyv*. Bp., 1991. 145–158.
- Gecsényi Lajos: Bécs és Magyarország kereskedelmi kapcsolatainak történetéhez a 16–17. század fordulóján. *Századok*, 1993. 3–4. sz. 469–484.
- Gökbilgin, M. Tayyib: Köprülüler in: *İslam Ansiklopedisi*. İstanbul, 1967. 892–908.
- Granasztói György: A dunai térség városodása. XVI–XVII. század. *Demográfia*, 32 (1989) 157–187.
- Hegyi Klára: Török katonaság a magyarországi hódoltságban. *Keletkutatás*, 1995. tavasz, 45–59.
- Hegyi Klára: Esztergom török őrsege a XV–XVII. században. *Limes*, 1996. 1–2. sz. 51–62.
- Hegyi Klára: Számítások a hódoltsági török várak haderejéről. In: Petercsák Tivadar (szerk.): *Hagyomány és korszerűség a XVI–XVII. században*. Eger, 1997. 107–120.
- Hegyi Klára: Etnikum, vallás, iszlamizáció. A budai vilájet várkatonaságának eredete és utánpótlása. *Történelmi Szemle*, 1998. 3–4. sz. 229–256.
- Horn Ildikó: Az erdélyi fejedelmi tanács 1648–1657-ben. In: Horn Ildikó (szerk.): *Perlekedő évszázadok. Emlékkönyv Für Lajos történész 60. születésnapjára*. Bp., 1993. 240–276.
- Imre Mihály: A kereszténység védőbástyája. In: *Hagyomány és korszerűség*, 217–232.
- ✦ Káldy-Nagy Gyula: A szandzsák-összeírások forrásértékéről. *Keletkutatás*, 1992. ősz, 114–120.

- Kaminski, Andrzej Sulima: The Cossack Experiment in Szlachta Democracy in the Polish-Lituanian Commonwealth: The Hadiach (Hadziacz) Union. *Harvard Ukrainian Studies*, 1977. 2. sz. 178–197.
- Kelenik József: A hadügyi forradalom és hatása Magyarországon a tizenöt éves háború időszakában. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1990. 3. sz. 85–95.
- Klein, Kurt: Die Bevölkerung Österreichs vom Beginn des 16. bis zur Mitte des 18. Jahrhunderts. In: Helczmanovszki, Heimold (Hg.): *Beiträge zur Bevölkerungs- und Sozialgeschichte Österreichs*. Wien, 1973. 47–111.
- Kosáry Domokos: Magyarország és Kelet-Európa a XVI–XVII. század nemzetközi politikájában. *Valóság*, 1973. 23–34.
- Kosáry Domokos: Magyarország a 17–18. század fordulóján – a régi és új határán. *Századok*, 1990.
- Kubinyi András: A magyar királyság népessége a 15. század végén. In: Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája, 896–1995*. Bp., 1997. 93–110.
- Mráz (Zimányi) Vera: Bethlen Gábor gazdaságpolitikája. *Századok*, 1954.
- Nagy László: A magyarországi Habsburg uralom a török hódoltság idején. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1992. 2. sz. 3–27.
- Nehring, Karl: Magyarország és a szitvatoroki szerződés, 1605–1609. *Századok*, 1986. 1. sz. 3–50.
- Oborni Teréz: Nógrád megye haditerhei a felszabadító háborúban. In: *Gazdaság és mentalitás a török kiűzésének idején*. Salgótarján, 1987. 134–141.
- Oborni Teréz: A székelység. *Rubicon*, 1992. 3. sz.
- Oborni Teréz: Az Erdélyi Fejedelemség összeírásainak demográfiai forrásértéke. In: Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája, 896–1995*. Bp., 1997. 187–192.
- Pach Zsigmond Pál: A nemzetközi kereskedelmi útvonalak 15–17. századi áthelyeződésének kérdéséhez. *Századok*, 1968. 863–896.
- Pach Zsigmond Pál: Európa a XVI–XVII. században. *Történelmi Szemle*, 1979.
- Pach Zsigmond Pál: Magyarország és a levantei kereskedelem a XIV–XVII. században. Bp., 1986.
- Pálffy Géza: A magyarországi török és királyi végvárrendszer fenntartásának kérdéséhez. *Keletkutatás*, 1995. tavasz, 61–86.
- Pálffy Géza: A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század végéig. *Történelmi Szemle*, 1996. 2–3. sz. 163–217.
- Péter Katalin: Zrínyi Miklós terve II. Rákóczi György magyar királyságáról. *Századok*, 1972. 3. sz.
- Rácz Lajos: A Kárpát-medence történeti ökológiája a kora újkor idején. In: Frisnyák Sándor (szerk.): *A Kárpát-medence történeti földrajza*. Nyíregyháza, 1996. 31–48.

FÜGGELÉK

- Szakály Ferenc: Mi veszett Mohács után? A magyarországi török uralom mérlege. Valóság, 1988. 3. sz. 39–51.
- Szakály Ferenc: Szerbek Magyarországon – szerbek a magyar történelemben. In: Zombori I. (szerk.): A szerbek Magyarországon, 11–47.
- Szakály Ferenc: Szerb bevándorlás a török kori Magyarországra. In: Glatz Ferenc (szerk.): Szomszédaink között Kelet-Európában. Emlékkönyv Niederauser Emil 70. születésnapjára. Bp., 1993. 75–88.
- Szakály Ferenc: Gazdasági és társadalmi változások a török hódítás korában. Bp., 1994.
- Szakály Ferenc: Török kori történelmünk kritikus kérdései. Bp., 1999.
- Tóth István György: Athanasio Georgiceo álrühás császári megbízott útleírása a magyarországi török hódoltságról, 1626-ból. Századok, 1998. 4. sz. 837–858.
- R. Várkonyi Ágnes: Környezet és végvár. In: Petercsák Tivadar–Szabó Jolán (szerk.): Végvárok és régiók a XVI–XVII. században. Eger, 1993. 7–27.
- Zimányi Vera: A XVII. századi gazdasági és társadalmi regresszió néhány aspektusa. Történelmi Szemle, 1973.
- Zimányi Vera–Prickler, Harald: Konjunktúra és depresszió a XVI–XVII. századi Magyarországon az ártörténet és a harmincadbevételek tanúságai alapján. Agrártörténeti Szemle, 1974.
- Zimányi Vera: Magyarország 16–17. századi demográfiatörténeti vizsgálatának problémája. In: Kovacsics József (szerk.): Magyarország történeti demográfiája, 896–1995. Bp., 1997. 193–196.

Személy- és helynévmutató*

- A, Á**
Aachen 205
Abaúj vármegye 53
Abaza Haszán pasa 195, 196
Abdurrahman pasa 228
Áden 18
Adony 106
Adriai-tenger 132, 152
adriai tengerpart 10
Albizzi pápai nuncius 209
Al-Duna mente 108, 182
Alekszejevics, Iván orosz cár 227
–, Péter orosz cár 227
Aleppo 110, 115, 195
Alföld 83, 89, 91, 145
Algír 18
Ali pasa 46, 198
Alsó-Ausztria 10, 11, 27, 31, 51, 68, 74, 104, 151
Alsó-Magyarország 51–52, 74, 143, 147, 213, 226
Altorjai Réthi István l. Réthi István, altorjai
Alvinczi Péter prédikátor 51
– Péter ítélőmester 231
Amdzsazáde Hüszejn pasa 231–232
Amerika 139
Ampringen, Johann Caspar 72
Amszterdam 142
Anatólia 18, 20, 22, 27, 110–111, 123, 232
Andruszovó 222
Anglia 54, 98, 188, 234
Antonije 182
Apafi család 170, 178
Apafi Mihály, I. erdélyi fejedelem 42, 45–46, 141, 149, 150, 155, 170, 178, 185, 198, 211–215, 229
Apor István 150
Appony 179
Arab-félsziget 108
Arab-öböl l. Perzsa-öböl
Arab-tenger 105
Aranyosszék 186
Arsenije, III. Čarnojević 182
Athosz hegy 182
Auersperg család 169
Augsburg 12
Ausztria 10–11, 27–28, 31–32, 35–36, 50–51, 68, 74, 119
Ausztriai Ház 235
Azov 234
- B**
Babócsa 109, 129
Badeni Lajos 230
Bagdad 105, 110, 115
Bahcsiszeraj 228
Bakács István 94
Balassa (Balassi) Bálint 85, 110
– János 85
Balaton 90, 126
Baldigara, Ottavio 128
Balkán 98, 102, 108, 114–115, 123, 183
Balkán-félsziget 18
Balogh Máté 196
Bánffy család, alsólendvai 170, 180

*A mutatóban a gyakori előfordulás miatt nem szerepelnek az Erdélyre, Magyarországra, Európára és ezek jelzős szóösszetételeire történő utalások. (Kivéve az Alsó- és Felső-Magyarország, illetve a Mohács előtti időszakra értelmezett Magyar Királyság kifejezéseket.)

- család, losonci 169
– Dénes 197, 211–212
– György 231
Baranya vármegye 181
Baranyanádasd 109
Barcaság 33
Barcs 109
Barcsay Ákos erdélyi fejedelem 45,
195–197
Bártfa 178, 212
Basarab, Matei havasalföldi vajda 56
Basta, Giorgio 81, 186
Baszra 18, 105
Báthory család, somlyói 33, 39, 57,
158, 169, 170
– Gábor erdélyi fejedelem 31–33, 176
– István erdélyi fejedelem 9, 38, 46,
58, 158, 192–193
– István nádor és helytartó 70
– Kristóf erdélyi fejedelem 158
– Zsigmond erdélyi fejedelem 81, 185
– Zsófia 57, 151, 206
Batthyány család 50, 140, 144, 167
– Ádám 64–65, 200
– Ferenc 52
– Kristóf 133
Bazin 31
Beauplan, Guillaume Le Vasseur de 125
Becher, Johann 151
Bécs 9–10, 14, 25–27, 29–30, 32,
49–51, 53, 60, 62, 69, 71–72, 82,
97, 104, 106–107, 121, 128,
103–131, 136–138, 140–141, 147,
151–152, 154, 167, 176, 180–181,
194, 197, 199–200, 202–205,
207–208, 210–217, 223–225,
229–231, 237
Becse 106
Beckskerek 106
Bécsújhely 207, 209–210
Béga 106
Békés 93
Belgium 98
Belgorod 125
Belgrád 115–116, 152, 182, 225,
227–229, 231
Belső-Ausztria 10, 15, 130
Benigno, Francesco 128
Bér 109
Bereg vármegye 26, 53
Bérenger, Jean 12
Berzence 109, 129
Besztercebánya 51, 92, 147
Bethlen család, bethleni 167
– család, iktári 150, 169
– Farkas 197
– Gábor erdélyi fejedelem 13, 33,
36–37, 39, 41–47, 49, 50–56, 61–62,
80, 147–149, 168, 176, 185–186,
192, 197
– Gergely 230–231
– István, idősebb 54, 56
– István, ifjabb 176
– Miklós 203, 231
Béthune, François Gaston de 213
Bezzegh György 218
Biccse 50
Bihács 233
Bikács 158
Bihar vármegye 175
Bisterfeld, Johann 56
Bizánc I. Konstantinápoly
Bizánci Birodalom 227
Black, Jeremy 122
Bocskai család 167
– István erdélyi fejedelem 26–27, 31–32,
36, 59–60, 61, 63, 82, 138, 175–176
Bor 115
Borsod vármegye 53
Borsos Tamás 61
Bory Mihály 205
Bozcaada 193
Bozók 179
Brandenburgi Katalin erdélyi
fejedelem 54
Brassó 33, 150, 183
Bremen 189
Breslau 58

Bruck 15
 Buda 18, 49, 54, 56, 82–83, 85, 90,
 105–107, 109, 110–113, 114–116,
 126, 133, 158, 160, 181–182, 196,
 199, 226, 228
 Budakalász 182
 Buccari 141
 Buquoi, Charles Bonaventura 52
 Burghausen, Nikolaus 81–82

C

Caprara család 169
 Caraffa, Antonio 229
 Cattaneo, Paolo 128
 Coberus, Tobias 99–102
 Cogonara, Claudio 128
 Coligny-Savigny, Jean 203
 Cromwell, Oliver 188
 Cuspidianus, Johannes 118
 Częstochowa 189
 Czobor család 167

CS

Csaba 93
 Csáktornya 66
 Csáky család 167, 169
 – Mihály 79
 Cseh Korona országai 10, 13, 98
 Csehország 10–11, 13–14, 35, 130, 143
 Csepel-sziget 106
 Cserei Mihály 198
 Cserépvár 109
 Csetnek 148
 Csíkmadaras 148
 Csíkszereda 178
 Csurgó 129

D

Dalmácia 198, 226
 dalmát tengerpart 119
 Dánia 54, 191
 Dardanellák 193
 Dávid Géza 96
 – Zoltán 95

Debrecen 84, 104, 179, 195
 Dész 148
 Devecser 179
 Dijarbekir 195
 Diósgyőr 212
 Dnyeper 58, 189, 223
 Dobsina 148
 Doboz 93
 Domaniszi 108
 Don 105
 Dorog 176
 Dorosenko kozák hetman 222–223
 Dózsa György 212
 Draskovich család 180–181
 – János 64
 – Miklós 215
 Drašković család l. Draskovich
 Dráva 117, 180, 198, 200
 Drégelypalánk 54
 Drinápoly l. Edirne
 Duna 18, 83, 101, 105–106, 108,
 114, 125–126, 158, 181, 199, 225
 Dunán innen 65, 133, 138, 154
 Dunántúl 52, 62, 83, 133, 138, 140,
 144, 154, 180–181, 200, 226
 Dunántúli-középhegység 126
 Duna-Tisza köze 83
 Dzsigidelen l. Párkány

E, É

Ebesfalva 178
 Ecsed 53, 55, 93
 Ecsedi-láp 93
 Edirne 26, 194, 198, 223–224, 231
 Eger 27, 49, 82, 107, 109–110, 114,
 116, 122, 128–129, 161, 179
 Egerszeg 109, 132
 Egervár 109
 Egyiptom 110, 156
 Elba 189
 Elek János 32
 Elmász Mehmed pasa nagyvezír 231
 Elzász 215
 Eperjes 178, 212, 227

- Ercsi 116
Érd 106
Erdődy család 167, 180–181
Érsekújvár 52, 82, 107, 115, 122, 126,
128–129, 199, 203, 226–227
Esterházy család 140, 144, 167
– Miklós 36, 50, 53, 55–56, 61,
63–64, 71, 132, 136, 138, 168, 171,
236
– Pál 133, 175, 200, 215
Észak-Afrika 9, 108, 119
Északi-középhegység 126
Eszék 109, 116–117, 226
Esztergom 27, 71, 99, 106, 109,
116–117, 199, 225
Észtország 189
Eufrátesz 105
Evlia Cselebi 99, 199
Eyseler, Thomas 128
- F**
Falubresco, Giacomo 128
Fázil Ahmed pasa nagyvezír I.
Köprülü Ahmed
Fázil Musztafa pasa nagyvezír I.
Köprülü Musztafa
Fehérhegy 52, 168
Fejér vármegye 186
Fekete Lajos 157
Fekete-tenger 105, 227
Felső-Ausztria 10, 27, 36, 51, 68
Felső-Magyarország 49, 55, 74–76,
81, 103–104, 132–133, 144,
147–148, 154, 169, 176–177, 203,
205–206, 209–210, 212, 214, 232
Felső-magyarországi Fejedelemség 214
Felső-Tisza mente 175
Felső-Tisza-vidék 176
Felvidék 50–53, 62, 91, 145,
179–180, 204, 205–206, 208,
212–214
Ferabosco, Pietro 128
Ferdinánd, I. (Habsburg) német-római
császár és magyar király 9–12, 64,
70, 72, 81, 91, 113, 166
Ferdinánd, II. (Habsburg) német-római
császár és magyar király 12–13, 15,
50–53, 55, 177
Ferdinánd, III. (Habsburg) német-római
császár és magyar király 16, 55
Flandria 100, 205
Fogarás 39, 212
Forgách család 169
– Ádám 64, 199
– Ferenc 29
– Zsigmond 33, 50, 52
Földközi-tenger 9, 124
Földváry Mihály 218
Franciaország 11, 15, 51, 98, 100,
212, 224–226, 232, 234, 237
Frangepán (Frankapan) család 136,
167, 180–181
– Ferenc 206–207
Fráter György 5, 38, 43, 46
Freiburg 91
Frigyes, III. dán–norvég király 191
Frigyes, V. (Pfalzi) cseh király 13
Fügedi Erik 96
Fülek 78
Fülöp, II. (Habsburg) spanyol király 10
- G**
Gabbello, Bernardo 128
Galambóc 105
Galgóc 50, 179
Gallipoli 115
Gálszécs 179
Gdańsk 142
Geraszim 182
Gerlach, Stephan 163
Ghica, Gheorghe moldvai vajda 196
Girardin, Pierre de 117
Giustiniani, Marcantonio velencei
dózse 225
Golice, Vaszilij 123, 227–228
Görgény 39

Graz 13, 133, 136
 Grémonville, Jacques 203, 205
 Gritti, Lodovico 113
 Gusztáv Adolf (Vasa) svéd király 14,
 56, 121, 189

GY

Gyerőffy család 170
 Győr 82, 93, 107, 122, 126, 128–129,
 132
 Gyula 93, 106, 116, 127, 229
 Gyulafehérvár 39, 41, 55, 155, 178,
 190, 195
 Gyulaffy család 170

H

Habsburg Birodalom 9–10, 17–18,
 24–25, 35, 60, 64, 67, 221, 231, 235
 Hadház 176
 Haga, Cornelius 54
 Haller család 197
 – János 215, 231
 Hallstatt 91
 Hamburg 142
 Hamza bég szerája I. Erd
 Háromszék 186
 Harsányi Jakab 192
 Haszán Kjáfi 123
 Hatvan 106, 116
 Havasalföld 33, 46–48, 56, 142, 146,
 184, 194–195, 214
 Hegyalja I. Tokaj-Hegyalja
 Hegyi Klára 108, 110, 161
 Heine, Heinrich 153
 Henckel család 147
 Heisler, Donathus 230
 Heves 109
 Hídvégi Mikó Ferenc I. Mikó Ferenc,
 hídvégi
 Hierschel, Lazarus 152
 Hmelnyickij, Bogdan kozák het-
 man 57–59, 187–188, 190–191,
 222–223
 –, Jurij 223

Hocher, Paul 207
 Hohenlohe, Julius 200
 Hohenzollern család 188
 Hollandia 54–55, 98, 234
 Homonnai Drugeth család 167
 – György 49–50
 Hormuzi-szoros 105
 Hortobágy 89
 Horvátország 123, 132, 138, 181–182,
 206–207, 233
 Hörnigk, Wilhelm 151
 Hunyad vármegye 148
 Hunyadi János 118
 Huszt 39, 49, 179
 Hüszejn pasa 199
 Hüttenberg 91

I, Í

Illésházy család 167
 – Gáspár 50, 52–53
 – István 26–27, 29, 60
 Ilok 116
 Imreffy János 33
 Indiai-óceán 105
 Ince, XI. pápa 226
 Ingolstadt 13, 128
 Innsbruck 10, 130
 Ipek 182
 Irak 18
 Írország 98
 Iszmail pasa 201
 Isztambul I. Konstantinápoly
 Itália 87, 98, 102, 128–129, 138–140,
 151, 181, 233–234, 237
 Izbég 186
 Iván, III. (Nagy) moszkvai nagyfeje-
 delem 227
 Izmir 115

J

Jagelló-család 57
 János, I. (Szapolyai) magyar ki-
 rály 113

- János, III. (Sobieski) lengyel király 213, 223–226
János Kázmér (Vasa) lengyel király 59, 187, 189–191
Jasna Góra 191
Jászberény 83–84, 106, 161–162
Jászság 93
Jemiscsi Haszán pasa 124
Jenő, Szavojai I. Savoyen, Eugen von
Jenő vára 49, 194–195, 198
Jereván 56, 108
Joachimstal 91
Joanelli család 147
Jósika Farkas 46
- K**
Kahlenberg 224–225
Kairó 115
Káldy-Nagy Gyula 95
Kálló 176, 227
Kameniec 234
Kamuthy család 170
– Farkas 49
Kandia 222
Kanizsa 27, 65, 82, 107, 109–110, 116, 122, 128–129, 132–133, 200
Kanizsa patak 110
Kapornak 109
Kaposvár 93, 109
Kapunár 179
Kara Musztafa pasa nagyvezír 223–225, 235
Karánsebes 194
Karintia 10, 134
Karlóca 182, 231–233, 238
Károly, II. (Habsburg) spanyol király 234
Károly, V. (Habsburg) német-római császár 9
Károly, X. (Vasa) svéd király 189, 191
Károly Ferdinánd 58
Károly Gusztáv svéd király I. Károly, X.
Károly (Habsburg) főherceg 15
Károlyi család 167
Károlyváros 132, 136
Kárpát-medence 87
Kassa 29, 31, 33, 51, 74–75, 126, 130, 132–133, 136, 178, 227
Kaukázus 108, 114
Kecskemét 83–84, 91
Kemend 109
Kemény János erdélyi fejedelem 61, 63, 196–198
Kendeffy család 184
Kendi család 170
Kéry család 167
Khlesl, Melchior 36
Kijev 190, 223, 227
Kilia 105
Kis-Ázsia 18
Kiskomárom 109
Kismarton 143
Kisszeben 212
Kodak 125
Koháry család 167
Kollonich Lipót 209–210, 216
Kolozsakna 148
Kolozsvár 33, 41, 81, 141, 155, 178, 185, 195, 198
Komárom 122, 128–129, 199
Konstantinápoly 9, 18–20, 33, 47, 57, 61, 107, 112, 114–115, 123, 142, 148, 189, 192–193, 195, 198, 203, 213, 223, 228, 232–233
Koppány 116
Korkmaz I. Adony
Kornis család 150, 170
– Boldizsár 33
Korpona 205
Koszovó 183
Kowno 189
Kölesér 176
Köprülü család 223–224, 229, 232
– Ahmed pasa nagyvezír 66, 86, 198, 200, 222–223
– Mehmed pasa nagyvezír 22, 191–193, 195, 223
– Musztafa pasa nagyvezír 229

Köprölüzáde Fázil Ahmed pasa I.
 Köprülü Ahmed
 Körmend 109, 179
 Körmöcbánya 92, 147
 Körösök 181
 Kővár 39, 49, 212
 Közel-Kelet 105
 Közép-Ázsia 99
 Krajina 182
 Krajna 10
 Krakko 142, 189–190
 Kréta 22, 64, 111, 193, 198, 222
 Krím 108, 228
 Krími Kánság 188, 227
 Krisztina (Vasa) svéd királynő 189
 Kubinyi András 95
 Kulpa 133
 Kursanec 66
 Kücsük Mehmed 198

L

Lajos, XIII. (Bourbon) francia király 100
 Lajos, XIV. (Bourbon) francia király 123, 203, 207, 215, 225–226, 228–229, 232
 László, I. (Szent) magyar király 196
 Lausitz 10, 51, 68
 Lemnos I. Limni
 Lengyel–Litván Nemesi Köztársaság 57, 188
 Lengyelország 56–57, 59, 73, 98, 119, 124, 142–143, 146, 158, 178, 187–194, 197, 213–214, 222–224, 227
 Leslie, Walter 200
 Lesseps, Ferdinand de 105
 Lepanto 192
 Léva 199
 Lieben 28
 Limni 193
 Linz 10, 36, 49, 55, 202, 216, 224

Lipót, I. (Habsburg) német-római császár és magyar király 12, 65–66, 72, 130, 182, 191, 194, 197–198, 203, 209–211, 213, 216–217, 224–226, 230
 Lipótvár 132
 Lippa 106
 Lippay család 167
 – György 71–72
 Liptó vármegye 73
 Liszthy család 167
 Litvánia 188
 Lívöld 189
 Lobkowitz, Venzeslav 207, 210
 Lorántffy Zsuzsanna 190, 196
 Lotharingiai Károly 224–225, 227, 229
 Louis, Maurice 120
 –, William 120
 Lőcse 104, 178
 Lövő 109
 Lublin 57
 Lugos 194
 Lupu, Vasile havasalföldi vajda 56
 Luxemburg 231
 Lützen 56

M

Machiavelli, Nicolo 168, 219
 Macskási család 184
 Mád 145
 Magno, Bernardo 128
 Magyar Királyság 40, 82, 236
 Magyarosd 109
 Magyaróvár 151, 199
 Mainz 200
 Majthényi család 167
 Makarije 182
 Makó 93
 Málta 193
 Mansfeld, Karl 53
 Máramarosi-havasok 190
 Maros 83, 106, 181–182
 Marosi Endre 126
 Marosvásárhely 61, 178, 195

Marsigli, Luigi Ferdinando 101, 233
Mátyás, I. (Hunyadi) magyar király 65
Mátyás, II. (Habsburg) német-római császár és magyar király 13, 32, 36, 49–50
Mátyás (Habsburg) főherceg I. Mátyás, II. magyar király is 26–28, 30–32, 61–62, 75, 176
Mavrocordato, Alexander 232
Mediterráneum 108, 119
Mehmed, III. szultán 19
Mehmed, IV. szultán 193, 195
Memisah aga 161
Mezőkeresztes 123–124
Michael, Simon 152
Mihajlovics, Alekszej orosz cár 188, 191
Mihály havasalföldi vajda 183
Mihnea havasalföldi vajda 196
Mikó Ferenc, hídvégi 49
Mikola család 170
Miksa, I. (Habsburg) német-római császár 16
Mirandola, Paolo de 128
Modor 31
Mohács 9, 16, 63, 68, 112–113, 118, 181, 228
Molart, Johann 81
Moldva 46–48, 56–57, 146, 183, 188, 190, 194–195, 224, 226
Montecuccoli család 169
– Raimondo 16, 101, 137, 197–201, 203, 207, 210
Morea 235
Morvaország 10, 13, 28, 32, 35, 52–53, 55, 67, 143, 147
Moszkva 188, 191, 227
Munkács 53, 179, 214, 227
Mura 66, 110, 198
Murád, IV. szultán 99
Murád, Kujudzsu pasa nagyvezír 26–27
Muraköz 66

Murány 50, 205, 211, 219
Murteza pasa 54, 116
Musztafa, II. szultán 231–232

N

Nádasdy család 50, 144, 167, 180
– Ferenc 65, 205–207, 218
Nagy András 176
Nagybánya 55
Nagyenyed 195
Nagyharsány 228
Nagykanizsa I. Kanizsa
Nagykőrös 140
Nagykunság 93
Nagy mogul Birodalom 105, 156
Nagyradvány 158
Nagy Szabó Ferenc 45
Nagyszeben I. Szeben
Nagyszombat 49, 52–53, 62, 178–179, 202
Nagyszőlős 198
Nagyvárad I. Várad
Nánás 176
Nándorfehérvár I. Belgrád is 105, 125
Napragi Demeter 81
Nassau 123
Naszuh Huszein pasa 56
Németalföld 10, 51, 120, 141
Német Birodalom 10–11
Németország 87, 98, 237
Német-római Birodalom 225
Németújvár 50, 132–133
Nikápoly 105
Nikolsburg 52–53, 55
Nis 229
Nógrád 199
Norvégia 191
Nymwegen 215, 224

NY

Nyitra 200–201

O, Ó

Óbars 179

- Odera 189
 Oliva 197
 Ónod 212
 Oppeln 53
 Oppenheimer, Samuel 152–153
 – Emanuel 153
 Oroszország 98, 119, 124, 188,
 222–223, 227, 234
 Orsova 105
 Orta Macar l. Felső-magyarországi Fe-
 jeelemség
 Oszmán bég 9
 Oszmán Birodalom 16–19, 22, 24,
 26–27, 33, 38, 44, 46, 107, 121–122,
 152, 156, 158, 164, 188, 193,
 214–215, 217, 219, 222, 224, 229,
 234, 236
 Oszmán-dinasztia 16, 22
- Ö**
- Ömer aga 161
 Özü 223
- P**
- Pálffy család 167
 – Pál 64–65, 71, 151, 167
 Padova 232
 Palota 106–107
 Panayoti 237
 Pannonhalma 107
 Pápa 82, 107
 pápaság 197
 Párizs 57
 Párkány 106, 199, 225
 Parker, Geoffrey 121–122
 Partium 26, 31, 39, 41, 66, 80, 169,
 172, 187, 196
 Patak 145, 206, 210, 227
 Pázmány család 167
 – Péter 50, 53, 64, 167, 236
 Peč l. Ipek
 Pécs 107, 200, 228
 Pelsőc 179
 Perejaszlav 188
- Perzsa-öböl 105
 Perzsia 56, 100, 105, 111
 Pest 109, 116, 158
 Pétervárad 116, 231
 Pető család 180
 Pfalzi Frigyes cseh király l. Frigyes, V.
 Phanar 232
 Pisa, Felice da 128
 –, Sigismundo de Pretta de 128
 Podólia 223
 Pomáz 182
 Pomeránia 189
 Porosz Hercegség 188
 Poroszország 234
 Porta 26, 32–33, 38–39, 44–49,
 51–52, 54, 56, 60–61, 71, 73, 107,
 110, 115–116, 141, 163, 190–194,
 196–199, 211–214, 217, 219–222,
 224, 227, 232–234
 Portugália 98, 234
 Pozzo, Francesco de 128
 Pozsony 27, 51–52, 54, 62, 73–76,
 103, 130, 143, 153, 178–179, 207,
 209
 Pozsony vármegye 104
 Pölöske 107
 Prága 27, 52, 130
- R**
- Rába 200
 Ráckeve 83
 Rácország 181
 Rácz István 47
 Radnai-hágó 183
 Radnót 178, 190
 Radziwiłł, Janusz 57, 188
 Ragúza 142
 Rajna 87, 225
 Rajnai Szövetség 197, 200
 Rakamaz 55
 Rákóczi család 39, 43, 57, 65, 80,
 144, 149–150, 167–169, 197
 – Ferenc, I. 205–207, 211
 – Ferenc, II. erdélyi fejedelem 88, 97

- György, I. erdélyi fejedelem 45, 47, 49–50, 54–59, 150, 169, 177, 185
– György, II. erdélyi fejedelem 42, 59, 65, 187–188, 190–197
– Zsigmond 57
– Zsigmond erdélyi fejedelem 32, 50, 54
Ratibor 53
Regéc 55
Regensburg 226
Renner, Johann 81
Réthi István, altorjai 47
Rétköz 93
Rhédey Ferenc erdélyi fejedelem 194
Richelieu 57
Rigómező 181
Rima 179
Rimaszombat 179
Roberts, Michael 121
Roe, Sir Thomas 54
Rohonc 96
Róma 61, 227, 232
Rottal, Johann 76, 205
Rozsnyó 148, 179
Rudolf, I. (Habsburg) német-római császár 9
Rudolf, II. (Habsburg) német-római császár és I. Rudolf néven magyar király 26–29, 31–32, 81
Ruszcuk 105
Ruyter 209
Ryswick 232
Rzeczpospolita I. Lengyel–Litván Nemzeti Köztársaság
- S**
Sajó 179
Sali Konrád 90
Salm család 167
Sárospatak I. Patak
Sárrét 93
Sárvár 50, 179
Satt-el-Arab 105
Sátoraljaújhely I. Újhely
Savoyen, Eugen von 16, 232
Scalviano, Giuseppe 128
Schröder, Wilhelm von 151
Sebes-Körös 107
Segesvár 104
Selmezbánya 90, 92
Sempte 133
Sepsi-, Kézdi-, Orbai szék 186
Şerban, Konstantin havasalföldi vajda 196
Sima 176
Simontornya 116
Sinzendorf család 167
–, Georg Ludwig von 130, 152
Sirok 109
Skandinávia 51, 98
Skócia 98
Sobieski János lengyel király I. János, III.
Solymosi László 95
Somogy vármegye 181
Sopron 62, 103–104, 143, 215
Souches, Louis de 197, 200
Spanyolország 51, 98, 234, 237
Spazio, Francesco de 128
Speciecasa, Giovanni Maria de 128
Speckle, Daniel 128
Stájerország 12, 119, 145
Stančić család 180
Starhemberg, Ernst Rüdiger 224
Stella, Christoforo della 128
Stockholm 57
Strassburg 128
Suess, Orban 128
Süttő 92
Svájc 98
Svédország 55, 188–191
- SZ**
Szabó István 94–95
Szabolcs vármegye 53, 55, 175
Szalánkemén 101, 229
Szalárdi János 196
Szaloniki 115
Szalónak 96
Szakály Ferenc 242

- Szamos 93
 Szamosközy István 87
 Szamosújvár 39
 Szapolyai János I. János, I. magyar király
 Szarvaskő 109
 szász városok 33, 41
 Szászfenes 196
 Szászföld 183
 Szászország 11
 Szászrégen 197
 Szászvár 109
 Szatmár vár 126
 Szatmár vármegye 26, 53, 55, 93, 175
 Száva 18, 101, 114, 125
 Szeben 33, 150, 183, 196, 228–230
 Széchy család 167
 – György 50, 52
 – Mária 205
 Szeged 93, 109, 181, 228
 Szejdi Ahmed pasa 196
 Szék 148
 Székelyföld 173, 185–186
 Székelyhíd 198, 203
 Székesfehérvár 106, 109, 116–117
 Szekfű Gyula 89, 91, 131, 135
 Szekszárd 181
 Szerémség 163–164, 232
 Szlavónia 94, 96, 132, 180
 Szelepcsényi György 210, 213
 Szelim, II. szultán 105
 Szemenye 92
 Szerencs 145, 212
 Szendrő 105, 212
 Szentendre 182
 Szentgotthárd 124, 200, 203
 Szentgrót 109
 Szentgyörgy 31, 109
 Szent László I. László, I. (Szent) magyar király
 Szentmárton I. Pannonhalma
 Szent Tamás-hegy 106
 Szepesség 103, 177
 Szerbia 181
 Szicíliai Királyság 10
 Szigetvár 82, 93, 109, 117, 127–129
 Szilézia 10, 32, 35, 51–52, 54, 67–68, 143, 190
 Szilisztra 105
 Szinán pasa 181
 Szkender pasa 33
 Szmolenszk 124, 189
 Szoboszló 176
 Szófia hercegnő 227
 Szokollu Mehmed pasa nagyvezír 182
 – Musztafa pasa 158
 Szomolnokbánya 147
 Szolnok 93, 106, 109
 Szörény 105
 Szuezi-csatorna 105
 Szulejmán, I. (Nagy) szultán 18, 21, 44, 106, 112, 224, 228
 Szulejmán, II. szultán 229
- T**
- Tabán 182
 Tahy család 180
 Takáts Sándor 126
 Tállya 145, 207
 Tapolca 179
 Tarcál 55, 145
 Tata 93, 106, 128
 Tattenbach, Erasmus 207
 Teleki Mihály 150, 197, 212–213, 220, 227
 – Pál 89
 Temes 83, 106, 108
 Temesköz 232, 234–235
 Temesvár 82, 93, 106, 108, 110–111, 114–115, 128, 233
 Tenedos I. Bozcaada
 Tepedelen 106
 Theti, Carlo 128
 Tholdalagi Mihály 49
 Thököly család 144, 167
 – Imre 175, 211, 213–214, 220, 224, 227, 230, 234
 – István 206

Thurzó család 140, 167
– György 29, 32, 75, 176
– Imre 50, 52
– Szaniszló 50, 52–53
Tigris 105
Tihany 107
Tilly, Johann 54
Tirol 10
Tisza 75, 83, 106, 126, 182, 232
Tisza mente 55
Tiszán innen 75
Tiszántúl 75, 83
Tisza-vidék 50, 212
Tokaj 26, 53, 55, 93, 145, 212, 217
Tokaj-Hegyalja 143, 145
Tolcsva 145
Tolna mezőváros 84, 163
Tolna vármegye 181
Tonielli, Filippo 128
Topál Mehmed pasa 193
Torda 41, 195
Torockó 148
Torstensson, Leonhard 55
Tótfalu 109
Törösvári-hágó 183
Török Birodalom I. Oszmán Birodalom
Trautmannsdorf, Maximilian von 71
Trencsén 50
Trident 62
Tschernembl, Georg Erasmus 36
Turcho, Giulio 128

U, Ú

Udvarhely 178
Ugocsa vármegye 26, 53
Újhely 145
Újlaky Ferenc 70
Újvár I. Érsekújvár
Ukrajna 57, 188, 222–223, 227
Ulászló, IV. (Vasa) lengyel–litván ki-
rály 57–58
Ulm 128
Ungnad, David 163
Ungvár 179, 227

V

Vác 52, 106, 116–117
Vág 132
Vajdaság 183
Valdštejn I. Wallenstein, Albrecht
Valkóvár 116–117
Vámospércs 176
Van 115
Várad 32, 39, 46, 66, 82, 107, 112,
122, 126, 129, 141, 155, 178, 187,
194–196, 203, 214, 226, 229
Varasd 132–133, 136
Várday Pál 70
Varjas 176
Varsó 189–190, 212
Vas vármegye 96
Vasvár 141, 174, 181, 201, 202–204,
211, 215, 217–219, 226, 236
Velence 64, 130, 140, 142, 152, 193,
198, 224–225, 233–234
Verancsics Antal 5
Verden 189
Veszprém 106
Vesztfália 15–16, 28, 68, 225
Vid 176
Vidin 105
Visegrád 106
Vitnyédi István 205
Vízakna 148
Víziváros 182
Vízkelety Tamás 75
Vízvár 129
Volga 105
Voltonio, Antonio 128
Vorarlberg 10
Vorlande 10
Vöröstorony-szoros 183
Vuka 117

W

Wallenstein, Albrecht 16, 54
Werbőczy István 29, 166
Wesselényi család 144, 167, 169

– Ferenc 65, 73, 76, 137, 181, 197,
205, 210–211, 213, 215
Wertheimer, Samson 153
Westminster 54
White, Hayden 5
Wilno 189

Z

Zagyva 106
Zala folyó 111, 132
Zala vármegye 92
Zalaegerszeg l. Egerszeg
Zalalövő l. Lövő
Zalaszentgrót l. Szentgrót
Zalatna 39
Zalavár 109
Zaporozsje 57, 125
Zay család 180
Zemplén vármegye 53, 175
Zenta 232
Zernyest 214, 230

Zimányi Vera 96
Zoe Paleologina bizánci hercegnő 227
Zólyom 220
Zólyomi család 169
– Dávid 177
Zorawno 222
Zrinski család l. Zrínyi
Zrínyi család 140, 144, 152, 167,
180–181
– Ilona 214, 227
– Miklós 64–66, 136–137, 141,
198–200, 203, 205
– Péter 133, 152, 205–207, 212
Zrínyiújvár 66, 198, 200

ZS

Zsámbék 106
Zsigmond, I. (Vasa) lengyel ki-
rály 58
Zsitvatorok 25, 27, 122, 129, 198

Tartalom

ELŐSZÓ	5	Dinasztikus politika Erdélyben és a lengyel terv	54
BIRODALMAK		Politikai gondolkodók az ország állapotáról	59
SARKPONTJÁBAN		ORSZÁGRÉSZEK IGAZGATÁSA	
A Habsburgok országai	9	Birodalmi kormányzati törekvések és a rendek	67
A Habsburg-abszolutizmus korlátai	12	A Magyar Tanács, Helytartóság és Gubernium	69
Oszmánok és törökök	16	Magyar Kancellária és a kamarák	72
Válság és decentralizáció	19	Vármegyék: a magyar rendiség bástyái	77
A RENDISÉG A		Erdély kormánya – középkori örökség	79
SZÁZADFORDULÓN		A Habsburgok átszervezési kísérlete	81
A bécsi–zsitvatoroki kettős békemű	25	Szandzsák és megye: condominium az igazgatásban	82
A rendek győzelme: az 1608. évi országgyűlés	28	TÁJ ÉS NÉP	
A városok rendisége	29	A kis jégkorszak és a szélsőséges időjárás	86
Az országgyűlés törvényei	30	Erdeink pusztulása	88
A bécsi udvar ellentámadása – zűrzavar Erdélyben	32	Szántóföldek és mocsarak	92
GYULAFEHÉRVÁR ÉS POZSONY		Az ország össznépessége	94
Rendi dualizmus a királyi Magyarországon	34	Háború, éhínség és járvány	99
Erdély: abszolutizmus vagy centralizmus?	37	A morbus hungaricus és a pestis	101
A fejedelmi hatalom Erdélyben	38		
Rendiség és országgyűlés Erdélyben	40		
Erdély és a Porta	44		
A harmincéves háború és Magyarország	49		

AZ ISZLÁM ERŐS VÉDŐGÁTJA

Katonai megszállás és földrajzi adottságok.	105
Aránytalanul nagy haderő.	107
Deficit és hódító politika.	112
A Balkánról támogatott tartomány.	114
Élelem- és hadianyag-ellátás, várerődítések.	115

A KERESZTÉNYSÉG VÉDŐBÁSTYÁJA

Az európai „hadügyi forradalom”: Magyarország és az oszmánok.	119
A védelmi rendszer kiépítése.	125
Habsburgok és a rendek: a védelem kettős irányítása.	129
Várkormányzat.	133
A végvári katonaság.	135
A védelem terhei.	137

GAZDASÁGI REGRESSZIÓ – VISSZAESŐ KERESKEDELEM

Európai hatások.	139
Földesúri major – paraszti gazdaság.	142
A mezővárosok lehetőségei és az iparosodás korlátai.	145
Bányászat.	147
Fiskális politika a két országban.	148
Adózás.	153
Az oszmán birtokrendszer.	155
Az oszmán adóztatás.	159
Condominium az adóztatásban: magyar adóztatás a hódoltságban.	163

SOKSZÍNŰ TÁRSADALOM

Egy és ugyanazon nemesi szabadság.	166
Röghöz kötött jobbágyság.	172
Vitézlő rend és a hajdúk.	174
Városlakók és a mezővárosok parasztpolgárai.	177
Etnikumok a királyi országgrészen és a hódoltságban.	179
Erdély népei – szászok, románok, székelyek.	183

GYULAFEHÉRVÁR ÉS KONSTANTINÁPOLY

Kelet-európai diplomácia.	187
Fáziskésés: a svéd–lengyel háború és a lengyelországi hadjárat.	189
Köprülü Mehmed és a Porta büntető hadjárata.	191
Erdély végveszélyben – Várad eleste.	194
Kemény János és az oszmánellenes háború meghiúsulása.	197
Az 1663/64. évi háború.	198

BÉCS ÉS POZSONY

A társadalmi ellentétek és a vasvári béke következményei.	202
A Wesselényi-féle mozgalom.	205
A megtorlás és az abszolutizmus támadása.	207
A lipóti abszolutizmus.	209
Erdély utolsó évtizedei – Thököly Imre és a kuruc mozgalom.	211
Az 1681. évi országgyűlés és a rendi restauráció.	215
A „Pax Ottomanica” keresése.	217

MAGYARORSZÁG
VISSZAFOGLALÁSA

Kara Musztafa és a hosszú háború.	223
A Diploma Leopoldinum	229
A karlócai béke: megszilárduló határok	231
A háború tanulságai	234

UTÓSZÓ

A század mérlege	236
----------------------------	-----

FÜGGELÉK

17. SZÁZADI URALKODÓK, NÁDOROK, ESZTERGOMI ÉRSEKEK	
Magyar királyok.	241

Oszmán szultánok	241
Erdélyi fejedelmek	241
Nádorok	242
Esztergomi érsekek	242

TÁJÉKOZTATÓ IRODALOM

Fontosabb forráskiadvány-sorozatok	243
Forráskiadványok	244
Összefoglaló munkák, kronológiák	245
Monográfiák, tanulmánykötetek.	246
Tanulmányok	249

SZEMÉLY- ÉS

HELYNÉVMUTATÓ	253
-------------------------	-----

A Magyar Századok kötetei

Kristó Gyula: A 11. század története

Makk Ferenc: A 12. század története

Almási Tibor: A 13. század története

Bertényi Iván: A 14. század története

Draskóczy István: A 15. század története

Pálffy Géza: A 16. század története

Ágoston Gábor–Oborni Teréz: A 17. század története

ifj. Barta János: A 18. század története

Csorba László: A 19. század története

Gergely Jenő–Izsák Lajos: A 20. század története

A borító Varsányi Erika munkája

A borítón Franz Goeffels *Budavár ostroma, 1686.* c. képének részlete
látható

A kötet térképeit Nagy Béla készítette

ISBN 963 8469 96 X (összkiadás)

ISBN 963 9252 10 7

Felelős kiadó a Pannonica Holding Rt. vezérigazgatója

Felelős szerkesztő: Hegybíró Éva

Tipográfia, tördelés: Scriptor Bt.

Nyomdai kivitelezés: Szekszárdi Nyomda Kft.

Felelős vezető: Vadász József

MAGYAR SZÁZADOK

„Több háromszáz esztendejénél, mióta Magyarországon Magyarország felett a két, úgymint a napkeleti és napnyugoti imperiumok között fegyverkezés vagyon, de mégis a dolog el nem igazodott; ég, mint Mózes csipkebokra, de meg nem emésztethetik; sem napkelet egészen el nem foglalhatta, sem napnyugot egészen meg nem tarthatta...” – Bethlen Miklós jellemezte e szavakkal történelmünk ama másfél évszázadát, amelyben birodalmak peremvidékén, összeütközéseik tűzvonalaiban, folytonos veszélyhelyzetben kényszerült élni Magyarország.

Könyvünk a 17. század történetének nagy folyamából néhány meghatározó jelenséget mutat be: a „napkeleti és napnyugoti” hatalmakkal folytatott egyensúlyozó politika mellett a központi hatalom és a rendiség évszázados küzdelmét a királyi Magyarországon és az Erdélyi Fejedelemségben, az oszmán katonai megszállást és az ellene kiépített védelmet, de szól a háborúkról és a járványokról, a táj és a népesség átalakulásáról is. Korszakunk nemcsak a magyar romlás százada: szomszédainknál éppúgy válságokat, háborúkat és pusztító járványokat hozott, mint a Magyarország területén egymásnak feszülő két világbirodalomban. Országrészek közötti különbségek és hasonlóságok, szétválasztó és egygyé forrásztó jelenségek sokasága színezi a 17. századot.

ISBN 963925211-5

MONICA